

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

На правах рукопису

Опушко Надія Романівна

УДК 37.014(477.43/.44) «18» (043.5)

**РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
доктор педагогічних наук,
професор
Акімова Ольга Вікторівна

Житомир – 2017

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень

ВСТУП.....5

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ ТА ПЕДАГОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ.....14

1.1. Історіографія становлення освіти на Поділлі в першій половині XIX століття.....14

1.2. Соціально-історичні передумови розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.....26

1.3. Педагогічні засади розвитку освіти на Поділлі.....44

1.4. Періодизація та провідні тенденції розвитку освіти в Подільській губернії в першій половині XIX ст.....57

Висновки до 1 розділу.....76

РОЗДІЛ 2. ЗМІСТОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ.....79

2.1. Особливості розвитку та організація освітнього процесу в навчальних закладах Подільської губернії в першій половині XIX ст.....79

2.2. Зміст освіти в навчальних закладах Поділля.....107

2.3. Форми, методи навчання та контролю знань учнів у школах Подільської губернії першої половини XIX ст.....119

2.4. Система виховання в школах Поділля першої половини XIX ст.....131

Висновки до 2 розділу.....140

РОЗДІЛ 3. ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧИТЕЛІВ У ШКОЛАХ ПОДІЛЛЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. ТА ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	143
3.1. Характеристика професійної діяльності вчителів у школах Поділля....	143
3.2. Упровадження результатів дослідження в сучасних умовах реформування освітньої галузі.....	152
Висновки до 3 розділу.....	171
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	177
ДОДАТКИ.....	215

Перелік умовних скорочень

ВОДА – Вінницький обласний державний архів.

ХДОА – Хмельницький державний обласний архів.

ЦДІАУ – Центральний державний історичний архів України.

МНО – Міністерство народної освіти.

ВНО – Віленський навчальний округ.

КНО – Київський навчальний округ.

ХНО – Харківський навчальний округ.

н.р. – навчальний рік.

Вступ

Актуальність проблеми. В умовах інтенсивного розвитку української державності та модернізації системи вищої освіти провідною метою сучасної педагогічної науки є поглиблення загальнопедагогічних та історико-педагогічних знань майбутнього вчителя. У зв'язку з цим виникає потреба в підготовці висококваліфікованого фахівця педагогічної галузі з якісним рівнем теоретичної та практичної підготовки з питань історичної спадщини держави. Реалізація цього напрямку педагогічної діяльності має ґрунтуватися на основі ознайомлення з культурно-історичними цінностями українського народу, його багатим педагогічним досвідом. Зазначені завдання закріплені на державному рівні та викладені в Законі України «Про вищу освіту» (2014 р.) і Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр.

Значну роль у реалізації зазначених завдань відіграють історико-педагогічні дослідження, які дають можливість визначити особливості й закономірності освітнього поступу в різних регіонах держави, виявити позитивний досвід минулого, який може творчо використовуватися у сучасній педагогічній практиці, встановити та популяризувати імена провідних педагогів-практиків, які досі залишаються невідомими широкому загалу.

Дослідження науково-історичної, педагогічної та методичної літератури засвідчують, що загальні аспекти розвитку освіти в Україні висвітлені в працях: Л. Артемової, С. Грищенка, Н. Дем'яненко, І. Зайченка, В. Кравця, Ю. Лавренчук, О. Лавріненка, М. Левківського, Л. Медвідь, С. Сірополка, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка. Розвиток освіти Поділля в контексті становлення шкільництва Російської імперії в першій половині XIX ст. досліджували Н. Гуркіна, О. Джуринський, М. Демков, М. Константінов, Н. Полякова, В. Струмінський.

Фундаментальні дослідження з історії становлення та розвитку освіти України у напрямі державницького та культурологічного поступу представлені працями М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича,

А. Лотоцького, І. Огієнка, О. Субтельного, Ю. Сіцінського, Н. Полонської-Василенко. Теоретико-методологічні засади роботи над історико-педагогічними дослідженнями розроблені в працях О. Акімової, Л. Березівської, Л. Ваховського, Н. Гупана, О. Сухомлинської, Н. Дем'яненко.

Особливості організації освіти та зміст провадження педагогічного процесу в школах Поділля першої половини XIX ст. розкрито у накових працях І. Михалевича, С. Рождественського, С. Стрибульського. Освітній розвиток в аспекті історико-соціальних, економічних та культурних процесів державотворення відображені в працях О. Барнасюк, А. Божевільного, Г. Бондарчука, В. Вороліса, В. Гаврилюка, О. Гордуновського, В. Григоренка, Л. Дровозюк, Л. Мельника, І. Сесака, О. Удода, А. Філінюка, О. Черкащиної, Т. Чубіної, А. Нагребецького, В. Несторенка, Ю. Поліщука, І. Романюка, Н. Сейко, В. Тучинського, І. Шкільнюка. Законодавче врегулювання освітньої справи вивчали Л. Бортник, Б. Глінський, В. Змеєв, І. Половко, Л. Прокопенко. Вплив церкви на освіту, а також становлення та розвиток освіти національних груп, що населяли територію Поділля в першій половині XIX ст., вивчали Я. Демченко, О. Кошолуп, В. Павлюк, О. Пасічник, І. Патрило, М. Саламаха, Б. Хіхляч. Зміст проблеми розвитку педагогічної освіти та майстерності в Україні висвітлені в наукових розвідках Є. Барбіної, Т. Курилової, О. Лавріненка, Л. Мільто та інших. Проблеми становлення і розвитку освіти в регіональному аспекті приділяли увагу О. Бабіна, В. Вишневський, І. Важинський, Т. Джаман, І. Курляк, Б. Крищук, В. Омельчук, О. Півоваров.

Становлення та розвиток профільної освіти регіонів досліджували О. Попик, З. Гіптерс, Ю. Радченко, С. Хмелівська. Проблеми освіти національних груп, які проживали на теренах України в XIX ст. присвячені праці Л. Антонюк, А. Мелещенко, С. Умінського. На особливу увагу при вивченні проблеми розвитку освіти подільського регіону заслуговують дослідження іноземних науковців Д. Бовуа (D.Beauvois), Я. Коморовського

(J.Komorowski), В. Марчинського (W. Marczyński), В. Швідерської (W. Świdorska) та ін.

Результати аналізу значної бази історико-педагогічних розвідок дозволяють стверджувати, що незважаючи на їх теоретичну та практичну цінність, вони не дають узагальненої характеристики освітнього поступу на Поділлі в першій половині XIX ст. Саме недостатня теоретична розробленість окресленої проблеми зумовили доцільність її наукового дослідження та представлення широкому загалу раніше невідомих архівних матеріалів, з метою формування цілісної картини педагогічного процесу в Україні.

Таким чином, внутрішньодержавна, соціально-педагогічна значущість та актуальність, а також необхідність вирішення зазначеної наукової потреби зумовили вибір теми дисертаційної роботи **«Розвиток освіти на Поділлі в першій половині XIX століття»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася в межах держбюджетної теми «Теоретико-методичні засади формування загальнопедагогічної компетентності майбутніх учителів в умовах входження у загальноєвропейський простір вищої освіти» кафедри педагогіки і професійної освіти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (державний реєстраційний номер 0115V002571). Тема наукового дослідження затверджена вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 5 від 24. 11. 2010 р.) та погоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 22. 02. 2011 р.).

Мета дослідження полягає у виявленні змістової та організаційно-методичної специфіки, провідних тенденцій розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст., встановленні особливостей професійної діяльності вчителів регіону.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати соціально-історичні та педагогічні передумови становлення освіти на Поділлі та з'ясувати особливості її розвитку в першій половині XIX ст.
2. Теоретично обґрунтувати авторську періодизацію розвитку системи освіти регіону дослідження та виявити основні тенденції в обраних хронологічних межах.
3. На основі визначених тенденцій окреслити особливості організації та змісту педагогічного процесу на досліджуваній території, а також охарактеризувати особливості професійної діяльності шкільних учителів Подільського регіону.
4. Окреслити можливості творчого використання досліджених матеріалів з проблеми розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.

Об'єктом дослідження є освіта на Поділлі в першій половині XIX ст.

Предметом дослідження є зміст, організаційні форми й тенденції розвитку шкільної освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють першу половину XIX ст. Особливість нижньої межі дослідження (1802 р.) зумовлена Маніфестом імператора Російської імперії про створення Міністерства народної освіти та початком реформаторських заходів в освіті. Верхня межа дослідження – кінець 40-х рр. XIX ст. – посилення русифікаторських заходів царського уряду в освіті, що призвело до змін у змісті педагогічного процесу, закриття польських та уніатських шкіл і повній їх заміні на російські навчальні заклади.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі повітів, що станом на початок XIX ст. за Указом від 1804 р. входили до складу Подільської губернії протягом першої половини XIX ст., а саме: Кам'янець-Подільського, Балтського, Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Летичівського, Літинського, Могилівського, Ольгопільського, Проскурівського, Ушицького,

Ямпільського повітів, де, відповідно до територіальної належності Російській імперії, склалася специфічна мережа начальних закладів.

Методи дослідження. У процесі реалізації поставлених завдань, зважаючи на характер історико-педагогічної розвідки, використано такі методи дослідження: *загальнонаукові методи* (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація), що застосовувалися для формування наукового апарату, визначення вихідних теоретико-методологічних позицій, узагальнення теоретичного досвіду з проблеми дослідження; *конкретно-наукові*: порівняльно-історичний (для визначення територіальних і хронологічних меж дослідження); історико-хронологічний – з метою розробки авторської періодизації, визначення тенденцій розвитку освіти та здійснення порівняльного аналізу форм, принципів і методів навчально-виховного процесу першої половини XIX ст. та в умовах сучасних реформ освітньої галузі; джерелознавчий та історико-системний методи, за допомогою яких опрацьовано архівні документи, класифіковано відповідно до їхньої змістової інформативності, здійснено систематизацію фактологічного матеріалу з досліджуваної проблеми; історико-регіональний – для виявлення історичних особливостей становлення та розвитку освіти в конкретно обраному регіоні; історико-ретроспективний – з метою реконструкції соціально-історичних процесів, які об’єктивно впливали на розвиток освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.; історико-біографічний – для визначення особливостей становлення педагогічної думки на Поділлі в першій половині XIX ст. та значення і ролі діяльності провідних освітян регіону.

Джерельна база дослідження. Під час дослідження було опрацьовано 115 архівних джерел, значну частину яких становлять документи: Вінницького обласного державного архіву (Д. 844 «Директор училищ Подільської губернії», Д. 808 «Барська школа», Д. 14 «Вінницька чоловіча гімназія»), фонди Хмельницького державного обласного архіву (Ф. 67 «Дирекція народних училищ Подільської губернії, м. Кам’янець-

Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії», Ф. 319 «Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії», Ф. 64 «Подільська духовна семінарія, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії», Ф. 736 «Кам'янець-Подільська повітова латинська школа, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії», Ф. 823 «Віленський імператорський університет, м. Вільно Віленського повіту Віленської губернії», Ф. 321 «Подільська губернська єврейська училищна комісія, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії»), фонди Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ф. 127 «Київська духовна консисторія, м. Київ», ф. 442 «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства», ф. 707 «Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ», ф. 2054 «Селіванов Тимофій Іванович – учитель природознавства в гімназіях Харківської і Курської губерній», ф. 533 «Київський військовий губернатор, м. Київ»).

У дослідженні проведено аналіз нормативно-правових актів, що регулювали процес розвитку освіти на Поділлі першої половини XIX ст.: Статути університетів (1803, 1804, 1828, 1835 pp.), Попередні правила народної освіти (1803 p.), закони, постанови й розпорядження державних органів влади (1806, 1811, 1812, 1814, 1818, 1825 pp.), офіційне листування посадових осіб першої половини XIX ст. (1810, 1814, 1827 pp.), спогади безпосередніх учасників навчального процесу зазначеного періоду (1810, 1814 pp.).

У процесі наукового дослідження вивчалися періодичні видання XIX ст. («Киевская старина» (1895, 1897, 1906 p.), «Журнал Министерства народного просвещения» (1821, 1834, 1835, 1837, 1841, 1843, 1844, 1845, 1846, 1847, 1848, 1849, 1864 pp.), «Русская старина» (1898 p.), «Історичний вісник» (1900 p.)), досліджувалися електронні Інтернет-джерела, а також використовувалися фонди Національної бібліотеки України імені

В. Вернадського, державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. Сухомлинського, бібліотеки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки імені К. Тімірязєва, Житомирської обласної універсальної наукової бібліотеки імені О. Ольжича, Харківської обласної універсальної наукової бібліотеки.

Наукова новизна й теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

- *уперше* на основі узагальненого, системного історико-педагогічного аналізу розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. визначено передумови, зміст, форми та основні тенденції її поступу, що полягали в процесах полонізації та русифікації регіону; обґрунтовано авторську періодизацію розвитку освіти в зазначений хронологічний період (I період – 1802 – 1816 рр., II період – 1817 – 1828 рр., III період – 1829 – кінець 40-х рр. XIX ст.); окреслено етапи історіографії досліджуваної проблеми (I етап – дореволюційний, друга половина XIX ст. – 1917 р. XX ст.; II етап – радянський, 1920 – 1990 рр.; III етап – незалежності, 1991 – перша половина XXI ст.);

- *удосконалено* історико-педагогічні знання про персоналії провідних педагогічних діячів регіону, які працювали в місцевих навчальних закладах, особливості педагогічної думки та становлення освіти етнічних груп визначеного періоду; зміст навчання в освітніх закладах губернії; науково-методичне забезпечення педагогічного процесу в школах;

- *подальшого розвитку* набули дослідження становлення та діяльності навчальних закладів для дівчат, форм та методів організації педагогічного процесу в школах Поділля першої половини XIX ст., науково-методичних надбань основоположників педагогічної думки.

До наукового обігу введено понад 20 раніше невідомих та маловідомих архівних справ, що розкривають зміст освіти в регіоні у досліджуваний період.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що основні його положення можуть бути використані в процесі підготовки спецкурсів, лекційних та семінарських занять і навчальних посібників з історії педагогіки, історії освіти регіонів, у системі післядипломної педагогічної освіти, а також під час вивчення краєзнавства на уроках в загальноосвітніх школах. Досліджені матеріали можуть стати основою для організації наукових гуртків і проблемних груп з вивчення історії розвитку освіти України загалом та краєзнавства зокрема, під час написання дипломних та магістерських робіт.

Результати наукового пошуку представлено в методичних рекомендаціях «Розвиток освіти на Поділлі в першій половині XIX століття» для самостійного засвоєння студентами в межах дисципліни «Історія педагогіки», а також під час вивчення студентами ступеня вищої освіти магістр дисципліни «Історія освітніх виховних систем».

Апробація результатів дослідження проходила у формі доповідей на науково-практичних конференціях різних рівнів, зокрема *міжнародних*: «Концептуальні основи підготовки спеціалістів: традиції та перспективи в контексті реалій сучасної освіти» (Бар, 2013), «Теоретичні та методичні засади особистісно-професійного розвитку майбутнього вчителя» (Вінниця, 2014); *всеукраїнських*: науковий діалог «Схід-Захід» (Бахчисарай, 2013), «Актуальні проблеми педагогічної науки» (Миколаїв, 2015), «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, 2015), «Захист прав і свобод громадян у світлі вимог конституції України» (Вінниця, 2015); науково-практичних конференціях Інституту педагогіки, психології та мистецтв Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (2012–2015 рр.), науково-методологічних семінарах кафедри педагогіки та професійної освіти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (2011–2017 рр.).

Публікації. Результати дослідження висвітлено в 19 одноосібних публікаціях, з яких 10 – у провідних наукових фахових виданнях України та 3 – у міжнародних наукових виданнях, 1 методичних рекомендаціях для самостійного вивчення студентами.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел і додатків. До змісту дисертації входять 7 таблиць і 4 рисунки. Загальний обсяг роботи – 272 сторінки, з яких 173 сторінки – основного тексту. Список використаних джерел – 361 найменування, з них 12 іноземною мовою, 115 – архівних джерел. Дисертація містить 22 додатки на 55 сторінках.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ ТА ПЕДАГОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

1.1. Історіографія становлення освіти на Поділлі в першій половині XIX століття

Історіографія розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. є складовою історії вітчизняної педагогічної думки. Аналіз досліджень з цієї проблеми засвідчив, що регіональному вивченню освітнього питання присвячено чимало наукових розвідок, однак, виявлено брак інформації в проблемі освітнього поступу на Поділлі в першій половині XIX ст., адже вказану проблему розглядали переважно в контексті розвитку освіти та культури України загалом.

Аналіз праць з теорії методології та принципів наукового пошуку дозволив виявити необхідні основоположні засади нашого дослідження, цьому сприяли наукові надбання О. Акімової [1, 2], Л. Березівської [14], Л. Ваховського [27, 28], Б. Года [39], С. Гончаренка [42], О. Сухомлинської [204, 205], які вивчали проблему якісного та об'єктивного наукового пошуку у взаємодії двох фундаментальних наук історії та педагогіки, і Я. Калакури [77] (джерелознавча методологія).

Пріоритетними принципами в дослідженні історіографії розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. були обрані: *принцип історизму*, що дозволив визначити історичні умови виникнення джерела та первинних його функцій, *об'єктивності* – забезпечував критичну та максимально об'єктивну роботу з архівними джерелами та науковою літературою, *всебічності й цілісності* – запобігав упередженому ставленню в оцінці змістової інформації джерел.

У процесі роботи над означеною проблемою були використані загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, а саме: *хронологічний, джерелознавчий та історико-системний*. Взаємодія вказаних принципів та методів історико-педагогічної розвідки уможливила класифікацію основних архівних джерел відповідно до їх змістової наповненості, згрупувати першоджерела кінця XIX – початку XX ст., що репрезентують освітній розвиток в означений період.

Хронологічний метод був використаний у процесі роботи з історичними джерелами та фактами, які досліджувались та систематизувались відповідно до часу свого виникнення. Джерелознавчий метод дозволив групувати різні види історичних джерел за змістовою насиченістю. Історико-системний сприяв групуванню наукових матеріалів, зважаючи на їхні особливості та спрямування в сучасній історіографії історико-педагогічних розвідок. У результаті було здійснено аналіз широкого кола архівних, актових, статистичних, епістолярних джерел, історичної та історико-педагогічної літератури, енциклопедичних видань, а також вивчення доробку сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників.

У роботі були використані фонди Центрального державного історичного архіву України (далі – ЦДІАУ), фонди Вінницького обласного державного архіву (далі – ВОДА), Хмельницького державного обласного архіву (далі – ХДОА). Досліджені матеріали за змістовою інформативністю були поділені на такі блоки: законодавчі нормативно-правові акти, що стосуються розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.; офіційне листування керівників навчального округу з Міністерством народної освіти (далі – МНО), директорами училищ та гімназій, приватне листування, що стосується освітніх питань; документи господарської частини навчальних закладів регіону; матеріали науково-методичного характеру, інформація про зміст освіти, педагогічна документація тощо.

Фонди ЦДІАУ висвітлюють діяльність навчальних округів, у сферу впливу яких протягом першої половини XIX ст. входили навчальні заклади

Подільської губернії, а саме: ф. 127 «Київська духовна консисторія, м. Київ», ф. 533 «Київський військовий губернатор, м. Київ», ф. 442 «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства», ф. 2162 «Управління Харківського навчального округу, м. Харків Слобідсько-Української, з 1835 р. – Харківської губернії»; ф. 707 «Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ».

У ВОДА вагоме значення для нашого дослідження становлять матеріали, що стосуються роботи Вінницької гімназії, найстаріший документ, який висвітлює стан освітньої справи на території Поділля першої половини XIX ст., датований 1810 роком. У фондах Д. 844 «Директор училищ Подільської губернії», Д. 808 «Барська школа», Д. 14 «Вінницька чоловіча гімназія» Вінницького архіву збережені протоколи засідань педагогічного колективу [306, 345, 343], плани навчальної роботи [328, 311, 331, 300, 308], протоколи результатів екзаменів [261, 263, 264, 265, 266, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 319, 350]; відомості про учнів, їхні особові справи [259, 287, 291, 292, 299, 310, 326, 348, 355, 356], внутрішня документація з питань організації навчального процесу [351, 352, 353, 354], журнали рапортів директора про шкільний порядок і покарання учнів, а також акти, що свідчать про роботу шкільної бібліотеки, наповненість її навчальними матеріалами [253, 254, 287, 297, 298, 302, 315, 316, 317, 318, 344, 357]; документи, які висвітлюють господарську діяльність Вінницької гімназії, акти зовнішнього та внутрішнього листування [248, 255, 256, 257, 275, 309, 334]. Інформацію про контроль за якістю знань учнів зберігають акти річних звітів учнівської успішності з різних предметів, а також перелік методичних матеріалів, якими користувались педагоги під час вивчення навчальних дисциплін [281, 282, 283, 284].

У фонді Д. 808, справа 1 «Списки учнів школи (1.09.1820 – 14.05.1823)» ВОДА міститься важлива для нашого дослідження інформація про контингент учнів Вінницької гімназії. У зазначеному фонді зберігся також Статут Віленського імператорського університету 1803 року [252].

Досліджені нечисленні документи, що висвітлюють діяльність Немирівської гімназії та Барської школи, зміст цих документів розкриває здебільшого історію функціонування навчальних закладів, а не зміст навчально-виховного процесу.

Фонди ХДОВА, а саме: Ф. 67 «Дирекція народних училищ Подільської губернії, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії», Ф. 319 «Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії», Ф. 64 «Подільська духовна семінарія, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії», Ф. 736 «Кам'янець-Подільська повітова латинська школа, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії», Ф. 823 «Віленський імператорський університет, м. Вільно Віленського повіту Віленської губернії» стосуються в переважній більшості історії діяльності Кам'янець-Подільської гімназії. Справи із зазначених фондів містять важливі відомості про відкриття та діяльність приходських та повітових училищ, листування з МНО та попечителем Київського навчального округу (далі – КНО), листування з питань викладання в парафіяльних школах, справи про призначення, переведення та звільнення вчителів, їхні особові справи, класні журнали, книгу прибутків і видатків Кам'янець-Подільської повітової латинської школи, звіти інспекторів про діяльність народних училищ.

Керуючись вищевказаними принципами джерелознавчого дослідження, для систематизації джерельної бази розроблено етапи історіографічного вивчення проблеми розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.: *1 етап – дореволюційний (друга половина XIX ст. – 1917 р.)* – охоплює джерела, що висвітлюють питання розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. та видані до 1917 р.; *2 етап – радянський (1920 – 1990 рр.)* – у якому згадану проблему досліджували в контексті загальноросійського розвитку освіти та педагогічної думки; *3 етап – часів незалежності (1991 –*

по сьогоднішній день) – включає наукові дослідження освітнього поступу у світлі розвитку України як суверенної та незалежної держави.

Відповідно до вказаної етапізації історіографії розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст., *до першого етапу* відносимо праці І. Міхалевича «Кам'янецька гімназія: Історичні записки п'ятдесятирічної діяльності (1833 – 1883)» (1883 р.) [114], «Подільська гімназія у Вінниці» (1890 р.), П. Батюшков «Поділля. Історичний опис» (1891 р.) [13], С. Стрибульський «Історична записка про Немирівську гімназію 1838–1888 рр.» (1888 р.) [201].

Вказані праці висвітлюють історію становлення та розвитку гімназійної освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. Згадані автори приділяють чимало уваги персоналізації в питанні розвитку освіти на Поділлі першої половини XIX ст. Зокрема, С. Стрибульський у своїй праці велику роль у розвитку освітньої справи в регіоні відводить діяльності керівників Віленського навчального округу (далі – ВНО) Т. Чацького та А. Чарториського. Їхній внесок у поширення освіти в регіоні відзначено надзвичайно позитивно, автор наголошує, що «діяльність Тадеуша Чацького була досить плідною за десять років керівництва округом, що засвідчує не лише кількість чинних навчальних закладів у Південно-Західному краї, а й значну кількість зібраних ним фондушів» [201, с.9]. У дослідженні розкрито проблему організації навчально-виховного процесу в гімназії, зміст навчальних дисциплін та методики їх викладання.

У праці І. Альошенцева [7] здійснено огляд становлення та розвитку гімназійної освіти на території Росії, охарактеризовано роль гімназій у системі освіти тогочасної держави, зміст навчання тощо. Дослідник робить акцент на тому, що гімназійні навчальні заклади, утворені в західних регіонах імперії, мали особливий статус станом на початок XIX ст., «у гімназіях західного краю було власне минуле, яке категорично відрізняється від минулого власне російських шкіл, вони розвивались за інших побутових умов і в них переважно звучали відмінні, ніж у Росії мотиви...» [7, с.6].

Характер цієї праці – доволі персоніфікований, подібно до вищезгаданих досліджень, адже питання розвитку та діяльності навчальних закладів І. Альошенцев трактує як невід’ємну складову законодавчої діяльності в освітній сфері керівників держави. Автор указує на таку особливість розвитку освіти в першій половині XIX ст., як авторитарний стиль управління шкільною справою: «для громади, позбавленої політичних прав, особистість керівника має надзвичайно великий вплив» [7, с.9]. Діяльність гімназій Подільської губернії вивчається лише в рамках спільних рис з іншими подібними навчальними закладами держави.

У ході дослідження проблеми розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. була використана історико-аналітична праця А. Лотоцького – історика, українського громадського та політичного діяча XIX ст. У своїй статті «Народна освіта на Поділлі в його минулому та сьогоденні», яка вийшла в 1899 році в журналі «Образование», акцентовано увагу на поширенні мережі початкових навчальних закладів територією Подільської губернії, на підтвердження чого наведені статистичні дані, а також висвітлені питання організації навчання в початкових типах шкіл та особливості їхньої діяльності [107, с. 73]. Обґрунтовуються передумови створення спеціалізованих навчальних закладів, а також становлення освіти для дівчат на Поділлі в першій половині XIX ст. [107, с. 76].

Історичні спогади М. Чалого, який свого часу перебував у Немирівській гімназії і виклав власні спостереження в книзі «Мої спогади про перебування в Немирівській гімназії» (1876 р.), дають змогу осмислити зміст навчання в тогочасних школах, визначити методичну складову навчально-виховного процесу. Він описує педагогічний досвід учителя математики О. Волковського, який, окрім власне фахової дисципліни, займався фольклористикою і записав понад 600 казок та бувальщин, а також учителів: російської словесності – І. Шульгіна, латинської мови – фон Мерса, історії – Модзалевського, математики – Т. Пристюка. М.Чалий писав, що станом на початок XIX ст. не було посібників з дидактики та виховання, тому

викладачі працювали, виходячи з власного розуміння своїх обов'язків [226, с. 12].

М. Мукалов у праці «Народна школа в Південно-Західному краї. (Історико-статистичний нарис)» (1892 р.) висвітлює розвиток освіти в трьох губерніях КНО: Волинській, Київській та Подільській у період з X до XIX ст. Особливу увагу автор приділяє розвитку початкової школи, звертається з критикою до владних структур через те, що вони мало уваги приділяють освіті селянських верств населення [47, с.36].

А. Панасюк у дослідженні «Історичний нарис початкової освіти у Кам'янці-Подільському» (1905 р.) повідомляє про розповсюдження початкової освіти в містах Подільської губернії, детально аналізує положення Статуту від 1828 р. Автор доводить, що початкову освіту мали змогу здобувати в приватних навчальних закладах, братських і недільних школах [47, с.36].

Концептуальні положення розвитку й структуру системи освіти розкриває дослідження С. Рождественського [181]. У фундаментальній праці «Історичний огляд діяльності Міністерства народної освіти. 1802-1902 рр.» він характеризує перші кроки в реформуванні системи освіти в Російській імперії на початку XIX ст. Автор визначає головні пріоритетні напрями в політиці російського уряду щодо поширення шкільництва, звертає увагу на основні положення нормативних документів, які регулювали освітню справу. Дослідження має логічний виклад фактологічного матеріалу в хронологічній послідовності, а також простежується характерна персоніфікація змісту дослідження, адже розвиток освіти в ньому тісно пов'язувався з діяльністю високопосадовців Російської імперії, у юрисдикції яких перебувало освітнє питання губернії. Виклад орієнтований на досягнення в галузі освіти імператора, міністрів освіти та діячів освіти. У праці детально висвітлена діяльність МНО за сторіччя його функціонування. Здійснений аналіз та надана оцінка діяльності всіх міністрів освіти, їхні політичні вподобання тощо.

Дослідник вивчає також систему народної освіти в Росії в рамках XVIII–XIX ст. [182].

Особливу увагу приділено аналізу енциклопедичних та довідкових видань. Суттєву роль відіграли часописи: «Журнал Міністерства народної освіти» (XIX ст.), «Образование» (XIX ст.), «Киевская старина» (XIX – початку XX ст.), статистичні огляди регіону, енциклопедичні та періодичні видання. Досить інформативними виявилися епістолярні матеріали, які складаються з офіційного листування МНО з дирекцією училищ регіону, директорами навчальних закладів, спогади безпосередніх учасників навчально-виховного процесу: учителів та учнів подільських шкіл.

До *другого етапу історіографії*, а саме радянського, належать праці В. Птущенко, М. Грищенко, М. Константинова, В. Струмінського, які висвітлювали освітні процеси, що відбувалися на території Подільської губернії в першій половині XX ст. у контексті розвитку освіти Російської імперії. Акцентуючи особливість розвитку цього регіону як особливо віддаленого від центральної влади та такого, який потребує пильної уваги з боку останньої, у зв'язку з тим, що в ньому були присутні національно-визвольні настрої. Особливу увагу на цьому етапі дослідження історіографії становлять енциклопедичні та довідникові джерела, де Поділля згадане в контексті загальноімперського розвитку.

Загальні наукові положення та аналіз освітньої справи в Україні містяться в працях відомих українських істориків М. Грушевського [45, 46], Д. Дорошенка [58, 59], І. Крип'якевича [90, 91], Н. Полонської-Василенко [173], О. Субтельного [202], Ю. Сіцинського [177], які дають змогу визначити загальні умови розвитку освіти зазначеного періоду та окреслити концепцію нашого дослідження. Зазначені фундаментальні розвідки містять змістовний виклад історичного матеріалу, політичні та соціально-економічні особливості розвитку досліджуваного регіону в першій половині XIX ст. з критичним аналізом подій, які мали вплив на розвиток освіти в регіоні.

Ю. Сіцінський опублікував повний історико-статистичний опис усіх церковних приходів. Саме його праця дала змогу здійснити статистичне дослідження даних про церковно-приходські школи в Подільській губернії в першій половині XIX ст. [177].

У межах *третього етапу* вітчизняна педагогічна наука збагатилась науковими дослідженнями з історії освіти України, зокрема, працями таких дослідників, як Л. Артемова [8], Л. Медвідь [110], М. Євтух [63], С. Сірополко [194], В. Кравець [88], з ґрунтовних досліджень яких постає чітка картина становлення освіти та педагогічної думки в різні історичні періоди, виразно проступають основні тенденції її розвитку. Характерною особливістю названих історико-педагогічних досліджень є те, що питання розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. у них подані в контексті загальнодержавного поступу шкільної справи та педагогічної думки.

За роки незалежності історіографія освіти збагатилась низкою наукових розвідок з проблеми становлення та розвитку регіональної та професійної освіти в Україні протягом XIX ст., зокрема це дослідження О. Бабіної [10], Т. Джаман [56], В. Омельчук [136], С. Бричок [24], які вивчали розвиток освіти на Волині упродовж XIX ст., Л. Єршова [65], Т. Сухенко [203], І. Шулімова [234], Т. Шушара [235] – розглядали становлення жіночої освіти в різних регіонах України впродовж XIX ст., дослідження проблеми становлення системи освіти на Буковині та Галичині в XIX-XX ст. здійснили Л. Клос [80], І. Курляк [100], Д. Пенішкевич, І. Петрюк [164].

І. Важинський вивчав історію становлення й розвитку педагогічної освіти в Центральній та Східній Україні в XIX ст. [26], освіту в Південному регіоні досліджував В. Бобров [16]. Становлення та розвиток спеціалізованої художньої освіти на території Поділля в другій половині XIX ст., досліджував О. Півоваров. У контексті розвитку шкільництва КНО звертається окрема увага на навчальні заклади Поділля в дослідженні

С. Хмелівської [224]. Важлива роль у розвитку освіти на Поділлі відводиться просвітницьким товариствам, особливості діяльності яких досліджував Б. Крищук [92].

Різні аспекти історії розвитку освіти на території Подільської губернії переважно другої половини XIX ст. аналізували Л. Дровозюк [61, 62], М. Вороліс [33, 34], В. Несторенко [125], А. Бондар, А. Філінюк [219], В. Гаврилюк [35], О. Кошолап [87]. Розвиток початкової освіти на Поділлі в першій половині XIX ст., досліджували О. Удод [214, 215], І. Шкільнюк [232].

Суспільно-економічне питання розвитку Подільської губернії, а також становище поляків після поділу Польщі, економічне та політичне становище в регіоні висвітлене в роботах В. Божевільного [19] та В. Кундельського [97].

Дослідження освіти на території Поділля другої половини XIX ст. проводив І. Сесак – «Освіта на Поділлі» у двох частинах (1999 р.). У науковій розвідці висвітлені питання виникнення та діяльності різних навчальних закладів краю в 30–50 роках XIX ст. Акцентовано увагу на критиці урядової політики Російської імперії в галузі освіти, її становості й обмеженості. Обґрунтовуються передумови зростання мережі російських шкіл на подільській землі [193].

Польське освітнє питання на території Поділля, а головним чином діяльність навчальних закладів, заснованих на базі католицьких духовних орденів, проаналізовані в працях Б. Хіхлача [222, 223], І. Патрила [162]. Дослідники вказують на успіхи, яких досягли ченці ордену василіан в педагогічній роботі. Б. Хіхлач проводить ґрунтовне вивчення проблеми початкової освіти, яку діти отримували в школах при церквах. Інші аспекти історії становлення освіти національних груп, що населяли Поділля в першій половині XIX ст., досліджували: Ю. Поліщук (польське шкільництво) [169], О. Кошолап [87] та В. Кононенко (єврейська освіта).

Діяльність середніх та початкових навчальних закладів на Поділлі в XIX ст. вивчали М. Вороліс та О. Вороліс. У своїх працях історики

зазначають, що в 40-х і першій половині 50-х рр. XIX ст. була неузгодженість у характері навчального процесу гімназій. Помітним стало прагнення підвести їх до вищого рівня викладання наук. Навіть у діяльності одного навчального закладу помітні періоди розвитку, які змінювались періодами занепаду. Діяльність гімназій значною мірою залежала від того, як далеко перебували вони від культурного й адміністративного центру [33, 34].

Дослідження особливостей професійної діяльності шкільних учителів, формування їхньої професійної майстерності здійснював О. Лавріненко у своїй праці «Основи педагогічної майстерності: ретроспективний аналіз». Автор шляхом історико-педагогічного аналізу педагогічної професії, подає основні критерії оцінювання особистісних якостей учителів, їхніх професійних здібностей. У праці оприлюднені погляди представників західноєвропейської та вітчизняної педагогічної думки на проблему професійної майстерності вчителя.

Питання підготовки педагогічних кадрів у ретроспективному аналізі досліджували М. Демков [50], М. Євтух [63], Ю. Радченко [179]. У своїх дослідженнях автори змістовно висвітлюють проблему становлення особистості вчителя в розвитку освіти на території України загалом. Надається характеристика змісту підготовки педагогічних кадрів до роботи в загальноосвітніх навчальних закладах упродовж XIX ст.

Окрему увагу варто звернути на іноземні історичні та історико-педагогічні дослідження проблеми розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. Ця група джерел представлена переважно польськомовними працями, що висвітлюють діяльність польської шляхти в першій половині XIX ст. на Поділлі, зокрема в освітній галузі регіону.

Специфіка досліджень Поділля з кінця XVIII – до середини XIX ст. полягає в тому, що цим займалися переважно польські вчені. І цьому є цілком об'єктивні пояснення, адже, по-перше, не одне сторіччя подільські землі входили до складу Речі Посполитої, по-друге, до 1831 р. державною мовою в регіоні дослідження була польська, по-третє, міцні позиції

католицизму, соціально-економічні позиції шляхти та спроби повернути Поділля до складу Польщі під час повстань. Майже у всіх польських публікаціях Поділля розглядається в контексті історії Речі Посполитої, як її невід'ємна територіальна і культурна складова частина [11, с.13].

Л. Баженов зазначає, що для досліджень першої половини XIX ст. характерне висвітлення гуманітарних та природничих наук. Науковець віддає належне польським дослідникам за зібраний ними великий фактичний матеріал, однак відзначає їхню безсистемність, відсутність чіткої схеми методики й методології дослідження [11, с.16]. Важливі історико-статистичні відомості містяться в описі В. Марчинського «Статистично-топографічний та історичний опис Подільської губернії з малюнками і картами» (1820 р.) [243].

На особливу увагу заслуговують дослідження Д. Бовуа «Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)», а також «Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр.», у яких дослідник описує процеси взаємовідносин росіян та польської шляхти на території Правобережної України в першій та другій третині XIX ст. та оцінює їх з об'єктивної позиції [17, 18].

У процесі історіографічного аналізу розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. досліджені джерела були класифіковані відповідно до їхніх видів та інформаційної наповненості, а саме: архівні, актові, статистичні, епістолярні, довідкові, історико-педагогічні.

У проаналізованих наукових дослідженнях ґрунтовно висвітлені історико-педагогічні процеси, що відбувались в Україні впродовж XIX ст. Вони містять важливі теоретичні та практичні відомості, проте не дають узагальненої характеристики становлення та розвитку освіти на території Поділля в першій половині XIX ст., не визначено тенденції та етапи розвитку, не проведено систематизованого вивчення питання організації навчального процесу, його змістової та методичної наповненості.

1.2. Соціально-історичні передумови розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.

У ході дослідження проблеми розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. було виявлено залежність цього процесу від низки складних соціально-історичних передумов, вивчення яких дало змогу визначити рівень поширення освіченості серед населення регіону, тенденції, особливості та етапи становлення шкільної справи. Для об'єктивного аналізу зазначених чинників було використано історико-системний та хронологічний принципи викладу досліджуваного матеріалу.

Особливістю Подільської губернії в першій половині XIX ст. є зміна політичного підпорядкування та неоднозначність політики центрального уряду в регіоні, географічна віддаленість від центральних органів державного управління, соціально-економічна відсталість, що була зумовлена кріпосницьким ладом, який утримував провідні позиції в сільському господарстві, полікультурність та етнічна строкатість регіону. Крім того, І. Альошенцев зазначає, що подільський регіон тривалий час розвивався поза межами Російської держави, а тому тут укорінилися традиції, що значно відрізнялись від загальноімперських [7].

У довідкових та енциклопедичних виданнях термін «Поділля» визначається як історико-географічна область, перші історичні відомості про яку датуються часами палеоліту. Найпершу згадку про саму назву історики відносять у XIV ст., до того часу на сторінках Галицько-Волинського літопису ця територія мала назву «Пониззя», а центрами її були Смотрич і Кам'янець-Подільський.

Як стверджують у своїх дослідженнях М. Грушевський [46], Н. Полонська-Василенко [173], О. Бойко [20] та інші історики, з XIV ст. Подільська земля утворилась унаслідок наступу Золотої Орди на землі Південної Бессарабії та Галицького Пониззя, що й утворило досліджувану нами територію. М. Грушевський зазначає, що «Поділля було новотвором,

яке з'явилося унаслідок відлучення від давньої Теребовельської землі Королівства Руси, частину якої – Теребовельщину – захопив король Польщі Казимир III та приєднав до Галичини в 1349 році» [46, с. 24.]. О. Бойко зазначає, що особливостям панування Золотої Орди було те, що «східні слов'яни зберегли власну етнічну самобутність» [20, с. 64], а це мало важливе значення для подальшого національно-культурного розвитку.

Починаючи з першої половини XIV ст. утворюється Подільське князівство на чолі з князями Коріатовичами, з цього часу досліджувана нами територія входила до Литовсько-Руської держави, потім до Польщі. У ході низки польсько-литовських протистоянь у 1431 р. відбувся поділ Поділля на Західне та Східне. Перше увійшло до Польщі, а друге – до Литви. З того часу починається активний процес полонізації краю, «запроваджується польське право, нав'язано польський адміністративний апарат, створювалось шляхетське самоуправління» [20, с.104].

М. Грушевський, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко зазначають, що в кінці XVIII ст. Поділля змінило політичне підпорядкування, згідно з другим поділом Речі Посполитої в 1793 р., територія перейшла під владу Російської держави, якій належало майже 80% українських земель. Причому спочатку було створено два намісництва – Брацлавське та Ізяславське, у 1795 р. останнє поділили на Волинське та Подільське, і лише відповідно до царського указу від 12 грудня 1796 р. було утворено Подільську губернію.

Відповідно до досліджень О. Петренка, того ж таки 1796 р. відбулось відкриття Подільського намісництва з центром у Кам'янці-Подільському. До його складу увійшли 12 повітів: Кам'янецький, Ушицький, Вербовецький, Грудецький, Зіньківський, Летичівський, Проскурівський, Старокостянтинівський, Ямпільський, Кременецький і Дубенський [165, с. 15].

Дослідник стверджує, що в такому вигляді намісництво проіснувало до 1797 р., коли було затверджено новий територіальний поділ указаних губерній за повітами. Хмільницький, Бершадський і Тульчинський повіти

Брацлавського намісництва скасували, а зі складу Подільського намісництва ліквідовано Вербовецький повіт. До Київської губернії зі ліквідованого Брацлавського намісництва відходили повністю повіти Липовецький, Махнівський, Сквирський і П'ятигорський, до Подільської – усі інші. Скасовували Вознесенське намісництво, у результаті чого Подільська губернія поповнилась Ольгопільським і Балтським повітами. Нові кордони губернії були затверджені сенатом у 1797 р. [165, с. 17].

Тому, станом на початок XIX ст. межі Подільської губернії були закріплені Указом від 1804 р., і складались з тих же 12 повітів: Кам'янець-Подільський, Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький, Ямпільський [31, с. 28].

Такий самий адміністративний устрій засвідчує у своїх дослідженнях Ю. Сіцинський, який у праці «Нариси історії Поділля» визначив кордони Подільської губернії станом на 1927 р. Проведене нами дослідження дає змогу стверджувати, що означені кордони губернії із незначними змінами відповідають кордонам території станом на початок XIX ст. Картографічне зображення тогочасної території Поділля представлено в додатку А «Історико-археологічна карта Поділля» [195], проаналізувавши який, можна обґрунтовано стверджувати, що кордони області охоплюють усі перераховані вище території.

Зважаючи на територіальні межі досліджуваної території, виокремлюємо низку об'єктивних передумов, які впливали на освітній процес Поділля в першій половині XIX ст.: *політичні, соціально-економічні та етнокультурні*. Спираючись на аналіз історико-педагогічної літератури, енциклопедичних видань та архівних документів, використовуючи принципи історизму та об'єктивності, а також керуючись змістовим та хронологічним методами історико-педагогічного дослідження, детально проаналізуємо вищезгадані передумови.

Однією з причин, що негативно позначилась на освіті регіону, а також на його мешканцях, була *відсутність української державності*. Після зміни політичного підпорядкування російський уряд з самого початку не надто активно впроваджував зміни в суспільно-політичному, соціально-економічному й духовно-культурному розвитку Подільської губернії. Помітною була тенденція інкорпорації всіх сфер життя, русифікації українців і ліквідації значних внутрішніх відмінностей.

У цей час, за словами І. Крип'якевича, «затирались сліди давньої автономії» [90, с. 253]. А вже згадувані історики М. Грушевський [45], І. Крип'якевич [90, 91] та Н. Полонська-Василенко [173], одностайні у своїх висновках, що перехід Поділля під юрисдикцію Російської імперії розпочав процес русифікації, інтенсивність якого мала різний характер залежно від політичної ситуації в державі.

Друга причина – пов'язана з посиленням польського елемента, який не залишав своїх провідних позицій у регіоні, незважаючи на зміну адміністрації, та, за визначенням М. Вороліса, представляв «тісно згуртоване суспільство, що мріяло про відновлення польської держави» [33, с.13].

Ця особливість розвитку регіону характеризується тим, що представники польської панівної еліти все ще тримали у своїх руках кріпосницьку владу. М. Грушевський з цього приводу зауважує, що «сильна рука нового, російського, начальства надала пануванню польського пана над українським холопом ще більшої моці й певності, якої ті не мали за безсилої, розколиханої держави Польської» [46, с. 260].

Можливо, саме зважаючи на географічний фактор, між представниками російських чиновників та польськими магнатами була укладена угода своєрідного «співробітництва». Його суть полягала винятково в прагматизмі, адже, на думку А. Філінюка, росіяни були зацікавлені не допустити в Південно-Західному краї опозиції як з боку українців, так і з боку поляків, тим самим усуваючи першу та заручаючись підтримкою других, аби унеможливити союз поляків і українців [220, с. 27].

Унаслідок такої політики в Подільській губернії, власне, як і в усьому Правобережжі, розпочався новий період суспільного життя українців. Д. Бовуа, вивчаючи історію взаємовідносин поляків та українців у досліджуваній період, зазначає, що вони базувались за формулою «відносин між поляками та українцями – це найчастіше відносини між панами та кріпаками» [18]. Такої ж позиції дотримуються і деякі вітчизняні дослідники, зокрема В. Кундельський [97, с.90].

У першій третині ХІХ ст., у період правління Олександра І, який виявляв прихильність до польських магнатів, на Поділлі було відновлено польське управління майже без обмежень. Тоді ж посилювався вплив польських діячів, польської культури та мови, католицької церкви. Завдяки А. Чарториському, Т. Чацькому та іншим представникам польської еліти було дозволено діяльність релігійного ордену єзуїтів, на відміну від інших регіонів, на Поділлі сприяли і покровительству вали їм.

Результатом такої політики на Поділлі в освітній сфері стала щедро фінансова підтримка польською знаттю богословських навчальних закладів у Кам'янці, Вінниці та інших містах, які покликані були поширювати католицизм у середовищі української шляхетської верхівки. Крім єзуїтських шкіл у Кам'янці, Вінниці, василіанських у Барі та Немирові, були відкриті гімназії, повітові училища та приходські школи передусім при католицьких монастирях у Городку, Сатанові, Тарноруді, Ярмолинцях, Дунаївцях, Зінькові, Проскурові тощо. Як результат, у 1822 році в Подільській губернії нараховувалось понад 40 польських шкіл, де навчалися 900 учнів [219].

У перші десятиліття після приєднання Поділля до Росії в регіоні польська освіта поставала могутнім засобом полонізму. Поляки прагнули якомога більше просвітити себе, своїх дітей і цим самим домогтись значних переваг у суспільному та політичному житті регіону, на що виділяли великі кошти. Така політика мала успіх завдяки сприянню та активній меценатській діяльності польської шляхетської верхівки. У 1804 р. головний візитатор училищ Т. Чацький організував з'їзд білого духовенства й ченців, за

результатами якого було прийнято рішення виділяти на користь приходських шкіл десяту частину всіх церковних доходів. Ченці різних орденів висловили готовність відкривати приходські школи при монастирях і займатися вихованням у них юнаків [219].

Аналіз архівних документів, що репрезентують освітні питання першої третини XIX ст., засвідчує, що чимало опікувалася польська верхівка змістом освіти та провадженням педагогічного процесу. Зважаючи на зміст навчальних програм у повітових училищах та гімназіях Подільської губернії, перші двадцять років XIX ст. характеризуються незмінністю польського фактора в регіоні. Це простежується і в навчальних планах, і в змісті шкільної документації, і в контингенті учнів згаданих навчальних закладів. Таким предметам, як російська мова та історія російської держави відводилося не дуже багато годин навчального процесу в гімназіях на відміну від, скажімо, французької чи німецької мов.

Тільки на початку 20-х років XIX ст. польський і католицький вплив на культурно-освітнє життя почав дещо зменшуватися. Дехто з дослідників, як-от А. Філінюк, пов'язує це з тим, що в 1820 р. з Росії були вигнані єзуїти «за численні злочини та зловживання» [219].

Проте, детальний аналіз праці С. Рождественського «Історичний огляд діяльності Міністерства народної освіти» дає підстави вважати, що головною причиною такої різкої зміни політики російського уряду в подільському регіоні є та обставина, що прихильність останнього до польського фактору почала зменшуватись. А повстання декабристів у 20-х рр. XIX ст. та польське повстання в 30-х рр. взагалі сприяли посиленню русифікації регіону.

Саме після першого польського повстання 30-х років XIX ст., було вирішено об'єднати західні губернії, які колись належали Речі Посполитій. О. Субтельний про другу третину XIX ст. говорить, що «встановлювалась не лише одноманітність в управлінні, а й робилась спроба перетворити Правобережжя в культурному відношенні на «істинно російську землю» [202, с. 191].

Після поразки повстання російське керівництво посилило свою присутність у Подільській губернії, аби надалі попереджувати подібні націоналістичні виступи. Русифікація набула нових обертів, в освітній галузі це виявлялось у масовому закритті всіх навчальних закладів, які були створені на базі католицьких орденів, низки приходських та повітових училищ та гімназій. А. Філінюк вважає, що зростання та посилення російськомовного політичного та освітньо-культурного впливу відбувалось за рахунок численних російських військ, російського або зросійщеного духовенства та чиновництва й порівняно лояльного ставлення до євреїв [220].

Однак не варто зневажати реакцією на події, що відбувались після 1831 р. після придушення національного польського повстання. Аби убезпечити віддалені регіони імперії від чергових націоналістичних виступів, російський уряд вирішив посилити свій вплив в Південно-Західному регіоні. Збільшення військового та церковного контингенту, реорганізації навчальних округів, зміни мережі навчальних закладів (розширення мережі російських шкіл) та змісту програм навчальних дисциплін для повітових училищ та гімназій регіону.

З 30-х рр. XIX ст., у результаті посилення русифікації в освіті шляхом проведення реформ, відбувалось створення низки навчальних закладів різних рівнів, які репрезентували великодержавницьку політику російського уряду. У цей період були закладені основи розвитку освіти національних груп, що проживали в регіоні, а також актуалізувалося питання навчання дівчат, розроблялися положення про діяльність приватних навчальних закладів.

Усі викладені історичні факти, а саме: віддаленість від центральної влади, зміна адміністративного підпорядкування, що спричинило зміну вектора політичного управління та нестабільність центральної політики, – зумовили те, що освіта в регіоні не мала змоги розвиватись самобутньо. Поміркований лібералізм у першій третині XIX ст. з боку російської адміністрації змінився радикальною русифікацією регіону.

Станом на початок XIX ст. на території Подільської губернії не було можливостей для становлення та розвитку національної системи освіти з відповідним національно-орієнтованим змістом педагогічного процесу. Однак все ж таки завдяки меценатській політиці у сфері освіти, яку проводили представники польської інтелігенції (А. Чарториський, Т. Чацький) у регіоні з'явилися провідні навчальні заклади, які здійснювали навчання молоді не лише з Подільської губернії.

Починаючи з 30-х рр., з посиленням русифікації питання розвитку національної освіти взагалі не бралось до уваги. Б. Кришук, у своїх дослідженнях звертає увагу на те, що «внаслідок тривалого поневолення корінне населення Поділля зазнало важких випробувань: національне гноблення, матеріальні негаразди, недопущення українців до основних сфер життя краю. Це призвело до вкрай важкого стану культурно-освітньої сфери життя подільян» [93].

Другим важливим та визначальним фактором становлення та розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. визначено *етнокультурний*. Архівні документи та наукові джерела засвідчують, що Поділля – регіон зі строкатим етнічним складом. На одній території співіснували різні етнічні громади: українці, росіяни, поляки, євреї та ін.

Строкатість етнічного складу підтверджує той факт, що до 1793 р. абсолютну більшість населення Поділля складали українці й значну питому вагу мали поляки та євреї, однак після поділу Речі Посполитої тут досить швидко стала зростати чисельність і частка росіян. У цьому Поділля значною мірою відрізнялося від Лівобережної України, де, крім українців, переважно мешкали росіяни [220, с. 71].

Як стверджує Т. Поліщук, більшість населення все ж складали українці, але зважаючи на низку об'єктивних причин (місцева козацька еліта зменшилась під час воєн другої половини XVII – початку XVIII ст., або ж перебралася на Лівобережну й Слобідську Україну, решта зберегла свій привілейований соціальний статус ціною переходу в католицизм) українська

нація в означений період формувалася й розвивалася переважно як селянська [168, с. 10].

У XIX ст. у результаті інтенсифікації міграції частка українського населення в регіоні зменшилася з 90 до 80%. Однією з найчисельніших етнічних громад на території Поділля в першій половині XIX ст. були поляки. Старе польське суспільство вирізнялось численним прошарком шляхетського стану. Завдяки своїй чисельності поляки становили більш як третину всього польського дворянства Росії. І хоча на початку XIX століття тут були утворені Київська, Подільська та Волинська губернії, які підпорядковувалися владі київського генерал-губернатора, фактично аж до польського повстання 1830–1831 рр. ця територія залишалася територією винятково польських політичних і культурних впливів [168, с. 10].

Спираючись на дослідження П. Чубинського, можемо визначити, що загальна кількість польського населення на території Поділля складала 200664 особи [228, с. 275]. Найбільше їх проживало в Проскурівському повіті, а найменша їхня частка мешкала в Балтському, Гайсинському та Ольгопільському повітах (додаток Б). Смуга проживання поляків була нерівномірною, вони були розселені по всьому регіону й становили найбільш чисельну національну групу.

Другою за чисельністю національною групою були євреї. Загальна їхня кількість станом на першу половину XIX ст. складала 13%. У деяких повітах Подільської губернії, як наприклад Балті, повністю панували єврейські громади зі своєю культурою, релігією та мовою. Меншість єврейського населення жила в селах або в поміщицьких маєтках як орендарі, шинкарі, посередники, а землеробством займалися менше 2% [168, с. 10].

Опираючись на дослідження А. Мелещенко, з'ясовано, що політика МНО не сприяла розвитку єврейського шкільництва в регіоні, і лише в листопаді 1844 р. було видано Указ «Про заснування особливих училищ для освіти єврейського юнацтва», у якому фактично визнавали бездіяльність уряду попередніх років у забезпеченні освіти єврейської молоді [113, с. 47].

Нерівномірність розселення євреїв впливала на розвиток культури та освіти в регіоні, цей фактор вплинув зокрема на географію відкриття шкіл для єврейських дітей Поділля. Найбільше єврейського населення проживало в Кам'янецькому та Балтському повітах, а найменше – у Вінницькому, Летичівському, Гайсинському та Ямпільському, у середньому по 13–14% у кожному (додаток В).

Менш чисельними національними меншинами, що проживали на початку XIX ст. на досліджуваній території, були німці, чехи, молдаване. Як можемо виразно побачити на рис.1.1, який зроблено на основі статистичних даних, що містяться в історико-етнографічному дослідженні П. Чубинського, перевага все ж залишалась за українцями, а розглянуті етнічні групи не складали великої частки порівняно з ними, й, у відповідності з додатками Б та В, мали нерівномірне розселення по території Поділля в першій половині XIX ст. [228, с. 319].

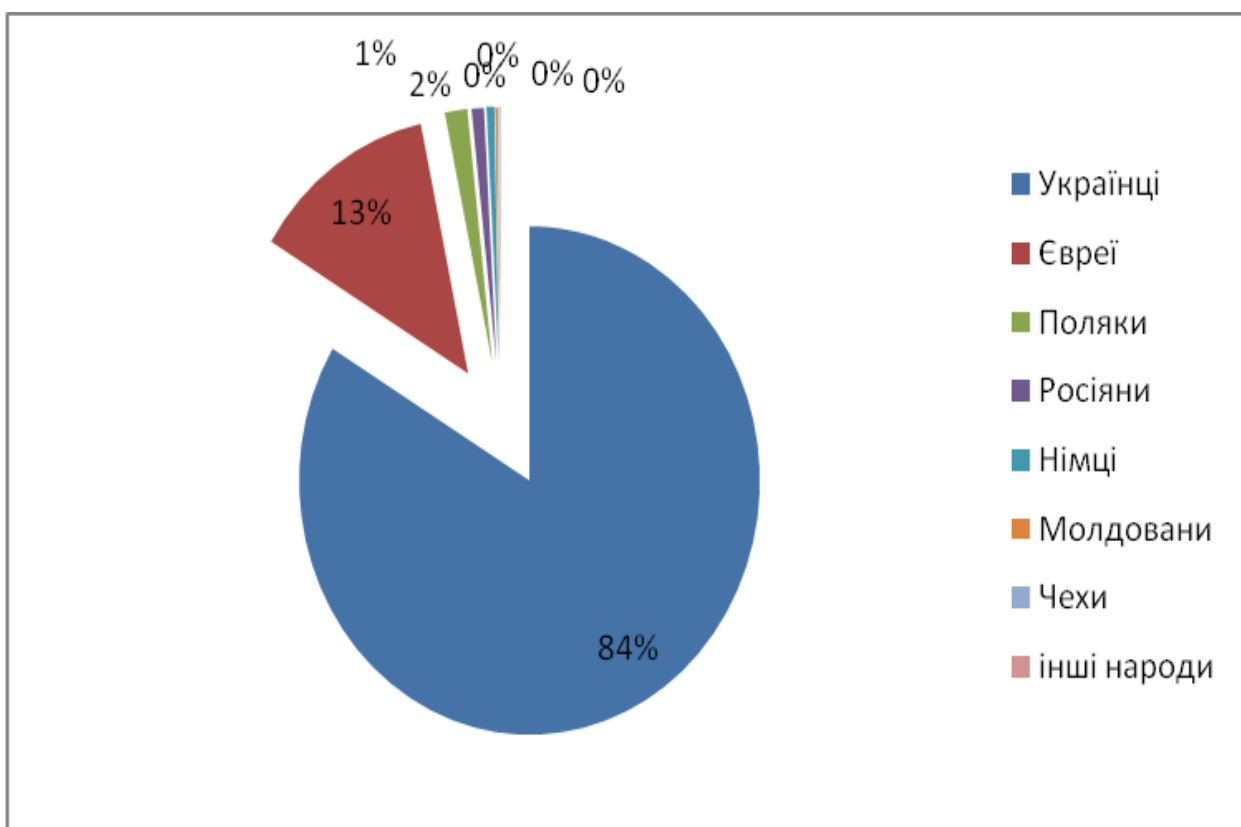
Загалом, керуючись статистичними та історичними даними, достатньо обґрунтованими твердженнями А. Філінюка та інших дослідників виявлено, що російський уряд і місцева еліта проводили асиміляторську політику щодо різних груп населення. У результаті цього відбувалося засвоєння різноманітних культурних навичок, що створювало «величезний гетерогенний простір змішаних і перехідних культурних форм» [220].

На території Поділля в першій половині XIX ст. проживали такі національні групи:

Українці	83,53%
Євреї	13%
Поляки	1,57%
Росіяни	0,86%
Німці	0,55%
Молдаване	0,18%
Чехи	0,11%
інші народи	0,02% [228].

Завдяки такій політиці регіон почав перетворюватись у неоднорідну в етнокультурному відношенні територію, що позначалося на суспільному житті. Між різними національними та соціальними групами й станами всередині відбувалися зміни, об'єктивно налагоджувалися різнопланові контакти. Усе населення Подільської губернії, як і все Правобережжя, у ході такої політики формувало загальноукраїнські особливості спільних рис і ознак культурного життя [220].

Така строкатість в етнічному плані досить неоднозначно впливала на розвиток освіти, адже, з одного боку, школи етнічних груп, особливо поляків, діяли досить успішно, але якщо розглядати це питання з погляду власне українства, то варто зауважити, що останні були переважно православного віросповідання і не мали широких можливостей для отримання освіти. Така обставина не сприяла поширенню грамотності, тому серед українців був найменший відсоток освіченого населення.

Рис.1.1. Чисельність національних меншин Поділля в першій половині XIX ст. (графічне зображення)

За соціальним складом населення краю ділилося на магнатів, поміщиків, польську помісну й безпомісну шляхту, купців, фабрикантів, міщан, робітничих людей, селян. Питома вага поміщиків польської національності в Подільській губернії складала 89%. Їм належало дев'ять десятих усієї земельної власності та 2,6 млн. кріпосних селян. Водночас у 654 володіннях, що належали українським і російським поміщикам, нараховувалося всього 431 тисяча кріпосних [19, с. 138].

Згідно з науковими висновками Т. Поліщук, найбільшим соціальним прошарком регіону були селяни, які в переважній своїй більшості залишались безправними та малограмотними. За даними річних звітів губернаторів, а також перепису 1897 року, українське селянство впродовж XIX ст. становило 70% населення регіону. Проникнення в його середовище ринкових відносин інтенсифікувало процеси соціально-економічного розшарування: до кінця XIX століття заможні (тяглі) селяни становили близько чверті сільського населення краю [168, с. 10].

Незважаючи на те, що в етнічному плані переважали українці, а в соціальному – українські селяни, проаналізовані факти свідчать, що саме в їхньому середовищі був менший відсоток осіб, які отримали середню освіту, до того ж вони не мали змоги отримувати освіту українською мовою, вивчати вітчизняну історію як окремий предмет. Зважаючи на строкатість регіону в етнічному відношенні, розгалуженої системи шкіл різних рівнів для усіх національних груп, що населяли губернію, не було. Виняток становлять поляки, які мали змогу отримувати початкову освіту в навчальних закладах при польських католицьких орденах та продовжувати навчання в гімназіях чи університетах. Лише до середини XIX ст. були створені навчальні заклади для однієї з найбільших етнічних груп регіону – євреїв. У соціальному відношенні освіта була становою, що значно обмежувало населення в прагненні здобути вищий рівень освіти.

Низький рівень освіченості серед найбільшої соціальної групи населення був спричинений також економічним становищем регіону –

третьою виділеною нами передумовою розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. Економічний розвиток регіону гальмував наявний на той час кріпосницький лад. Росія залишалася аграрною державою, при чому розвиток сільського господарства мав екстенсивний характер.

Однією з головних причин відсталого розвитку губернії, окрім недостатньої кількості власних ресурсів, відсутності зручних перевалочних пунктів та шляхів для збуту продуктів власного виробництва, як зазначає у своєму звіті військовий губернатор м. Кам'янця та Подільський цивільний губернатор, є «нещасливі» обставини цього регіону. У його нотатках міститься така інформація: «Поділля закам'яніло в нещастях і переродилось під впливом чужоземного духу» [69, с.88]. Це теж засвідчує, що економічне становище було в критичному стані, а у зв'язку з цим отримувати освіту найбільша частина населення регіону не мала змоги. Опираючись на наукове дослідження Т. Соловйової, з'ясували, що Поділля станом на першу половину XIX ст. залишалось суто аграрним регіоном.

Дослідниця зауважує, що основою економічного розвитку регіону було землеробство, яке мало переважно зерновий характер, а одержане в господарства зерно частково йшло на задоволення внутрішніх потреб, частково на ринок. У досліджуваній період, як зазначає дослідниця, товарного характеру набувало тваринництво [199, с. 19].

Починаючи з 20–40-х р. XIX ст. простежується активний розвиток легкої промисловості в регіоні дослідження. Найбільш сильні позиції були в суконному виробництві. Уже станом на 1823 р. в Україні було 46 суконних майстерень і мануфактур, на яких працювало понад 2 тис. робітників. Варто відзначити, що одним з найголовніших районів поширення дрібних купецько-міщанських суконних підприємств було Поділля. Тут у досліджуваній період нараховуємо 14 суконних майстерень і закладів мануфактурного типу, де було зайнято до 10–15 найманих робітників [112, с. 41].

Купецтво посідало передові позиції, однак на селі відбувалось посилення відчуженості, самоізоляції та самозамкненості. Простежуємо процес поглиблення майнової нерівності й господарської диференціації серед різних категорій сільського населення [199, с. 20].

У промисловості панувало поміщицтво, яке в основному спеціалізувалось на переробці товарних залишків маєтків. Тому найбільш розвинутими галузями в Подільській губернії були гуральництво та цукроварство. На початку XIX ст. тут нараховуємо 55 промислових підприємств, переважна більшість яких займалась переробкою сировини, котру давало землеробство й тваринництво. До найпоширеніших галузей промисловості Поділля належали горілчана, суконна, салотопна, свічково-миловарна, шкіряна, тютюнова, цегельна, селітрована галузі. У цей же час розвивались борошномельна, олійна, полотняна, паперова, металообробна, залізорудна, гончарна промисловість.

Найбільшу частку підприємців серед купецького прошарку становили євреї, вони були і власниками маєтків, орендарями, а також тримали у своїй власності або ж в оренді мануфактурні виробництва (додаток Г «Сільськогосподарська діяльність євреїв на території Подільської губернії в першій половині XIX століття»).

У промисловому виробництві євреї теж посідали значну частину від загальної кількості населення губернії, вони брали в оренду чи ставали власниками фабрик та заводів з переробки тваринної, рослинної продукції, продукції гірської промисловості та ремісничі професії. Серед ремісничих професій кількість єврейського населення складала 7,808 чоловік. Зі встановлених статистичних даних зайнятості єврейського населення в промисловості Поділля в першій половині XIX ст. виявлено, що вони переважно були власниками вищевказаних підприємств (додаток Д «Промислова діяльність євреїв Подільської губернії в першій половині XIX століття») [228, с. 182-183].

На початок століття на підприємствах Поділля працювало 40 робітників, на мануфактурах число робочих в губернії становило 187 осіб. На орендованих і вотчинних підприємствах нараховуємо 191 робітника. На початок 30-х років XIX століття число робітників на зазначених підприємствах становило по 108 осіб на капіталістичних підприємствах і мануфактурах і 24 особи на орендованих і вотчинних підприємствах [199, с.21-22].

Купецькі суконні підприємства відрізнялися від поміщицьких використанням вільнонайманої робочої сили, вищим рівнем техніки, застосуванням передових на той час технологій, зв'язком з ринком [43, с.61]. Цей чинник призвів до виникнення такого прошарку населення, як робітники, які переважно концентрувалися в містах, де мережа навчальних закладів була більшою, а у зв'язку з цим освіта була доступною. Поширення освіти серед селянства гальмував і той факт, що вони були безправними та належали великим землевласникам, серед яких були польські магнати, російські дворяни та євреї.

Така ситуація в соціальному плані призвела до того, що діти, які були вихідцями з дворянських, міщанських та купецьких сімей губернії, мали більші можливості для отримання освіти, що доводять дані таблиці 2.1. «Відомості про учнів Кам'янецького приходського училища (станом на 1836 р.)». Отримавши повну середню освіту, представники зазначених соціальних станів отримували цивільні посади в канцелярських установах або ж продовжували навчання в університетах. Натомість обтяжені повинностями селянські верстви населення не мали змоги отримати відповідний рівень освіти, адже, зважаючи на матеріали представленої таблиці, їхня чисельність була надзвичайно низькою, а відповідно відсоток освіченості серед них був надзвичайно низьким.

Тому, стосовно етносоціального чинника, що впливав на розвиток освіти в регіоні дослідження, можемо стверджувати, що низький відсоток освіченості характеризував саме українських селян.

Не залишалась осторонь і церква, яка в зазначений період теж була великим землевласником: згідно з дослідженнями істориків, на Правобережній Україні, зокрема на Поділлі наприкінці XVIII ст., у 220 церковних володіннях нараховували 46,3 тис. кріпаків. З них 24,8 тис. – а це понад 53% – належало католицькому, 21,3 тис (46%) – уніатському, близько 100 – вірмено-католицькому духівництву. У зв'язку з цим у рамках досліджуваного періоду набрав обертів соціальний протест селянських мас, який спрямовувався проти зловживань адміністрації як світських, так і церковних маєтків [71, с. 37].

Зважаючи на селянські заворушення, сільськогосподарську спрямованість краю, яка потребувала залучення великої кількості робочої сили, освіта для селян не була пріоритетом.

Поступовий розвиток економіки краю, перехід від феодално-кріпосницького до капіталістичного господарювання потребував освічених робітників, які б володіли мінімальним рівнем знань, а саме читанням, письмом, арифметикою. Такий початковий рівень освіти й надавали приходські школи, які на початку XIX ст. починали засновувати в селах і містах губернії. Саме економічний стан регіону дає нам інформацію про рівень освіченості його мешканців та можливість здобуття освіти широкими верствами населення.

Вивчення історичних джерел засвідчує, що після 1793 р. освіта широких народних мас узагалі залишилась без уваги уряду: «для керівництва народними масами необхідний був деякий освітній рівень, але для регулярної сплати податків, для того щоб вистояти проти ворога на полі битви, не вимагається, за тими поняттями, освіти» [107, с. 71].

Це певним чином пояснює такий низький рівень освіченості серед селян, адже зважаючи на попередні твердження про асиміляторську політику російського уряду в досліджуваному регіоні та радикальні процеси русифікації Поділля, вбачаємо причину в тому, що для великоруських інтересів центральної влади українське селянство було, в основному,

робочою силою, яка використовувалась на повну потужність. Тому поширення мережі церковно-приходських шкіл, а також їх фінансування не було в пріоритетних планах уряду.

Крім того, остаточно затверджене кріпосне право стало непереборною перепорою для народної освіти. А. Лотоцький стверджує, що «кріпосне право 20 млн. народу позбавило розумового життя, природного права освіти і мислення, проповідувало військово-кріпосну дисципліну тупоумства» [107, с. 71]. Очевидно, що таку політику провадив тогочасний уряд, дослідження архівних джерел виявило, що Міністр народної освіти О. С. Шишков (1754–1841) висловлювався щодо розширення мережі навчальних закладів у регіоні так: «освіта корисна лише тоді, коли, як сіль, використовується й продається в міру, дивлячись на соціальний склад населення та за потребою, яку кожен стан має. Надмірність у ній, так само як і нестача, противні істинній освіті. Навчати грамоті увесь народ або велику кількість народу принесло б більше шкоди, ніж користі» [107, с. 71].

Проте не всі чиновники були настільки недалекоглядні. Так, губернатор м. Кам'янця подає пропозицію створити більше повітових та приходських училищ у різних пунктах губернії, що принесло б велику користь, прискорюючи освітню діяльність регіону та збільшуючи кількість освіченого населення, зокрема серед нижчих прошарків, селян [69, с.90]. За словами того ж таки посадовця: «у думах, магістратах та ратушах ввіреної йому губернії працюють «неосвічені та безграмотні люди» [69, с. 92], тому створення мережі принаймні початкових навчальних закладів у регіоні дослідження було вкрай необхідним. Такими містами для створення повітових училищ ставали: Вінниця, Летичів, Балта та Могилів, приходських училищ – усі інші повітові міста, окрім Проскурова та Брацлава, де вже діяли подібні навчальні заклади.

Економічний фактор доводить становість освіти в регіоні в першій половині XIX ст., зубожіння населення, його кріпосний стан підтверджує неможливість отримання та надання якісних освітніх послуг, доступу до

навчальних закладів різних рівнів усіх прошарків населення подільського краю. Кожна із виокремлених передумов зумовила певні особливості розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст., а в сукупності вони окреслили вектор поступу освітньої галузі в регіоні на подальші роки. Схематично особливості кожного чинника зображені на рисунку 1.2. «Наслідки впливу об'єктивних передумов на розвиток освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.».

Рис. 1.2. Наслідки впливу об'єктивних передумов на розвиток освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.

Отже, з'ясовано, що основними передумовами розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. були: *політичні, соціально-економічні та етнокультурні*. Доведено, що зазначені об'єктивні причини мали безпосередній вплив на розвиток освіти на Поділлі в першій половині XIX століття. Політичний фактор впливав на систему освіти загалом, визначав створення мережі навчальних закладів, зміст педагогічного процесу тощо. Етнокультурні та соціально-економічні передумови визначали рівень освіченості населення, процес організації навчання та можливість здобуття освіти всіма верствами та соціальними станами регіону.

1.3. Педагогічні засади розвитку освіти на Поділлі

Для всебічного висвітлення процесу розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст., окрім соціально-історичних передумов, варто проаналізувати педагогічні засади, на яких продовжила свій розвиток шкільна справа регіону. Використовуючи методи порівняння, систематизації та хронології, з'ясовано, що на становлення та розвиток освіти на території Подільської губернії мали вплив як вітчизняна педагогічна спадщина, так і європейська, а також відбувався процес становлення регіональної педагогічної думки Поділля першої половини XIX ст., за рахунок збагачення методичного доробку вчителів-практиків.

На початок XIX ст. освітня справа в краї вже мала вагоме підґрунтя для подальшого розвитку та вдосконалення. Основою для цього стали не лише освітні тенденції в Україні, але й європейська педагогічна та культурна спадщина. За висловом І. Огієнка, у досліджуваний хронологічний період «Україна виробила під впливом польським свою оригінальну педагогічну систему» [135, с. 57].

Це засвідчує власний багатий досвід в освіті, який формувався внаслідок впливу класичних європейських освітніх систем, а його результатом стала низка потужних навчальних закладів, які надавали

конкурентоспроможну освіту, де учителі мали змогу не лише провадити викладацьку діяльність, а й здійснювати науково-дослідну роботу.

Першооснови шкільництва на території Поділля були при церквах і монастирях. За твердженням Л. Дровозюк, їхній устрій і зміст навчально-виховного процесу базувалися на освітніх традиціях Київської Русі і Візантії. Такі школи надавали лише початкові основні знання з лічби, читання, письма та церковного співу [61, с. 129].

Дослідниця зазначає, що після Люблінської унії 1569 р. сформувалась та форма навчальних закладів, які функціонували на Поділлі в першій половині XIX ст. Саме з підписання цього документа досліджувана територія перейшла під владу Речі Посполитої, що зумовило підпорядкування шкіл потребам польської держави та католицької церкви. На початку XVII ст. за сприяння вінницького братства відкрито школу при Вознесенському монастирі, у якій діти отримували елементарну освіту і виховання в дусі православної віри.

Провідними викладачами в ній були відомі богослови та філологи Хр. Кальнофойський та Софроній Почаський. Основу навчання становили, як і в єзуїтських школах, «сім вільних наук». Крім того, вивчали старослов'янську мову. Виховання здійснювали на національних засадах і в дусі православної віри, оборонцями якої й мали бути вихованці школи [61, с. 129]. Зазначена колегія проіснувала лише 7 років і через тиск єзуїтів, які вбачали в колегії серйозну конкуренцію, її було закрито.

Водночас у деяких містах Поділля відкривали протестантські та кальвіністські школи. Починаючи з XVII ст., активізували свою освітянську діяльність єзуїти. Вони переважно зосереджували увагу на виховання дітей зі знатних та заможних родин, а також здібних вихідців з нижчих верств населення. Перший на Поділлі колегіум єзуїтів було відкрито в м. Кам'янці, а в 1635 р. у м. Бар [61, с. 129]

Особливостями педагогічного процесу в таких колегіумах було те, що, незважаючи на актуальні для досліджуваного періоду ідеї Відродження та

Реформації, уведені в школах Західної Європи, які пропагували формування в учнів наукового світогляду, у них усе ще зберігались середньовічні традиції, коли навчання мало схоластичний характер. У змісті освіти домінували словесні науки – перевага віддавалась граматиці й риторичі з поетикою, аби учні мали навички полеміки й переконання, щоб співрозмовник не сумнівався в істині лише католицького віровчення, тобто готували з них проповідників-полемістів [61, с. 129].

Як свідчать результати аналізу історико-педагогічної літератури, а саме збірки педагогічних ідей середньовічних європейських освітян, свій вплив на освіту Поділля першої половини XIX ст. мала також і їхня педагогічна спадщина. Європейська освітня філософія досить активно впливала на зміст освіти в українських середніх навчальних закладах. Так, на початку XVIII ст. у зв'язку з посиленням інтересу до європейської суспільно-політичної та наукової думки зростає й інтерес до європейських мов, тому в гімназіях Поділля запроваджують навчання німецької, французької мов. Основними принципами, на яких ґрунтувалась виховна робота в повітових училищах та гімназіях, були гуманістичні традиції, що сприяло розвитку демократичних ідеалів, вихованню в учнів почуття гідності та взаємоповаги. Організація та зміст навчально-виховного процесу в приходських та повітових училищах, гімназіях певною мірою відображала провідні ідеї європейських педагогів Я. А. Коменського та Й. Г. Песталоцці.

У педагогічній спадщині Я. Коменського знаходимо переконливі докази того, що освітою мають бути охоплені всі верстви населення. На початку XIX ст. ще не закріплюється на державному рівні градація навчальних закладів за майновим критерієм. Можемо зазначити, що деякі ідеї Я. Коменського були перенесені в систему освіти імперії: так, наприклад, учений звертає увагу на те, що за допомогою освіти розвиваються природні задатки дитини, удосконалюється мова, розвиваються моральні якості, формується повага до релігії [84, с. 26, 30], що знайшло своє відображення у

архівних документах, а саме у планах-конспектах до викладання навчальних дисциплін у повітових училищах та гімназіях [185].

Структура навчального року, розподіл та тривалість уроків у приходських, повітових училищах та гімназіях побудована за положеннями Коменського. Підтвердження цієї думки знаходимо в архівних фондах ВОДА та ХДОА, які містять тижневий розклад годин у зазначених навчальних закладах, а також у періодичному виданні МНО [206, 208, 207].

У результаті ознайомлення з навчальними планами Вінницької чоловічої гімназії та розподілом уроків у повітових училищах [206] (додаток Л «Розклад навчальних годин для повітового училища») виявлено, що навчальний процес у згадуваній школі був розподілений протягом усього дня, з ранку до вечора та відповідно до положень теорії Коменського, з дотриманням принципу доступності, адже: «навчання має бути побудоване відповідно до віку, так щоб пропонувалось до вивчення лише те, що доступне для сприйняття в кожному віковому періоді» [84, с. 50].

Зі змісту навчальних програм та планів викладачів Вінницької [328, 331, 332] та Немирівської гімназій [201] встановлено, що в основу навчального процесу були обґрунтовані свого часу Я. Коменським дидактичні правила, що передбачали:

1) іноземну мову вивчати не лише за граматиною, а й з відповідних першоджерел (про це свідчить перелік книг для старших класів гімназій, який міститься у додатку Н «Методичне забезпечення навчального процесу в повітових училищах та гімназіях»);

2) формувати розуміння речей, розвивати пам'ять, мову, рухливість (підтвердженням цього є зміст навчальних предметів, особливо математичних і філологічних дисциплін, що проаналізовано в §2.2);

3) у навчанні дотримуватись поступовості, зокрема вивчення однієї дисципліни чи теми має бути логічним початком для вивчення наступної [321];

4) учнів приходських та повітових училищ не нагромаджували додатковими книгами окрім тих, що необхідні в певному класі (перелік основних та додаткових підручників для кожного класу повітових училищ та гімназій містяться в додатках Н «Методичне забезпечення навчального процесу в повітових училищах та гімназіях», О «Підручники й навчальні посібники, якими користувались учні Немирівської гімназії в першій половині ХІХ ст.» та додатку П «Перелік періодичних видань, наявних у гімназіях Подільської губернії, які використовували в навчальному процесі (1815-1816 н.р.)»);

5) кожен предмет починали вивчати з чіткого та зрозумілого теоретичного блоку (про активне використання принципу доступності в навчанні свідчать плани-конспекти уроків з таких дисциплін, як арифметика, алгебра, геометрія, історія тощо [85]);

6) кожне теоретичне твердження супроводжували практичними прикладами, а теорію підтверджували практичними вправами [323].

Указані положення засвідчують, що формою навчання в школах Поділля першої половини ХІХ ст. була класно-урочна система, а зміст навчання базувався на загальновідомих сьогодні дидактичних принципах поступовості, систематичності, доступності та зв'язку теорії з практикою життя. Варто відзначити також і ту особливість, що методика навчання була зосереджена не лише на механічному засвоєнні навчального матеріалу, а й на розвитку пам'яті, мислення та уваги учнів (переважно у повітових училищах та гімназіях).

У змісті освіти повітових училищ та гімназій Поділля першої половини ХІХ ст. бачимо підтвердження цих положень на прикладі вивчення мов, великої кількості годин Закону Божого. Завдання для самостійної роботи супроводжували практичними вправами з життя, а в старших класах відбувалось повторення пройденого раніше матеріалу для кращого його засвоєння.

Подібність педагогічних поглядів та їх реалізацію в досліджуваному регіоні простежуємо й стосовно спадщини Й. Песталоцці. Розвиток його педагогічних ідей про навчання та виховання певною мірою засвідчений архівними матеріалами, де знаходимо рекомендації про привчання учнів до чистоти та охайності у своїх класних кімнатах та в приміщеннях, де вони мешкали; з огляду на поради швейцарського педагога, подільські вчителі багато уваги приділи моральному вихованню, проводили бесіди про природу, про життя людей, формували в учнів моральні чесноти через дотримання встановленого в навчально-виховних закладах порядку та зовнішньої виправки [247].

Й. Песталоцці зазначав, що «у виховній роботі потрібно виходити з довколишнього середовища, з того, що допоможе учням засвоїти та зрозуміти їхній життєвий досвід... Розбудити моральні почуття, що природно виникають у дітей, які вдячні вихователям за їхню турботу... Потрібно також тренувати учнів у моральних вчинках, що потребують від них самовладання й сили волі, формувати в них моральні переконання на основі розуміння моральних стосунків ...» [76, с. 67]. Він вважав, що розвивати в людини любов до людей покликана релігія. Підтвердження цього знаходимо в його вислові: «Я вважаю християнство ні чим іншим, як найчистішим та благородним виразником у навчанні про возвеличення духу над плоттю», – так писав Песталоцці в 1793 р., у листі до свого друга, німецького громадського діяча Георга Генріха Ніколовіуса [76, с.61]. У навчальних планах шкіл Поділля курс вивчення Закону Божого впроваджували в усіх класах з першого до останнього. Вивчення цього предмета базувалось не лише на заучуванні молитов, релігійних догм, звичаїв та ритуалів, а й формуванні в учнів моральних почуттів, богошанування тощо.

Проаналізувавши історичну основу подальшого розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст., можемо з упевненістю стверджувати, що вітчизняна педагогічна думка мала великий вплив на організацією шкільної справи в регіоні в досліджуваний період. Зокрема з'ясовано, що педагогічна

спадщина Володимира Мономаха була досить актуальною в першій половині XIX ст. й активно впроваджувалась у навчально-виховний процес шкіл Поділля в зазначені хронологічні межі. Його обґрунтування потреби зв'язку освіти з потребами життя особистості та її діяльністю відображалась в змісті навчальних предметів у гімназіях регіону. Окрім цього у старших класах середніх навчальних закладів Поділля звертали увагу на необхідність розвитку в дітей ініціативи й працелюбності, відстоювали поєднання теорії з практикою в навчанні (реалізація здійснювалась шляхом уведення в навчальний план гімназій такого предмета, як садівництво) [250, арк. 98].

Крім того, такі педагоги, як Павло Русин, Іван Борецький, П. Беринда, Петро Могила вбачали в релігії засіб морального вдосконалення людей. обстоювали виховний характер навчання, доступність і послідовність у викладенні матеріалу, останній у навчальний процес пропонував увести правило наглядати за поведінкою дітей у навчальних закладах, що й здійснювали вчителі та учні старших класів [183, с. 40, 72, 77, 107].

У основу процесу навчання були покладені принципи природовідповідності, доступності, послідовності, систематичності, корисності, наочності, зв'язку теорії з життям, які ще свого часу проголосили І. Максимович (1651–1715 рр.). Г. Кониський (1717–1795 рр.) та Я. Козельський (1729–1795 рр.). Останній визначив «правила навчання», наголошуючи водночас на наочності, доступності викладу, послідовності, систематичності, закріплення пройденого матеріалу [183, с. 155, 211]. Підтвердження цього знову ж таки знаходимо в навчальних програмах та планах-конспектах викладачів гімназій Подільської губернії [166].

Чимало для організації навчального процесу зробив свого часу П. Завадовський (1738–1812), який, будучи міністром народної освіти з 1802 по 1810 р., видав припис, згідно з яким учителі мали ходити з учнями на екскурсії для збирання трав, мінералів, котрими поповнювали методичне забезпечення школи [183, с. 217], та відкрито критикував застарілі методи навчання. Міністр був переконаний, що засвоєння науки дає добрі плоди,

якщо юнак разом з нею засвоює й моральні норми поведінки [211]. У фондах ВОДА знаходимо документ, у якому зазначається, що для учнів Вінницької гімназії були екскурсійні форми роботи, де вони спільно з учителем ботаніки повинні були збирати природні матеріали для поповнення шкільного кабінету [293]. В останні роки свого керівництва П. Завадовський провів докорінну перебудову системи навчання всіх рівнів. В. Каразін (1773–1824) запровадив відкритість випускних екзаменів.

Стосовно відкритості проведення випускних іспитів у повітових училищах та гімназіях Подільської губернії, то про дотримання цього нововведення в першій половині XIX ст. свідчать матеріали архівних фондів та структура змісту екзаменаційного протоколу, де зазначається, що, зокрема, у гімназіях мав право бути присутній потенційний роботодавець майбутнього державного службовця та усі бажаючі [166].

Під час дослідження педагогічних умов розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. з'ясовано, що на розвиток педагогічних ідей, а також їхнє практичне втілення вплинули безпосередньо й політичні умови. На межі XVIII-XIX ст., за правління Павла I, чимало видатних особистостей, зокрема освітян, було вислано, що загальмувало розвиток педагогічної галузі. Перша половина XIX ст. стає переломною для Подільського регіону в освітньому плані. Головною інновацією початку нового століття стало проведення освітньої реформи в імперії.

Прогресивно налаштовані науковці, громадські діячі підтримували ідею масштабного реформування освітньої галузі, сподіваючись на оновлення не лише змісту освіти, а й її організацію та методику викладання. Скажімо, І. Орлай, як і чимало інших науковців, виступав проти застарілої системи навчання, обстоював єдину мережу шкіл, обґрунтовував потребу загальної освіти, вивчення точних наук, рідної мови. Його «Історія про карпато-россів» привертає увагу громадськості до історії України [211, с. 173]. Улітку 1825 р., напередодні повстання декабристів, він виступив з

«Думкою про реорганізацію училищ в Росії». Головною тезою цих міркувань є прогресивна ідея – у державі всі верстви мають бути освічені [183, с. 52].

За ініціативою О. Розумовського (1748–1822) були створені навчальні заклади для дворянських дітей, розширено кількість початкових та середніх шкіл. В історії розбудови вітчизняної науки й освіти визначне місце належить М. Максимовичу (1804–1873 рр.). Відстоюючи демократизацію системи народної освіти в країні, він прагнув залучати до навчання талановитих вихідців з народу. Боротьба за народну школу й виховання засобами народної педагогіки та народної творчості впливала навіть на тих учителів, які дотримувалися інших виховних принципів [211, с. 176].

У період правління Олександра I активну освітню діяльність на Правобережній Україні здійснював польський поміщик Тадеуш Чацький. Під його керівництвом було відкрито понад 160 шкіл. При кожному костелі обов'язково діяла початкова школа. У 1813 р. у Вінниці відкрито Подільську губернську гімназію з польською мовою викладання. Т. Чацький розраховував, що ця гімназія займе в освіті Поділля таке ж місце, як Кременецький ліцей на Волині, який став осередком освіти, науки та культури краю. Другим відомим навчальним закладом на Вінниччині була Немирівська гімназія. Тут працювало чимало видатних діячів наук, мистецтва та літератури, серед них – О. Маркович, М. Номис, І. Дорошенко.

Безпосередньої участі в педагогічному процесі Чацький, звісно, не брав, але його педагогічні ідеї та діяльність сприяли тому, що Віленський навчальний округ (далі – ВНО) був чи не найзабезпеченішим за кількістю навчальних закладів різних рівнів. Т. Чацький завжди захоплювався науковою діяльністю, ще до вступу на посаду візитатора навчальних закладів Волинської, Київської та Подільської губерній він власним коштом підготував і видав гідрографічну карту Польщі й Литви з описом 4819 річок. Улітку 1787 р. організував дослідження Дністра, а в 1791 р. був делегований до сейму, де відстоював низку проектів економічного піднесення країни,

порушував питання про вдосконалення професійних здібностей молодих фахівців за кордоном [49, с. 53].

Перебуваючи на посаді інспектора навчальних закладів ВНО, він поставив перед собою низку завдань, а саме: заснування більшої кількості парафіяльних шкіл, збільшення кількості повітових училищ, пошук здібних учителів, оновлення та вдосконалення системи викладання, забезпечення гідних умов проживання наставникам, полегшення навчання дітям із незаможних родин та створення в регіоні навчальних закладів, де можна було б отримати вищу освіту, адже одного Віленського університету для трьох губерній було недостатньо [49, с. 56].

Головну мету навчання він убачав «у корисності науки для життєвої практики та в перетворенні школи на центр підготовки учнів до майбутньої професійної діяльності», відповідно до цього принципу Т. Чацький обґрунтував потребу викладання в кожній школі городництва, садівництва, практичної механіки та ветеринарії, а також склав план створення шкільних садів. Намагався поєднувати шкільництво з потребами краю та «в єдиному процесі забезпечення навчання і виховання майбутніх громадян» [49, с. 56].

За його плідної діяльності були відкриті «елементарні» (початкові) школи в Летичеві, Мурафі, Тульчині, Сокильці, Солобківцях, Шарівцях та Ярмолинцях, які утримували за рахунок прибутків католицьких орденів. За період його діяльності на посаді інспектора навчальних закладів ВНО були відкриті 126 початкових шкіл та повітові училища у Вінниці та Барі. Для кращого підтвердження його вдалої та професійної діяльності зазначимо, що станом на 1803 р. у трьох губерніях діяло 5 навчальних закладів, а у 1813 р. – 126 [49, с. 58].

О. Субтельний зазначає, що свій вплив на становлення освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. мали й інші навчальні заклади, що діяли в Україні в зазначений період, наприклад, середню освіту на Лівобережжі представляли колегії в Чернігові, Переяславі та Харкові. Головним осередком вищої освіти була Києво-Могилянська академія [202, с. 177]. Навчання мало

схоластичний характер, хоча з кінця XVII ст. у систему освіти поволі почали проникати гуманістичні тенденції.

Безпосередньо на Поділлі педагогічна думка представлена викладачами Вінницької братської школи, відкритої в 1632 р. Петром Могилою, Атанасієм Кальнофойським та Софронієм Почаським. Атанасій Кальнофойський був відомим богословом та літератором, належав до культурно-освітнього гуртка митрополита Петра Могилы, так званого «Могилянського Атенею». У Вінниці він написав свою відому працю «Тератургима», яка засвідчувала святість української православної церкви. Твір мав великий вплив на розвиток проповідницької літератури та був одним із зразків методики риторики. Оскільки риторика посідала важливе місце в тогочасних школах, твір Атанасія Кальнофойського став корисним посібником з цього предмета. Він мав виховний вплив на майбутніх українських священиків, яких готували в братських школах [32].

Софроній Почаський навчався в братській школі, здобув вищу освіту за кордоном і став професором риторики Київської та Вінницької братських шкіл. У 1638 р. був призначений ректором Києво-Могилянської академії. Йому належить твір, присвячений Петру Могилі, – «Евхарістеріон або вдячність за фундування школи» [32, с. 378].

У досліджуваний період у нашому краї на освітянській ниві трудилися Домінік Бартошевич (1801 – 1851 рр.), Ян Закжевський (? – 1847 рр.), Стефан Зенович (1782 – 1856 рр.), Гіполіт Блотницький (1792 – 1886 рр.), Юзеф Єжовський (1793 – 1855 рр.), Юліан Ковалевський (1790 – ? рр.), Алоїзи Козловський (1806 – 1854 рр.), Ігнаци Платон Прокоп Козловський (1786 – 1860 рр.), Міхал Ян Мацейовський (1770 – 1832 рр.), Ян Міладовський (1788 – 1867 рр.), Ян Стичинський (1792 – 1845 рр.), Юзеф Ульдинський (1792 – 1863 рр.) [83], Зимовський Єгор Якович (1811 – приблизно 1880), Кулжинський Іван Григорович (1803 – 1884) [201], Михайло Воцинін, Пилип Морачевський, Александру Хиждеу (додаток Е «Педагоги Поділля першої половини XIX ст.») [24, с. 3].

Вирізняло названих вище представників освітянської галузі на Поділлі в першій половині XIX ст. те, що вони мали переважно польське шляхетське походження, отримали вищу освіту у Віленському імператорському університеті та в університетах Західної Європи (Міхал Ян Мацейовський), здійснювали свою професійну діяльність переважно в гімназіях губернії, деякі з них – Д. Бартошевич, Ю. Ковалевський – починали свій трудовий шлях з повітових училищ. Чимало з них провадили приватну педагогічну діяльність, навчаючи польську шляхетську знать, так, наприклад, Г. Блотницький був гувернером синів А. Чарториського [83, с. 53].

Ознайомившись із фундаментальним дослідженням В. Колесник, дійшли висновку, що основними педагогічними ідеями згаданих освітян були єдність педагогічного та учнівської групи, зв'язок теорії з практикою життя. Ці педагоги засуджували методику викладання, яка перевантажувала пам'ять учнів заучуванням, вони намагались розвивати пам'ять та мислення одночасно, не заперечували індивідуалізацію навчання, зважаючи на приватну практику деяких з них, а у зв'язку з на нестачею гарних учителів і викладачів, то не заперечували і ланкастерську систему навчання. Окрім викладацької діяльності, вони приділяли чимало уваги методичному забезпеченню, особисто працюючи над навчальними книгами, за якими велось викладання в гімназіях та повітових училищах Подільської губернії.

Гадаємо, варта особливої уваги знакова постать М. Тулова, педагогічні ідеї якого мали яскравий реформаторський характер. Говорячи про мету шкільної освіти, він підкреслив: «Достоїнство школи насамперед, і більш за все, залежить від того, якою мірою вона встигне прищепити учням любов до науки, до праці, розвинути в них почуття честі, обов'язку...» [169].

Згідно з даними додатку Е, можемо виокремити такі особливості педагогічної думки на Поділлі в першій половині XIX ст., а саме:

1) провідними діячами були вихідці з польських шляхетських родин, які здобули класичну європейську освіту в університетах Західної Європи;

2) свій вплив на формування їхніх педагогічних поглядів мали реформаторські процеси, що відбувались в західноєвропейських країнах;

3) головними педагогічними ідеями, що знаходили відображення в їхній професійній діяльності, були: розвиток усіх сфер особистості учня, застосовування принципів наочності, систематичності, доступності навчання, зв'язок теорії навчання з повсякденним життям учнів, у вихованні визначальним принципом вважали звернення до особистості учня, а також власний приклад;

4) методичними рекомендаціями для подільських освітян слугували як власні наукові праці, так і твори класичної античної літератури, а також провідні праці тогочасних учених з різних галузей знань;

5) особливістю освітнього процесу на території Поділля в першій половині XIX ст. є суворі обмеження щодо вживання української мови: зважаючи на зміну політичного управління, ще діяли нормативно-правові документи часів Речі Посполитої, як-от: закон 1696 р. прийнятий польським урядом, що забороняв українську мову в адміністративному вжитку, його положення стосувалися й освітньої галузі.

Отже, *педагогічними засадами розвитку* освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. були:

1) значна вітчизняна педагогічна спадщина та західноєвропейські педагогічні ідеї, які проникали в структуру організації педагогічного процесу в Україні;

2) у викладацькому складі, особливо в гімназіях переважали фахівці, які здобули класичну освіту в університетах Західної Європи та впроваджували свої педагогічні ідеї в навчальних закладах губернії в першій половині XIX ст.;

3) самобутня та багатовікова історія вітчизняної педагогічної думки створила міцну основу для розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.;

Зважаючи на вказані фактори, обґрунтовано, що провідною ідеєю та метою представників педагогічної думки на Поділлі в першій половині XIX ст. було: усестанове охоплення освітою населення Подільської губернії та використання західноєвропейських традицій у поєднанні з вітчизняними ідеями для навчання та виховання прийдешнього покоління.

1.4. Періодизація та провідні тенденції розвитку освіти в Подільській губернії в першій половині XIX ст.

Період в історії, за висловом Л. Зашкільняка, – це раціональний спосіб упорядкування масиву емпіричної та теоретичної інформації за часовою протяжністю з метою поглиблення пізнання й розуміння змінних станів об'єктів довколишнього світу [70, с. 152]. Мета розробки авторської періодизації розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. полягає у виокремленні й поділі інформації на однорідні групи, систематизації її за часовими та історико-правовими критеріями для отримання об'єктивних знань про процес розвитку освіти в обраний хронологічний період на досліджуваній території.

Другим поставленим завданням у даному параграфі є визначення та обґрунтування тенденцій розвитку освіти на Поділлі відповідно до кожного виокремленого періоду. Термін «тенденція» – латинського походження та дослівно означає «прагну», «направляю». Згідно з даними словника української мови цей термін розшифровується як «напрямок розвитку» [198]. Саме тому, визначаємо дану дефініцію як «напрямок розвитку освіти регіону, який встановився під впливом об'єктивних критеріїв, а саме: історико-політичного та правового».

Аналізуючи наукові розвідки сучасних дослідників історії та історії педагогіки, встановили, що до питання періодизації становлення та розвитку шкільництва на Поділлі зверталась А. Бондар [21], педагогічної освіти в

Центральній і Східній Україні XIX ст. – Н. Дем'яненко, Ф. Паначин, котрі виділяли такі періоди, як:

1) педагогічної освіти вчителя початкової школи: 1802 – 1818 рр. – структуризація в ході освітньої реформи, 1819 – 1858 рр. – створення при гімназіях груп учительських стипендіатів, 1858 – 1864 рр. – проектування й спроби відкриття перших самостійних педагогічних навчальних закладів;

2) підготовки вчителя середньої школи: 1800 – 1811 рр. – формування передумов організації вищої педагогічної освіти в Центральній і Східній Україні; 1811 – 1859 рр. – педагогічні інститути при класичних університетах; 1860 – 1867 рр. – діяльність університетських педагогічних курсів [26, с. 10].

Дослідник І. Важинський розробив власний варіант періодизації розвитку педагогічної освіти та виокремив такі періоди:

1) 1802 – 1811 рр. – освітня реформа, організаційна діяльність щодо створення закладів педагогічної освіти;

2) 1811 – 1860 рр. – відкриття й функціонування університетських педагогічних інститутів; 1860 – 1866 рр. – діяльність педагогічних курсів при університетах [26, с. 10].

О. Джуринський виокремив два періоди розвитку освіти в Російській імперії загалом на початку XIX ст., де подільське шкільництво розглядалось у контексті розвитку великоросійської держави:

- перший період – до 1815 р., у межах якого, як зазначає автор, уряд планував провести реформи в дусі Просвітництва. Реорганізація освіти почалась з прийняття Попередніх правил народної освіти та Статуту навчальних закладів 1804 р.;

- другий період реформ дослідник пов'язує з початком царювання імператора Миколи I і прийняттям Статуту 1828 року [57, с. 249-252].

Саме відсутність регіональної періодизації, яка б вирізняла особливості розвитку освіти в досліджуваному регіоні, що дозволило б об'єктивно систематизувати та узагальнити розвиток освітнього питання на Поділлі в

першій половині XIX ст., й зумовила розробку авторської періодизації. Її виокремлення відбувалось відповідно до таких критеріїв, як *історико-політичні процеси* (зміна адміністративного підпорядкування, збереження сильної польської позиції в регіоні в першій третині XIX ст. та русифікаторські заходи російського уряду), що зумовлювали особливості становлення та розвитку освітньої справи та змісту педагогічного процесу в регіоні дослідження, та *правові* (прийняття Статутів університетів 1804, 1828, 1835 рр., Статуту Віленського імператорського університету 1803 р., Попередніх правил, Указів імператора, розпоряджень та постанов уряду), адже зміст нормативних документів, що регулювали діяльність освіти на Поділлі, визначав, своєю чергою, зміст освіти й структуру організації педагогічного процесу в різних типах навчальних закладів.

Проаналізувавши вищеподані періодизації, а також керуючись означеними критеріями, виокремлюємо такі періоди розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.

I період – 1802 – 1816 рр. – початок реформ в освіті, помітний лібералізм в освітній політиці російського уряду, що проявлялась у міцних позиціях польської еліти в регіоні;

II період – 1817 – 1828 рр. – зміна політичних стратегій центральної влади щодо освітнього питання регіону дослідження, початок процесу реакції російського уряду стосовно польської присутності в регіоні та нагляду над польськими навчальними закладами Поділля;

III період – 1829 – кінець 40-х рр. – посилення русифікації, цензури, обмеження автономії університетів, закриття польських навчальних закладів, становлення середньої освіти.

Для *першого періоду* характерне виокремлення освітньої галузі в самостійний державницький інститут шляхом створення відповідного відомства МНО (1802 р.), початок реформування шкільництва в регіоні, підпорядкування Поділля Статуту Віленського імператорського університету, який був ухвалений у 1803 р.

8 вересня 1802 р. імператор Олександр I видав Маніфест, який став головним реформаторським Указом в освітній галузі Російської імперії XIX ст., своїм змістом він уперше зосередив управління народною освітою в особливому самостійному відомстві МНО [181, с. 40]. Новостворена установа повністю перебрала на себе всі функції з упорядкування шкільної справи в імперії. До його юрисдикції входили Головне училищне управління, Академія наук, університети й школи по всій території держави. Першим міністром освіти було призначено П. Завадовського (1738–1812), який до того був сенатором та Головою Департаменту Законів Державної Ради.

У межах виокремленого періоду народну освіту забезпечували переважно церковно-парафіяльні й дяківські початкові школи, де учні мали змогу отримати елементарні знання з основних предметів: читання, лічби та письма. Характер освіти в них був клерикально-схоластичним, адже основним методичним забезпеченням у них були Псалтир, Часослов і тексти церковних піснеспівів. Навчальний процес у таких школах забезпечували священнослужителі низького чину без належної педагогічної підготовки [221].

Заможні верстви населення Подільської губернії, переважно поляки за походженням, мали змогу продовжувати своє навчання в більш престижних єзуїтських навчальних закладах, які функціонували як для освітньої підготовки, так і для латинізації та ополячення українців. Переважна більшість православного населення загалом ставилася до польських навчальних закладів із недовірою й підозрою, вбачали в них засіб ослаблення духовного потенціалу українського народу [221, с. 33].

Під керівництвом графа П. Завадовського 24 січня 1803 року були затверджені Попередні правила освіти – законодавчий акт, що містив основи нової навчальної системи. Згідно з цим документом, навчальні заклади були поділені на чотири рівні:

- 1) приходські училища;
- 2) повітові училища;

- 3) гімназії;
- 4) університети.

Відповідно до положень цих Правил, територія Російської імперії була поділена на навчальні округи, адміністративними центрами яких були університети. У кожному окрузі, всі чотири розряди училищ утворювали згідно зі встановленим порядком. Навчальні плани складали так, аби кожне нижче училище слугувало підготовчою базою для вищого, включно до університету. На чолі університету, який являв собою освітньо-адміністративний центр навчального округу, був попечитель, під його безпосереднім керівництвом перебувала губернська гімназія. Гімназії очолювали директори, які надавали «загальний нагляд» за повітовими й подібними їм училищами, а наглядачі повітових училищ спостерігали за порядком у приходських. Згідно з указаним нормативним документом, утримання навчальних закладів забезпечувала державна скарбниця, Накази громадської опіки й прибутки міської громади [181, с. 51].

Територія Подільської губернії в зазначеному хронологічному періоді входила до складу Віленського навчального округу, попечителем якого було призначено міністра закордонних справ князя А. Чарториського [181, с. 53]. Посадові функції попечителя були визначені Указом про обов'язки комісії училищ і Попередніми правилами народної освіти. Він мав право займатися облаштуванням роботи університетів та інших училищ, відповідати за благоустрій округу, подавати на затвердження міністру професорів і директорів гімназій річні звіти. Загалом, згідно з законодавчими документами цього періоду, попечителі були наділені досить широким колом повноважень для керівництва освітніми справами ввірених їм округів.

Особливістю розвитку навчальних закладів Поділля в першій половині XIX ст. у межах першого періоду було те, що вони не підпорядковувались положенням Статуту університету 1804 р. Їхню діяльність регламентував Статут Віленського імператорського університету, який було затверджено роком раніше [147].

Як зазначається в преамбулі цього документа, він виданий «бажаючи, утвердити благодать в усіх регіонах Імперії для освічення народу...» [252, арк.1]. Документ містить загальні постанови про училища округу. Фінансування центру навчального округу, тобто університету, здійснювали в сумі 105 тис. рублів сріблом, яке утримували з поїзуїтського майна, він перебував під безпосереднім керівництвом попечителя, який призначався на цю посаду імператором [252, арк. 5].

На школи Поділля, для щорічного інспектування гімназій і повітових училищ округу, призначали від 3 до 4 візитаторів (наглядачів, інспекторів), яких обрала рада університету з числа дійсних і заслужених професорів і почесних членів, обраних на цю посаду кандидатів подавав попечитель на затвердження Міністру народної освіти [252, арк.11].

ВНО, відповідно до положень Статуту, мав по одній гімназії в кожній губернії і щонайменше одне училище в кожному повіті, а приходських училищ має бути така кількість, яка б забезпечувала всі освітні потреби регіону. Проведений аналіз обох Статутів дає змогу констатувати, що вказані положення є спільними для них обох. Проте Статут 1803 р. у питанні організації навчальних закладів та змісту освіти в них мав свої особливості, порівняно зі Статутом 1804 року, а саме:

- 1) гімназії складались із шести класів, з них два перших були прирівнені до повітового училища, штат кожної гімназії складався з шести старших і чотирьох молодших учителів;
- 2) повітове училище складається з трьох класів і трьох старших викладачів;
- 3) до штату гімназії й повітового училища обов'язково має входити духівник;
- 4) навчальний план приходського училища, згідно з таким Статутом, складався з читання й письма, Закону Божого, моралі, арифметики і «простого й точного пізнання істотних предметів, які мають стосунок до землеробства та ремесел»;

5) директорів гімназій і наглядачів повітових училищ обирав університет на чотири роки [252].

Згідно з §41 Статуту, університет мав забезпечувати педагогічними кадрами всі училища навчального округу, загальні збори університету кожні чотири роки обирали директора гімназій і наглядача повітових училищ, а ректор університету мав повноваження на інспекцію училищ увіреного йому округу [252, арк. 20].

18 липня 1803 р. видано Указ, який засвідчував лояльну політику царської влади до польського питання в освіті, адже цим документом регламентували підготовку фахівців римо-католицького віросповідання для низки єпархій Подільської губернії, а також організацію навчання при монастирях католицького та уніатського віросповідання [252, арк. 29].

Також цей факт досить влучно характеризує історик М. Грушевський: «У землях, які відійшли від Польщі до Росії, українському народу не стало легше. Навпаки, сильна рука нової російської адміністрації передала пануванню польського поміщика над українським холопом ще більшу силу й упевненість, якої воно не могло мати в безсилій, розхитаній шляхетською анархією Польській державі» [45, с. 478].

За свідченнями С. Рождественського, упродовж 1804 р. були організовані центральні установи й навчальні округи, створені середні та нижчі заклади освіти, статuti вищих та середніх навчальних закладів [181, с. 41].

5 листопада 1804 р. було прийнято Статут університетів Російської імперії та Статут навчальних закладів, підвідомчих університетів, у яких також були визначені основні положення реформування освіти в державі. Л. Прокопенко вказує на те, що система управління, закладена в Статуті 1804 р., полягала в запровадженні суворо централізованого, ієрархічного керівництва, яке передбачало безпосередню залежність нижчих ланок системи освіти від вищих, а саме: парафіяльні училища підпорядковувались доглядачу повітового училища, повітові училища губернії – директору

гімназії, гімназії – ректору університету, університет – попечителю навчального округу, попечитель – міністру народної освіти, а останній – безпосередньо імператору. Так, управління освітою ставало складовою загального розгалуженого й централізованого державного апарату. Позитивним моментом у цій ієрархії є те, що вперше за всю історію освітньої справи створювали спеціальну адміністрацію освіти, яка складалася з фахівців освітянської справи [178, с. 327].

С. Рождественський виокремлює й інші позитивні сторони цього документа: зокрема, Статут 1804 р. надав університетам широку автономію і свободу викладання. Головною умовою автономії було перебування попечителя округу поза його межами. А в самому університеті була рада університету, яка складалася з ординарних, заслужених професорів та ад'юнктів, які під головуванням ректора збирались один раз на тиждень для розгляду основних наукових та адміністративних питань. Ректора обирали щорічно з числа ординарних професорів, його кандидатуру мав затвердити імператор за поданням міністра народної освіти. З кола професорів обирали й деканів факультетів, яким належала виконавча влада в університеті [181, с. 57].

Проаналізувавши положення Статуту університетів 1804 р., а також наявність Статуту Віленського імператорського університету (1803 р.), можемо констатувати, що в межах першого періоду розробленої періодизації відобразилися ліберальні, демократичні стратегії російського уряду, особливо те, що стосується Південно-Західного регіону великої держави, зокрема навчальних закладів Поділля.

Оскільки на університети покладали керівництво всіма навчальними закладами округу, то при раді університету створювали спеціальні колегії – училищні комітети в складі шести професорів, які щорічно переобиралися, на чолі з ректором. Вони виконували функції методистів та інспекторів, щорічно відвідували навчальні заклади підвідомчих губерній, складали

детальні звіти про їхній стан, методичне та матеріальне забезпечення [178, с. 328].

У положеннях Статуту 1804 р. зазначалось, що юнаків мали підготувати до вступу у вищу школу, давати завершену освіту тим, хто не бажає продовжувати навчання далі, тобто після закінчення навчання в приходському училищі не продовжувати його в повітовому чи гімназії. Крім того останні, згідно з указаним документом, повинні були готувати учителів для нижчих шкіл: «повітові училища повинні відкрити дітям різних соціальних верств необхідні знання, які відповідають їхньому стану і їхній сфері зайнятості»; мета діяльності приходських училищ, згідно з положеннями Статуту, полягала у «наданні дітям селян та інших прошарків населення належних знань, необхідності зробити їх у фізичному та моральному відношенні кращими, дати їм точні поняття про явища природи і викорінити в них народні забобони, дія яких шкодить їхньому благополуччю, здоров'ю й матеріальному стану», тобто надати початкові елементарні знання для кращої інтеграції в суспільство [181, с. 64].

У межах цього періоду варто вказати на таку проблему розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст., як недостатня кількість фахових, компетентних керівників навчальних закладів. Директорами повітових училищ та гімназій губернії призначались офіцери у відставці, які в переважній своїй більшості були не достатньо освіченими, а наглядачами малих училищ назначали купців та міщан.

Стосовно навчальних закладів, що відкривались на основі католицьких релігійних орденів, чи були засновані на кошти польської еліти, то тут означена проблема не була поставлена настільки гостро. Адже представники польської шляхти намагались запрошувати викладачів з-за кордону, або ж педагогічною діяльністю займалися самі поляки, які здобули освіту в Європі.

З цього приводу у дослідженні С. Рождественського знаходимо вислів академіка М. Сухомлілова, який зазначає, що в межах виокремленого нами періоду «у суспільстві почали з'являтися сліди реакції, співчуття до

університетів протестантської Німеччини похитнулись; почали проявляти себе захисники католицької системи виховання. Ієзуїти заволоділи суспільним вихованням, вербуючи прихильників переважно серед заможних і знатних родин» [181, с.50]. Хоч не можна однозначно стверджувати про «вербування», провідною тенденцією цього періоду є саме утвердження міцності позицій польської еліти, а її представники намагались дати своїм дітям освіту, адже вони ще сподівалися відродити Річ Посполиту.

У цей час міністром народної освіти був О. Розумовський (1748-1822), який обіймав цю посаду з 1810 р.; відомство під його керівництвом не здійснювало якихось кардинальних змін у питанні освіти. Така політика призводила до того, що в навчальних закладах ВНО загалом та в школах Подільської губернії зокрема посилювались націоналістичні настрої з боку польської еліти, які проявлялись у вільнодумстві та закликах до повернення цілісності Польщі.

Тому згадуваний вже М. Сухомлілов характеризував цю політику так: «Міністру О. Розумовському доводили, що любов до наук і турбота за них – небезпечна; у навчальних закладах, які створювались в усіх регіонах Російської імперії, вбачали зборище напівзнайонок, самовпевнених та легковажних прихильників моди, які завжди готові зруйнувати те, про що вони не шкодують, тобто все» [181, с. 50].

Чимало уваги приділялось питанню організації освітньої справи в регіонах, що відійшли від Польщі. Погляди та діяльність керівника округу князя А. Чарториського мали відкрито пропольське спрямування. 14 липня 1804 р. він надав міністру народної освіти План організації училищ у ВНО. Згідно з ним, із загального числа училищ округу п'ять губернських гімназій і одинадцять повітових училищ отримували фінансування з поєзуїтських доходів, решта сорок училищ реформувалися в гімназії й повітові училища й залишалися на утриманні церковних спільнот. До штату гімназій і повітових училищ мав входити один старший учитель, а в розподілі предметів і годин по класах зберігався порядок, заведений Едукаційною комісією [181].

Станом на 1808 р. до ВНО входило 8 губернських міст, 6 гімназій, 1,305 учнів, 89 повітових міст, 54 повітові училища, у яких нараховували 7,422 учнів [181, с. 71].

Після документа А. Чарториського на розгляд міністру свій проект Загального статуту для приходських училищ Волинської, Київської та Подільської губерній представив Т. Чацький (1807 р.), який обіймав посаду інспектора вказаних губерній. Ставлячи приходські училища, згідно з загальнодержавним порядком, під керівництво начальника повітового училища і вищих навчально-адміністративних інстанцій, документ надавав особливого значення нагляду й контролю місцевому дворянству, в особі його предводителя й духівництва, але з приміткою, що «училища, які названі приходськими, не тому, що вони бувають найчастіше організовані при римокатолицьких церквах, але й тому, що місце приходу парафії, де вони будуть створені, вважається приходським навчальним округом... Учні, що будуть навчатися в таких навчальних закладах, не будуть змушувати змінювати належне їм віросповідання» [181, с. 84].

Загалом Статутами 1804 і 1807 рр. та «Планом організації училищ в окрузі імператорського Віленського університету» завершуються важливі законодавчі заходи з облаштування ВНО, до якого входила Подільська губернія в межах першого виокремленого періоду.

Кінцевою межею першого періоду визначено 1816 р.: цього року О. Розумовський склав повноваження міністра народної освіти, пропольські тенденції в регіоні йдуть на спад, посилюється нагляд з боку держави за католицькими та уніатськими навчальними закладами.

Для визначених хронологічних меж (1802 – 1816 рр.) характерний активний процес створення та функціонування мережі навчальних закладів на території Поділля в першій половині XIX ст. [181, с. 51].

Характерною особливістю зазначеного періоду було посилення позицій католицьких навчальних закладів, зокрема єзуїтського ордену. В окреслених хронологічних межах активно створювали початкові та середні навчальні

заклади, також активно діяли вже наявні школи, які були засновані при церковних установах православного та римо-католицького віросповідання.

Головними тенденціями першого періоду визначено:

1) початок реформ у галузі освіти, що сприяло першим демократичним перетворенням, які були закріплені в новоприйнятих освітніх нормативних документах та реалізовувались на практиці;

2) прийняття Статуту Віленського імператорського університету, що регулював питання освіти в регіоні до 1828 р., визначивши особливості розвитку навчальних закладів Подільської губернії;

3) політика невтручання у справи польської еліти в регіоні зумовила визнання пріоритетності за навчальними закладами початкової освіти, що організовані при католицьких орденах;

4) утвердження лібералізму центральної влади в галузі освіти, суттєва демократизація навчального процесу, надання автономії університетам в управлінні навчальними округами зумовили відносну незалежність керівництва навчального округу, до якого належали школи Поділля, у складанні змісту навчальних програм та організації педагогічного процесу;

5) розширення мережі навчальних закладів, відкриття значної кількості приходських, повітових училищ та гімназій у губернії, посилення позицій навчальних закладів, які належали католицьким релігійним орденам, зокрема єзуїтам;

6) відкриття Вінницької гімназії, яка стала центром середньої освіти в регіоні в цей період;

7) підготовка педагогічних кадрів для роботи в римо-католицьких навчальних закладах.

Для *другого періоду (1817 – 1828 рр.)* характерне посилення націоналістичних настроїв з боку польської еліти, осередком яких були навчальні заклади (гімназії та університети), але й посилювався контроль за ними з боку російського уряду. Призначення 1816 р. О. Голіцина на посаду Міністра народної освіти відкрило нову епоху в історії Міністерства. Загальні

статути університетів і середніх навчальних закладів від 1804 р. не були відмінені. Увагу реформатори зосереджували на навчальних планах, на змісті навчальних предметів, що викладалися, на громадянських і моральних обов'язках учителів та учнів. Було взято курс на викорінення небезпечного віяння філософського вільнодумства в університетах.

У березні 1820 р. видано Указ, згідно з яким єзуїти мали бути виселені з території Російської імперії, юнакам римо-католицького віросповідання було заборонено навчатись у єпархіальних семінаріях. У тому ж таки році польський вплив у Південно-Західному регіоні імперії посилювався за рахунок того, що відбулась реорганізація Кременецької гімназії у Волинський ліцей. Таке реформування навчального закладу було зумовлене тим, що «Волинська і Подільська губернії, за віддаленістю їх від Віленського університету, мають потребу в наявності вищого училища, яке могло б знатному юнацтву бодай частково замінювати університет» [181, с. 151].

Єдність управління округом не було порушено, адже ліцей залишався залежним від Віленського університету. Енциклопедизм навчального плану та спеціалізація курсів дістали ще більший розвиток, ліцей, згідно з мовою навчання та викладацьким складом, був суто польським.

25 травня 1821 р. МНО запропонувало попечителям навчальних округів суворо стежити за тим, аби училища взаємного навчання облаштовувались лише за методом Ланкастера. У 1822 р. на офіційному рівні прийнято ланкастерівську методику до роботи в приходських училищах, але лише під час навчання читанню, письму й першим чотирьом правилам арифметики, для Закону Божого залишилась звична система освіти.

У двох навчальних округах, де діяли особливі статути, а саме у Віленському (до якого, як уже зазначали, входили навчальні заклади Поділля) та Дерптському, у цей період відбулись важливі зміни в педагогічному процесі.

У результаті школи ВНО являли собою надійне підґрунтя для політичних заворушень. 5 квітня 1824 р. пропольсько налаштований

А. Чарториский був звільнений з посади попечителя навчального округу, того ж року на посаду Міністра народної освіти було призначено О. С. Шишкова (1754 – 1841), а попечителем округу став М. Новосильцев (1761 – 1838). Новий міністр створив особливий кабінет для перегляду всіх постанов, що стосувалися навчальних планів і складання проекту загального статуту навчальних закладів.

У межах другого періоду все ще простежуємо лібералізм політики російського уряду в галузі освіти на Поділлі, засвідчений тим фактом, що незважаючи на юридичне підпорядкування Російській імперії її політика була досить поблажливою до польського фактору в регіоні. Це підтверджує низка виявлених архівних матеріалів, які засвідчують, що увесь документообіг до 1828 р. включно проводився польською мовою: навчальна документація, протоколи засідань педагогічних колективів, а також письмові роботи самих учнів.

Кінцевою датою другого періоду встановлено 1828 р., коли посилюється радикальна політика Миколи І в освітній галузі й затверджується на законодавчому рівні шляхом ухвалення Статуту університетів 1828 р., положення якого суттєво відрізняються від Статуту 1804 р.

Серед головних тенденцій другого періоду визначаємо:

- 1) з відставкою з посади очільника МНО пропольсько налаштованого О. Розумовського відчувається початок реакції щодо навчальних закладів польських католицьких орденів, передусім єзуїтів;
- 2) посилюється критика представників російського уряду стосовно польських навчальних закладів, головним чином ієзуїтських шкіл;
- 3) у зв'язку з ліберальністю російської влади стосовно організації освіти та її змісту, навчальні заклади регіону стають осередками націоналістичних настроїв пропольського характеру.

Третій період починається із затвердження нового Статуту університетів 1828 р. і триває до кінця 40-х рр. Саме для цього періоду

характерні процеси посилення російської присутності в шкільництві регіону, закриття польських та уніатських навчальних закладів, поширення мережі початкових шкіл та становлення середньої освіти. Змінилось і юридичне підпорядкування навчальних закладів Поділля, спершу до ХНО, а згодом до КНО. З огляду на об'єктивні політичні причини, особливістю цього періоду є посилення реакції з боку російського уряду щодо навчальних закладів на території Поділля. У цей період починають свою діяльність новостворені дві потужні гімназії регіону (Немирівська (1838 р.) та Кам'янець-Подільська (1833)).

Міністром освіти О. Шишковим було створено особливий комітет для перегляду всіх постанов та розроблення проекту нового загального статуту навчальних закладів. У результаті законотворчої політики міністерства було затверджено Загальний Статут середніх та нижчих навчальних закладів 1828 р., Тимчасовий Статут навчальних закладів ВНО та Статут про цензуру, який фактично поклав початок посиленню урядового контролю за змістом навчального процесу в навчальних округах.

8 грудня 1828 р. був прийнятий новий Статут нижчих і середніх навчальних закладів. Згідно з новим законодавчим документом, незмінними залишились положення про приходські училища, які продовжували слугувати підготовчою школою для наступних освітніх рівнів. Курс повітових училищ тепер складав самостійне ціле: за винятком мов, тут викладали майже всі гімназійні предмети, щоправда, у меншому обсязі. Їх фінансування здійснювали за рахунок державної скарбниці. Гімназії було розподілено за гуманітарним і математичним спрямуванням, що надалі забезпечило їхню диференціацію на класичні і реальні [144, с. 275].

Незмінною залишалась становість освіти: парафіяльні училища з 1–2-річним курсом навчання відкривали для дітей «нижчих» станів, а повітові училища з трирічним терміном навчання призначалися для дітей ремісників, купців, міщан. Середня ланка серед освітніх закладів – гімназія – забезпечувала навчальний процес переважно для дітей дворян і чиновників.

Основний принцип реформи 1828 р. полягав у наданні дворянським дітям повного курсу навчання й підготовки їх до практичного життя. Встановлювався семирічний термін навчання. В усіх школах і в молодших класах гімназії дозволяли тілесні покарання й посилювали особливий нагляд за учнями й учителями [144, с. 275].

Л. Прокопенко зазначає, що під впливом повстання декабристів та подій 1830 р. уряд Миколи I був переконаний, що причина всіх революційних рухів полягала в неправильній організації освітньої справи, тому було вирішено посилити нагляд за діяльністю навчальних закладів. Цьому мало сприяти перетворення системи державного управління, яке завершилось прийняттям вже згадуваного Статуту від 1828 р., Положення про навчальні округи від 25 червня 1835 р. Ці документи знаменували собою розрив з ліберальною політикою імператора Олександра I, яка була закріплена системою реформаторських заходів 1803 – 1804 років, і визначили офіційну політику майже до кінця перебування при владі Миколи I [178, с. 328].

Таке посилення реакції з боку центральної влади було спричинене польським національним повстанням 30-х рр., яке завершилось невдачею. Саме на основі царських указів 1831 – 1835 рр. навчальні заклади були розподілені за 8-ма навчальними округами, вилучені з підпорядкування університетів і передавалися у відання попечителів навчальних округів, цим самим уряд свідомо розривав зв'язки між університетом і школою [193, с.38].

Статут університетів 1835 р. встановлював точно визначений університетський порядок і, на відміну від Статуту 1828 р., кардинально обмежував компетенцію професорської колегії, майже нанівець зводив його автономію. У такий спосіб традиції академічного самоврядування, децентралізація в управлінні, які були притаманні європейським університетам, об'єктивно суперечили централізованій адміністративній системі Російської імперії [181, с. 244].

Після поразки польського повстання в 1830 р. було скасовано викладання польської мови і «наук на семи мовах» [181], 4 жовтня 1831 р. було наказано закрити утримувані римсько-католицьким духовенством навчальні заклади в Подільській, Волинській і Київських губерніях. І водночас відкрити в названих трьох губерніях більше повітових і парафіяльних училищ, визначивши головною умовою створення останніх – православне віросповідання [193, с. 38]. До початку 30-х років XIX ст. у регіоні діяли головні і малі парафіяльні училища, які спочатку перебували у віданні Приказів громадської опіки, а потім підпорядковувалися Віленському університету [193].

До учнів шкіл Поділля, переважно поляків, які були причетні до повстання, застосовували репресивні заходи. Учителів звільняли із заборonoю обіймати педагогічні посади в майбутньому. Тим педагогам, які знали про заворушення, але вчасно про нього не повідомили, оголошували догану. Учні, винних в організації повстання, віком до 15 років, відправляли на службу в Дворянський полк, а тих, кому було більше зазначеного віку, розподіляли на правах вільно визначених у 14 і 16 піхотні дивізії [343, арк. 53].

У 1833 р. міністром народної освіти було призначено С. Уварова (1786 – 1855). Він сформував урядову програму виховання на основі «православ'я, самодержавства та народності». Ці ідеї впроваджували в життя різними шляхами: від учнів, батьки яких належали до податкових станів, вимагали випускні свідоцтва, підвищували плату за навчання в гімназіях, зменшували обсяг дисциплін: з навчального плану гімназій було вилучено статистику й логіку, було значно обмежено вивчення математики, натомість збільшено кількість годин на вивчення латини та грецької мови [75, с. 154].

У 30 – 50-х рр. XIX ст. продовжувалося формування російської мережі шкільництва на Поділлі як протидії польському впливу. Були закриті польські школи, серед них – Вінницька чоловіча губернська гімназія та 60

католицьких шкіл [221, с. 39]. До обов'язків шкільного керівництва входило викорінення зі шкіл польського духу та русифікація.

Після закриття на Поділлі значної кількості польських навчальних закладів на початку 30-х років XIX ст. російські школи відкривались з великими труднощами. Подільська губернія мала один з найменших показників розвитку освіти серед населення, що засвідчує статистична вибірка з дослідження Ю. Січинського: у 12-ти повітах, з яких складалась у той час Подільська губернія, нараховувалось усього 40 церковно-приходських шкіл на всю губернію [177, с. 24].

Зважаючи на такий факт, у 30-х рр. початкові навчальні заклади почали засновувати не лише МНО, але й інші відомства, приватні особи, відкривали волосні училища різних відомств, початкові школи Міністерства внутрішніх справ, державних маєтностей. У волосних училищах, крім вивчення грамоти, письма та лічби, готували писарів, землемірів, садоводів [75, с. 156].

У січні 1831 р. Подільська і Волинська губернії були підпорядковані ХНО, 4 квітня 1831 року за імператорським Указом низка училищ, які утримувались за кошти католицького духовенства, були реформовані у світські гімназії та повітові училища. Пролунала пропозиція всі училища Південно-Західного регіону перевести на інший берег Дніпра «в центр Імперії», але в 1832 – 1834 рр. почали відновлювати закриті навчальні заклади, гімназія у Вінниці була ліквідована.

Особливості географічного розташування Поділля змусили імперський уряд видалити його з надзвичайно великого ХНО, і 14 грудня 1832 р. Поділля увійшло до складу новоутвореного КНО. Кількість навчальних закладів цього округу було затверджено 16 червня 1835 р. Згідно з ним, в окрузі повинно було бути 6 гімназій, 16 дворянських повітових училищ, 2 повітові міські училища. Адміністративне управління та зміст навчального процесу гімназій та повітових училищ був підпорядкований Указам від 5 липня 1834 р. та Статуту від 8 грудня 1828 р. [181].

З початку 30-х років XIX ст. особливістю розвитку шкільної освіти на території Поділля було створення п'ятикласних дворянських училищ та чотирикласних відділень гімназій з метою зосередити по можливості повну освіту дворянської молоді в урядових школах і викоринити домашнє виховання.

1 лютого та 7 липня 1837 р. відбулось відкриття пансіонів для дівчат у Вінниці та Кам'янець-Подільському, що є позитивною особливістю третього періоду. Першим із них став жіночий пансіон А. Кренгель (1839 р.), але через недостатню кількість охочих навчатись у ньому він був закритий через рік. У жовтні 1847 р. з'явився зразковий пансіон Кравецької, що функціонував під контролем директора чоловічої гімназії м. Кам'янця-Подільського [221, с. 40].

Загалом, на Поділлі в другій третині XIX століття діяло 7 приватних жіночих пансіонатів. Центром розвитку світської освіти на Поділлі стала Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія (1833 р.), з 1838 р. у Немирові почала діяти третя чоловіча гімназія [193].

Окрім зазначених нормативних документів, освітню галузь у регіоні регулювали й інші Укази імператора та постанови МНО. Зокрема:

- 1832 р. Указ імператора про облаштування Кам'янець-Подільської губернської гімназії;
- Указ від 13 листопада 1844 р. Міністра народної освіти про відкриття в Подільській губернії єврейських училищ;
- 28 листопада 1844 р. вийшло Положення про іспити в навчальних закладах МНО;
- 8 листопада 1845 р. були видані Правила для приходських училищ Київської, Волинської та Подільської губерній, якими визначались функціональні положення закладів, викладацький склад, предмети й порядок їх викладання, обов'язки та права учителів. Згодом політика царського уряду щодо питань освіти ставала ще більш жорсткою, і це тривало фактично до кінця XIX ст.

Провідними тенденціями третього періоду є:

- 1) посилення контролю за навчальними закладами з боку держави шляхом ухвалення нових Статутів та підпорядкування навчальних закладів Поділля ближчим до центральної влади навчальним округам;
- 2) ліквідація автономії університетів, встановлення цензури за змістом навчально-виховного процесу, закриття польських шкіл задля запобігання на майбутнє національно-визвольним настроям;
- 3) заснування двох гімназій (Немирівської та Кам'янець-Подільської);
- 4) посилення процесів русифікації в навчальних закладах Поділля;
- 5) зважаючи на закриття польських навчальних закладів, не відбувалось розширення мережі шкіл для широких верств населення (селян), Поділля залишалось регіоном з найменшим відсотком освічених селян;
- 6) створення приватних навчальних закладів для дівчат.

Зважаючи на історико-політичні та правові критерії, визначимо, що для першого періоду характерна політика полонізації регіону, яка виявилась у домінуванні католицьких навчальних закладів, польських педагогів, у польськомовному провадженні навчального процесу.

Для другого періоду характерне посилення національного руху серед поляків, який зароджувався саме в середніх та вищих навчальних закладах регіону. Одночасно з боку російського уряду відчувається посилення своїх позицій, однак не досить радикально.

У третьому періоді чітко виокремлюємо іншу потужну тенденцію – це русифікація, яка проявлялась у закритті польських навчальних закладів, натомість відкриття на їхній основі російських початкових та середніх шкіл. Цей час характеризується з-поміж іншого, репресіями проти учасників національно-визвольного повстання 30-х рр. XIX ст., введенням цензури в навчальних закладах та суворим підпорядкуванням освітніх установ центральній владі, зокрема в питаннях змісту освіти.

Спільною ознакою усіх трьох періодів є те, що освіта була станова, народна система освіти функціонувала у вигляді невеликої кількості

церковно-парафіяльних шкіл, де діти переважно незаможних верств населення мали змогу вивчати основи грамоти, письма та Закону Божого. Ці процеси гальмували становлення української системи освіти, а політика панівної верхівки значно звужувала можливості селянства (та інших незаможних верств населення регіону) у здобутті освіти.

Висновки до розділу 1

На основі аналізу широкого кола архівних документів, статистичних, енциклопедичних видань та історико-педагогічної літератури *доведена* потреба поглибленого вивчення проблеми розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. У процесі вивчення стану розробленості означеного питання серед джерел історіографії виокремлено декілька груп: *архівні, епістолярні, наративні, статистичні, енциклопедичні джерела, історико-педагогічна література*. Встановлено етапи дослідженості проблеми освіти у визначений хронологічний період:

1 етап – дореволюційний (друга половина XIX ст. – 1917 р. XX ст.),

2 етап – радянський (1920 – 1990 рр.),

3 етап – часів незалежності (1991 – по сьогоднішній день).

Окремо проаналізовано іноземні джерела, переважно польськомовні, що висвітлюють розвиток освіти на Поділлі зі своєї позиції та акцентують значний вклад польських представників у шкільну справу регіону досліджуваного періоду. Детальне вивчення історіографії дало змогу констатувати відсутність узагальненого, системного дослідження проблеми розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.

Визначено передумови, що впливали на розвиток освіти Поділля першої половини XIX ст., до них віднесено: *політичні* – відсутність української державності унеможливила становлення та розвиток сталої національної системи освіти, *соціально-економічні* – відсталість економічного розвитку регіону, майнова та соціальна нерівність населення, що спричинило становість освіти та численну кількість неосвіченого

населення, *етнокультурні* – строкатість регіону в етнічному відношенні зумовила полікультурність розвитку регіону, що проявлялось у формах організації та змісті педагогічного процесу, *педагогічні* – на основі західноєвропейських педагогічних традицій (Я. А. Коменського та Й. Песталоцці) та багатовікової вітчизняної спадщини (І. Максимович, Г. Кониський, Я. Козельський, А. Прокопович-Антонський та ін.) відбувався подальший розвиток шкільництва та напрацювання власного досвіду. Доведено наявність педагогічної думки на території Поділля в першій половині XIX ст., встановлено провідних представників освітньої справи (Я. Я. Мацейовський, Я. Міладовський, брати Козловські, Г. Блотницький та ін.), визначено характерні особливості педагогічної думки регіону в досліджуваній період.

Узявши до уваги історико-політичні та правові критерії розвитку регіону, розроблено та науково обґрунтовано авторську періодизацію розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст., визначено провідні тенденції кожного з періодів: *I період – 1802 – 1816 рр.* – початок реформ в освіті, помітний лібералізм в освітній політиці російського уряду, що проявлялося в міцних позиціях польської еліти в регіоні; *II період – 1817 – 1828 рр.* – зміна політичних настроїв центральної влади щодо освітнього питання регіону дослідження, починається процес посилення нагляду над польськими навчальними закладами Поділля; *III період – 1829 – кінець 40-х рр.* – посилення русифікації, закриття польських навчальних закладів, становлення середньої освіти. Установлено також, що *лібералізм урядової політики, котрий виявлявся в утриманні поляками своїх провідних позицій, і русифікація, яка знаходила вияв у закритті навчальних закладів і радикальному посиленні цензури в регіоні, були провідними тенденціями досліджуваного хронологічного періоду.*

Основний зміст розділу представлений у шести одноосібних публікаціях [137, 139, 143, 144, 147, 149].

РОЗДІЛ 2

ЗМІСТОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

2.1. Особливості розвитку та організація освітнього процесу в навчальних зкладах Подільської губернії в першій половині ХІХ ст.

У процесі дослідження проблеми розвитку освіти й динаміки поширення мережі навчальних закладів у регіоні в першій половині ХІХ ст. здійснено системний аналіз низки нормативно-правових положень та історико-педагогічної літератури. У результаті чого з'ясовано, що в зазначений хронологічний період, унаслідок реформаторських дій уряду в галузі освіти, відбувався процес поступового розширення мережі навчальних закладів на території Подільської губернії, за словами І. Зайченка, уся загальна освіта в Україні була представлена малими й головними училищами, що утворилися ще у 80-х рр. ХVІІІ ст. [67, с. 137].

Згідно з нормативними положеннями (Статуту університетів 1804 р. та Попередніми правилами народної освіти) було встановлено, що мережа навчальних закладів на Поділлі в першій половині ХІХ ст. була представлена школами різних рівнів, що охарактеризовані в §1.4, до них також можна віднести навчальні заклади для дівчат та школи національних груп, що проживали на цій території (переважно католицькі та єврейські).

Дослідження динаміки становлення мережі навчальних закладів на Поділлі в першій половині ХІХ ст. здійснювалось на основі аналізу низки архівних документів, попередньо визначених соціально-історичних передумов та на основі розробленої періодизації. Також одним із провідних критеріїв для створення шкіл різних рівнів стала політика російської влади, яка здійснювалась у регіоні дослідження.

Відповідно до авторської періодизації, у першому та другому періодах розвитку освіти переважали початкові школи. Вони були представлені навчальними закладами, які створювали на базі монастирів або церков. Такі школи були як православними, так і католицькими. Православні школи вже на початку свого створення тісно конкурували з навчальними закладами Товариства Ісусового Єзуїтів, останні разом зі школами василіанського ордену діяли в Кам'янці-Подільському та Вінниці [73, с. 123].

Названі релігійні ордени посідали провідні позиції в освітній галузі Подільської губернії на початку XIX ст. Школи василіанського ордену функціонували ще й у Барі (до 1832 р.) та Шаргороді, Вінницький монастир опікувався місцевою окружною школою, василіани Макіївського монастиря (до 1810 р.) викладали в місцевій латинській школі, а Сатанівський монастир мав власну школу риторики. Такі навчальні заклади створювали згідно з рішенням Замойського собору 1720 р., відповідно до якого при кожному монастирі, що нараховував понад дванадцять ченців, мала функціонувати богословська школа [222, с. 239-240].

Як зазначає Б. Хіхляч, у цих школах навчали представників різних верств населення. Більшість учнів, звичайно, походили зі шляхетських родин, проте були тут і сини священників, міщан різних національностей. Така чимала популярність цих шкіл була, з одного боку, свідченням відкритості навчальних закладів, а з іншого – доводила, що поляки все ще мали достатньо сильні позиції в регіоні. Констатація цього факту підтверджена численним контингентом учнів, а саме: на початок XIX ст. Барська школа в 1810 р. нараховувала 641 учня, у 1814 р. – 758, а в 1819 р. – 575 осіб. У цій школі відзначаємо також і релігійну різноманітність учнів: так у 1821 р. з 477 учнів римо-католиками вважали себе 417 осіб, православними – 37, уніатами – 23 [222, с. 241].

В. Павлюк з цього приводу зазначає, що в досліджуваний період «на підконтрольних російській державі землях функціонувала цілісна система шкільництва – школи Едукаційної народної комісії» [158, с. 108].

Повертаючись до виокремленої нами класифікації навчальних закладів, зазначимо, що школи, які діяли при католицьких релігійних закладах, можна віднести і до початкових (приходських), і до шкіл етнічних груп, оскільки там навчались переважно поляки (таблиці 2.1. «Відомості про учнів Кам'янецького приходського училища (1836 р.)» та 2.2 «Загальні відомості про учнів за 1825/26 н.р».)

Становище православних церковнопарафіяльних шкіл на цьому етапі було незадовільне, і лише в межах третього періоду (1829 – 40-ві рр. ХІХ ст.) російська адміністрація на Правобережжі розпочала активну боротьбу з польськими впливами, що зокрема знаходило свій вияв у заміні місцевого польського чиновництва «руським елементом», тобто українськими писарями, для цього створювали спеціальні школи з підготовки чиновників православного віросповідання. До кінця 20-х рр. ХІХ ст. у Подільській губернії функціонували 44 парафіяльні школи.

Спираючись на дані архівних документів, було з'ясовано, що станом на першу половину ХІХ ст. у губернії нараховували по одному приходському училищу на повіт, а саме: у Вінницькому повіті (с. Мізяківські хутори), Летичівському (с. Гремячка), Ямпільському (м. Стара Мурафа), Гайсинському (с. Кисляки), Ольгопільському (м. Піщанка та с. Луп), Балтському (с. Луп), Ушицькому (с. Струга) [358, арк. 6]. Там, де кількість мешканців (чоловіків і жінок) становила не менше тисячі, приходські училища для хлопчиків і дівчаток мали бути окремими [172].

Повітові училища відкривали та реорганізовували на основі приходських училищ з дозволу міністра народної освіти за умови надання інформації про джерела фінансування таких шкіл [233, с. XXXV]. Повітові училища були двох типів: 1) для дітей дворян; 2) для дітей інших станів (у останніх не вивчали латини й Закону Божого римо-католицької конфесії) [193].

З 1804 р. зазначені типи навчальних закладів діяли в Кам'янці-Подільському, Вінниці, Брацлаві, Могилеві-Подільському, усього на початок

цього періоду було створено 21 училище, у яких вивчали чистописання, правопис, латину, польську, німецьку, французьку, російську мови, географію, стародавню та російську історію, у деяких училищах – музику й малювання.

Варто зазначити, що вивченню мов у школах губернії приділялось багато уваги, дослідник Б. Хіхляч установив, що в 1804 р. з 1458 учнів Барської, Вінницької, Кам'янець-Подільської, Немирівської шкіл російську мову вивчали 437 учнів, німецьку – 314, французьку – 509, малювання – 79, музику – 172 учні [222]. Така велика увага до вивчення іноземних мов, на нашу думку, свідчить про те, що в першій третині XIX ст. західноєвропейські течії, спричинені наявністю сильних позицій поляків в губернії, мали значний вплив.

У межах першого періоду поширення мережі навчальних закладів на Поділлі було відкрито Вінницьку гімназію (1814 р.). Оскільки зміст навчальних планів у повітових училищах та гімназіях носив доповнювальний характер, проте в останніх, учні мали змогу здобувати освіту на рівень вищу.

Згодом, у жовтні 1828 р., було перенесено губернську гімназію з Вінниці до Кам'янця-Подільського, а у Вінниці належало відкрити російську гімназію (повітового рівня). Згодом у місті ббуло засновано чоловічу гімназію повітового рівня, яка функціонувала до 1847 р., а після цього була переведена до Білої Церкви. Замість закритого в м. Кам'янці повітового училища мали намір відкрити подібний заклад у Проскурові (насправді його перенесли в Немирів). Були ліквідовані інші училища, які утримувалися як урядом, так і представниками церкви [193].

У межах третього періоду авторської періодизації, у темпах поширення мережі навчальних закладів досліджуваного регіону прослідковуються радикальні дії російського уряду. Головною причиною реакції стало польське національно-визвольне повстання 1830 – 1831 рр. Результатом таких дій стало закриття низки навчальних закладів різних рівнів, відкриття нових або зміна місця розташування вже наявних.

Після придушення польського повстання, на основі пропозицій міністра народної освіти приходські училища Подільської губернії, які утримувались за рахунок римо-католицького та уніатського духовенства, було реорганізовано. Замість них засновувались школи російської граматики, православного Катехізису та арифметики при церквах православного віросповідання, цими школами керували православні священики. Цю політику проводили для того, щоб якомога швидше зменшити вплив католицької церкви в регіоні [294, арк. 5].

І. Сесак зазначає, що незважаючи на реакційні заходи російського уряду, мережа шкіл у губернії зростала. Головними причинами збільшення кількості навчальних закладів на Поділлі в другій третині XIX ст. дослідник визначає:

- 1) часткове реформування та подальший розвиток чинних шкіл;
- 2) створення нових російських шкіл замість закритих і розформованих польських.

Планувалось відкрити також нові училища в Барі, Ольгополі й Могилеві. У січні 1836 р. відкрили Меджибізьке та Немирівське повітові дворянські училища. На Поділлі функціонувало 4 приходських училища. Одне з них – Кам'янецьке – було відкрите в серпні 1833 р., тоді ж розпочало свою діяльність і Вінницьке, а Староушицьке приходське училище наприкінці березня 1843 р., влітку 1843 р. дворянське училище заснували в Чорному Острові [193].

Діяльність приходських училищ, як і дворянських повітових училищ та інших початкових шкіл, на жаль, суттєво не вплинула на зрушення в освітній сфері. На думку І. Сесака, мала кількість училищ, слабка професійна підготовленість учителів, а іноді й повна їх відсутність з деяких предметів, майже порожні бібліотеки, відсутність належних посібників, плата за навчання тощо – усе це ставало на заваді розвитку таких типів шкіл [193].

Протягом 1832 – 1833 рр. почали відкривати так звані парафіяльні училища. Це були не церковні, а власне державні заклади, котрі засновувало

МНО, і воно ж їх фінансувало. Навіть в офіційній документації такі заклади переважно називали «писарськими училищами». «Приходськими» ж вони іменувалися лише тому, що в умовах відсутності професійних педагогів у них часом викладали священно- та церковнослужителі. Служителі церкви не надто прагнули працювати в цих навчальних закладах, і тому роль педагогів виконували солдати у відставці, особи, які мали хоча б середню освіту, писарі. Укази Святійшого Синоду 1836 та 1837 рр. наказували православному духовенству відкривати церковнопарафіяльні школи. Цей наказ почали поступово виконувати, але процес стосувався лише державних маєтностей, яких на Правобережжі було порівняно небагато [123].

1832 р. у Вінниці було відкрито повітову російську гімназію, оскільки губернське місто Кам'янець розташоване на кордоні губернії, а Вінниця – у центрі. Згодом було ухвалено закрити всі училища, що знаходились на утриманні держави та чернечих орденів, а в 1847 р. гімназія була переведена до Білої Церкви [314, арк.4]. Центром розвитку світської освіти на Поділлі стала Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія (1833 р.), а з 1838 р. – Немирівська [193].

З 1843 р. відкривали школи Міністерства державного майна, які були спеціальними, адже основну увагу там приділяли каліграфії, а загальні предмети набули другорядного значення. Наказано було, щоб навчально-виховний процес у цих школах був організований так, аби задовольнити потреби сільського населення: освіта ставала релігійно-просвітницькою й господарською. До вже наявних предметів додали арифметику й церковний спів. Причому для вивчення церковного співу призначались певні години, заняття за нотами, які належало купувати самим учням. На вчителів церковного співу виділяли по 10 крб. на одного викладача в рік.

Приходське училище підпорядковувалось безпосередньо директору гімназій за умови, якщо воно перебуває в тому ж населеному пункті, у іншому разі – очільнику повітового училища. У цьому навчальному закладі навчалися хлопчики не молодші 8 років і дівчата не старші 11 усіх прошарків

населення. Навчання було безоплатне, тому тут отримували освіту навіть діти з незаможних соціальних станів.

Навчальний процес у приходському училищі тривав один рік, починався 1 жовтня, а закінчувався 1 квітня [85], такі терміни були зумовлені суто практичними причинами й залежали від зайнятості місцевого населення. У тих містах, де мешканці в переважній своїй більшості займалися ремісництвом, торгівлею чи землеробством, навчання тривало увесь рік, окрім звичайної літньої вакації, для якої відводили від 6 тижнів до 2 місяців. Цей термін також залежав від господарських особливостей і узгоджувався з губернським директором училищ. Учителю з дозволу поміщика надавали право й під час польових робіт збирати учнів для повторення вивченого матеріалу.

Уроки тривали по 4 години щоденно, крім неділі та святкових днів. У розподілі навчальних годин протягом дня простежуємо автономію від керівництва навчального округу, адже це питання залишали на розсуд керівництва училищ, беручи до уваги господарську зайнятість мешканців регіону. З огляду на брак педагогів загалом, у приходських училищах активно використовували ланкастерівську методику викладання дисциплін. Згідно з положеннями Попередніх правил народної освіти, ця форма організації навчання практикувалась в тих місцевостях, де було не менше тисячі жителів, а кількість учнів не перевищувала 50 [85].

М. Константінов та В. Струмінський зазначають, що особливість такої форми роботи полягала в можливості одному вчителю за допомогою особливої організації навчального процесу навчати одночасно від 200 до 800 і більше учнів читанню, письму, лічбі тощо. Спершу він ґрунтовно навчає невелику групу найбільш здібних учнів, а потім кожному з них належало навчати свою групу учнів [86, с. 91]. Але зауважимо, що таким методом користувались лише для навчання вищевказаних предметів.

Проте не в усіх приходських училищах користувались методом Ланкастера, варто зауважити, що навчальні заклади взаємного навчання

працювали за особливими правилами як у викладанні, так і в зарахуванні учнів на навчання, а саме: у звичайних училищах зарахування на навчання відбувалося лише раз на рік під час відкриття класу [85].

У тих містах, де серед населення переважали ремісники, у приходських училищах створювали другий клас для вивчення предметів практичного спрямування, які викладали за планом у молодшому класі повітового училища. Навчальні плани розробляв безпосередньо вчитель, а де їх було більше одного, тоді за розпорядженням директора гімназій регіону. Уроки тривали увесь день, під час закриття класу перед літніми канікулами проводили екзамени, які мали відкритий характер, на іспиті могли бути присутні батьки та інші охочі [85].

На посаду вчителя Закону Божого в приходські училища призначались два священики православного й римо-католицького віросповідання. Оплату праці нараховували на одного учителя, а потім ділили навпіл. Чітко було регламентовано питання взаємозаміни педагогічного колективу, зокрема, якщо законовчитель за поважної причини не присутній на уроці, він заздалегідь зобов'язаний був повідомити про це, й інший учитель його заміняв, у зв'язку з цим віддавши йому наступного разу свій урок. Усі учні без винятку вивчали Катехізис відповідно до свого віросповідання, заняття починали й закінчували молитвою [85].

Повітові училища мали незавершений середній рівень в освітній системі першої половини XIX ст. Якщо в приходських училищах було максимум 2 – 3 учителі, то штат повітових училищ Подільської губернії складався з:

- директора училищ Подільської губернії;
- інспектора Вінницької гімназії;
- Законовчителів православного та римо-католицького віросповідання;
- старшого вчителя польської мови та логіки;
- старшого вчителя латини та грецької мов;

- старшого вчителя математичних наук;
- старшого учителя арифметики, геометрії та природничої історії;
- учителя німецької мови.

Кадровий склад повітових дворянських училищ був досить обширним, і нарахування заробітної плати залежало від обійманої посади. Найбільшу плату отримували старші викладачі (додаток К «Штат гімназій і повітових для дворян училищ у Подільській губернії»).

Як бачимо з інформації про педагогічний склад повітового училища, у його штаті відсутня посада вчителя російської словесності, що дає підстави виокремити ще одну особливість діяльності навчальних закладів на Поділлі в першій половині XIX ст., а саме: позаштатність цієї посади.

Організація навчального процесу в повітовому училищі базувалась на принципах систематичності та послідовності, тобто в гімназіях навчання починалось з предметів, якими був завершений курс повітового училища, а в повітових – з предметів приходського училища. У разі, якщо учні, які вступали в повітові училища або гімназії, мали більші знання, то після попереднього екзаменування могли бути зараховані до класу, який відповідав рівню їхніх знань.

Термін навчання в повітовому училищі складав 3, а згодом 4 роки, протягом яких викладання здійснювали три старших учителі фізики, географії, морального виховання, словесності та латини, для першого та другого класів – латинської та польської граматики, початкових правил арифметики, географії та морального виховання, а також три молодших учителі, які навчали малюванню, російської, французької та німецької мови. До навчального процесу були залучені також наглядач повітового училища та священики (православного та римо-католицького віросповідання) [252, арк. 221].

Навчання тривало шість днів на тиждень, уроки викладались у дві зміни, на тиждень виділяли 6 годин на аудиторні заняття, основне навантаження припадало на першу половину дня, урок тривав годину.

Заняття починали о восьмій годині ранку, з дванадцятої до третьої години в учнів була перерва, навчальний день закінчувався о п'ятій годині вечора (додаток Л «Розклад навчальних годин для повітового училища»).

Гімназії, за висловом Л.Кулікової – це пряма спадщина античної шкільної освіти, яка тривала й збереглася в середньовічних монастирях, потім, починаючи з XIII ст., запроваджувалася в міських латинських школах, названих гімназіями. Вони прагнули дотримуватися й зберігати принципову вимогу античної шкільної освіти – розкриття духовних здібностей людини та створення передумов для її вищої освіти або для подальшого вибору спеціальності. Навчання в гімназії сприяло розвитку мислення, здібності міркувати, формуванню духовної та фізичної культури. Це твердження підкріплюється дослідженими архівними документами, зокрема представленим навчальним планом гімназії, затвердженим МНО. У досліджуваний період на території України гімназія була провідним середнім навчальним закладом, який забезпечував право вступу до університету [96, с. 8].

У гімназіях навчалися 7 років, навчальний процес забезпечували шість старших учителів, а саме: учителі фізичних наук, математики, моральних наук, словесності та латини, для другого класу вчителі латинської та польської граматики, початкових правил арифметики, географії та морального виховання [252, арк. 21]. Також ще чотири молодших учителі: малювання, російської, французької, німецької мов. Окрім того, для відправлення в церкві служби Божої та для настанов християнської моралі при кожній гімназії був священик.

Перші два класи вважали за повітове училище, а чотири старших прирівнювали до програми класичної гімназії, якщо гімназія мала значне фінансування, то до штату могли входити також учителі історії та географії. Директора гімназії та його помічників обирали з числа старших учителів.

Гімназії мали два спрямування, відмінність між ними була незначною і стосувалась лише декількох предметів, що вивчали за бажанням учні, які

планували подальше навчання в університеті. Відмінність полягала в кількості годин для учнів, які планували вступати до університету, і тих, хто мав намір після закінчення гімназії влаштовуватись на державну службу (додаток М «Розподіл уроків у гімназіях відповідно до класів та спрямувань»).

Згідно з додатком, спеціальні предмети починали вивчати з 4 класу, а до цього часу всі учні навчалися разом. Для учнів, які планували після закінчення гімназії працювати в державних російськомовних установах, окрім звичайного курсу в 4 класі, додавали два уроки для практичних занять, а також з математики – таку ж кількість годин для розв’язання задач, що поєднували теорію з практикою. З 5 класу для учнів, майбутніх службовців, викладали російське законодавство. Що ж стосується учнів, які планували вступ до університету, починаючи з 4 класу, вводили вивчення латини та грецької мови.

Уроки були в першій половині дня, тривали 1 год. 20 хв., перший урок розпочинався о 9 годині, а вже об 11.30 учні мали тридцятихвилинну перерву, і з 12 до 14.30 тривали останні два уроки [206]. Для викладання загальних предметів дозволяли наймати вчителів і єврейського, і християнського віросповідання, причому за останніми зберігали ті самі привілеї.

З аналізу фондів ВОДА, ХДОА, а також з річних звітів Міністра народної освіти протягом першої половини XIX ст. з’ясовано, що контингент учнів, які навчалися в приходських училищах, складався переважно із дворян православного віросповідання (таблиця 2.1.). На прикладі Кам’янецького приходського училища з’ясовано, що більшість учнів походили із дворянського соціального стану, друге місце за чисельністю посідали діти міщан і незначну кількість – учні – вихідці з селянських, купецьких родин та духовенства [276, арк. 167].

Таблиця 2.1.

Відомості про учнів Кам'янецького приходського училища (станом на 1836 р.)

Соціальний стан	Чоловіків	Жінок
За походженням		
Дворяни	26	1
Духовенство	1	-
Купецтво	2	-
Козаки, колоністи, селяни	6	-
Міщани	47	-
Євреї	1	-
іноземці	-	-
За віросповіданням		
Православні	57	1
Римо-католики	25	-
Євреї	1	-

Загалом же в школах Поділля першої половини XIX ст. навчались діти різного походження, соціального стану та віросповідання. Аналіз архівних документів дає змогу більш детально проілюструвати контингент учнів у навчальних закладах різних рівнів. У таблиці 2.2 наведені статистичні дані про учнів за різними критеріями, ці дані взяті за один навчальний рік.

Найбільшу кількість учнів, цілком очевидно, складали подоляни, проте були гімназисти з інших регіонів території України, а також, як можемо помітити, і з-за кордону. Переважна більшість – це, звичайно, були римо-католики, що засвідчує факт домінування на Поділлі польської знаті та міщанства, які мали змогу давати своїм нащадкам освіту відповідно до їхнього соціального стану.

Таблиця 2.2

Загальні відомості про учнів за 1825/26 навчальний рік

Навчальний заклад	Зараховано на навчання										Навчалось				відраховано		
	За місцем вступу			За місцем народження			За віросповіданням				за I класом				Усього		
	З батьківського дому	З інших училищ	минулорічні	З Подільської губернії	З інших губерній	За кордону	Православні	Греко-римського	Римо-католицького	Євангелісти	I	I	II	V			
Приходські училища	6	4	14	45	9	-	5	1	48	-	48	-	-	-	48	-	-
Повітові училища	4	14	249	185	13	2	1	6	263	-	73	114	89	-	276	-	7
Гімназії	1	18	152	117	1	3	1	6	152	2	81	48	18	9	156	7	5
Усього	1	39	415	347	73	5	7	13	463	3	202	162	107	9	480	7	12

Варто зазначити, що гімназії в губернії користувались широкою популярністю серед місцевого населення. Проаналізувавши річні звіти, які надсилали в університет, установлено, що з моменту заснування гімназії і майже до закриття кількість учнів, які там навчались, не була стабільною [287, арк. 2-130] (додаток Є «Контингент учнів у Подільській гімназії в період з 1814 до 1830 рр.»). Водночас, спираючись на дані з таблиці 2.1. та 2.2, констатуємо, що переважна більшість цих учнів були вихідцями з дворянських та міщанських родин.

На основі статистичних даних річних звітів міністра народної освіти про навчальний контингент, які публікували щорічно в Журналі МНО, установлено кількість учнів, які навчались у гімназіях регіону (таблиця 2.3 «Відомості про кількість учнів у гімназіях Подільської губернії»).

Таблиця 2.3

Відомості про кількість учнів у гімназіях Подільської губернії

Гімназія	Роки														
	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849
Кам'янець-Подільська	290	341	406	435	412	412	348	340	395	432	463	470	502	445	452
Вінницька	315	452	509	460	437	396	422	377	303	291	280	257		-	-
Немирівська		-	-	424	433	335	308	308	359	361	363	331	389	388	338

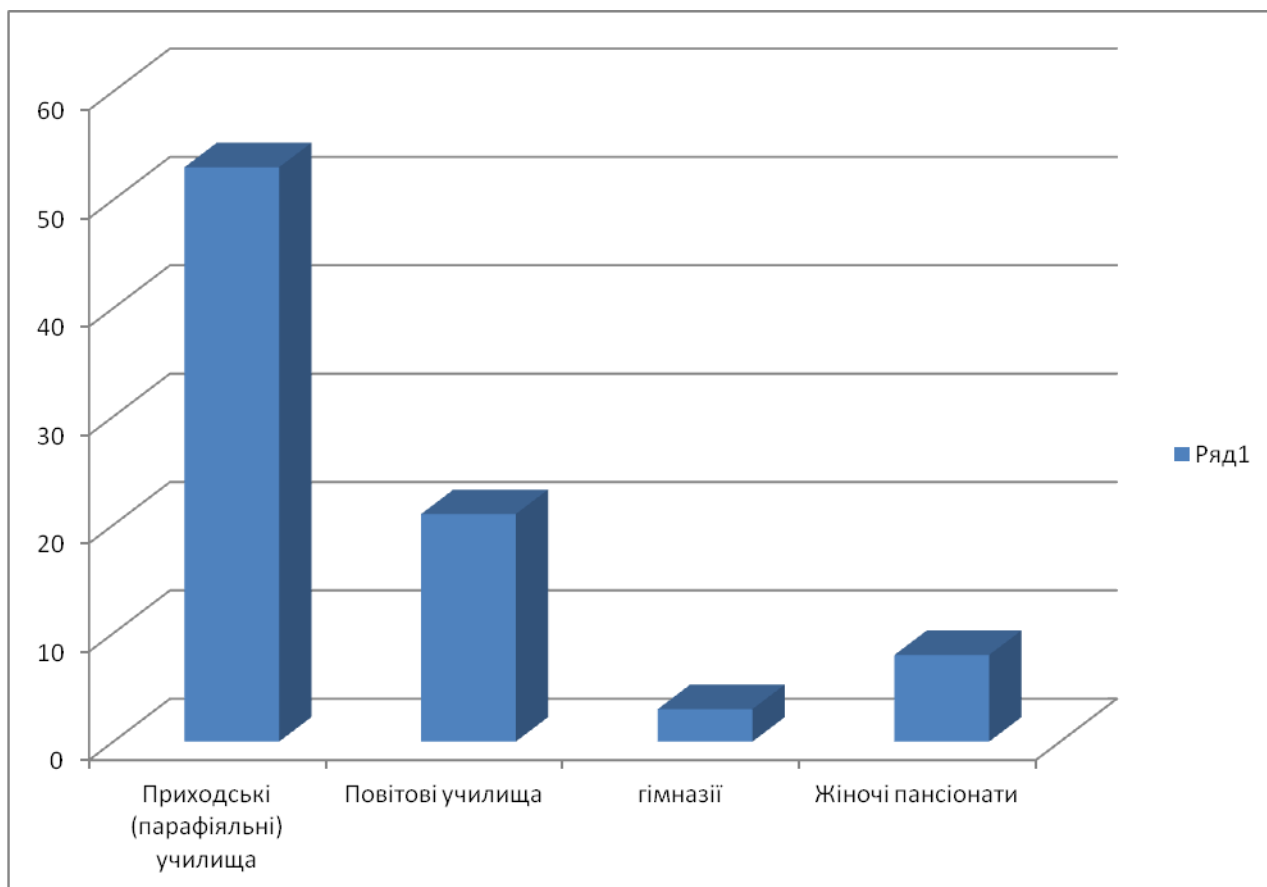
Відповідно до даних таблиці 2.3. доведено, що найбільший контингент мала чоловіча гімназія в м. Кам'янці, особливо після перенесення Вінницької школи до м. Білої Церкви (з 1847 р.). Що ж стосується Немирівської, то встановлено, що за 1838 н. р. з 424 учнів 376 були дворянами, і лише 48 – православного віросповідання. Також тут навчалися діти духовенства та міщан, яких було не більше 5 осіб, хоча в подальші роки їхня кількість зростала, і станом на 1846-1847 н.р., вихідців з міщанських родин було 63 особи, а дворян – 352 [201, с. 54]. Причому в подальші роки діяльності цієї гімназії контингент учнів відповідно до зазначених станів та віросповідання не змінювався. 13 жовтня 1832 р. указом імператора Подільську гімназію перевели до Кам'янця-Подільського, згідно з архівними документами внаслідок того, що в гімназії два молодших класи складали предмети повітового училища, з 1 січня 1833 р. почала функціонувати Кам'янець-Подільська російська чоловіча гімназія [314, арк. 4].

На рубежі другого та третього періодів розвитку освіти на Поділлі діяли *приватні пансіони для дівчат* із заможних родин у м. Теплик (1825 р.), керівницею якого була Агнешка Орловська, у м. Грудка Кам'янецького повіту функціонує пансіонат Юзефи Насіловської [243, арк. 21, 92], у Немирові – під керівництвом Терезії Біндер, і в м. Бар (навчалось 9 учениць [249]) – пансіон Ящинської (1833 – 1835 рр.), пансіон Федоровича (1833 – 1842 рр.) [193, с. 38].

Освіта дівчат починалась з домашнього виховання під наглядом іноземних, переважно французьких, гувернерів, тому таку освіту могли собі дозволити лише представниці заможних родин. Головними навчальними закладами для дівчат залишалися жіночі римо-католицькі монастирі візиток, сакраметок та феліціанок. У великих містах виникли також жіночі пансіони, де навчання вели в суто польському дусі. З ініціативи губернатора Подільської губернії М. Грохольського в 1830 р. в м. Кам'янці-Подільському було відкрито інститут монахинь-візиток [219].

Наприкінці 40-х років XIX ст. більше уваги звертали увагу на освіту дівчат. Видано розпорядження, у якому дозволяли дівчаткам безперешкодно відвідувати школи. Якщо в повіті було більше 25 дівчаток, які виявили бажання здобувати освіту, то для них відкривали особливу школу для навчання жіночому рукоділлю та предметам, що знадобляться їм у господарстві [107, с. 76].

Співвідношення кількості шкіл різних типів на Поділлі в першій половині XIX ст. графічно представлене на рис. 2.1, з якого видно, що першість посідають саме приходські училища. Поширеність навчальних закладів цього типу територією регіону зумовлена не лише законодавчою постановою, але й тим, що елементарну освіту мала змогу здобути переважна більшість населення. Незначна кількість гімназій в губернії зумовлена власне державним регулюванням.

Рис. 2.1. Співвідношення кількості навчальних закладів на території Поділля в першій половині XIX ст.

Зважаючи на етнічну полікультурність регіону дослідження, у першій половині XIX ст. на Поділлі відбувається процес становлення освіти національних груп, які тут проживали. Навчальні заклади польських католицьких орденів уже були охарактеризовані вище, іншою найбільшою за чисельністю національною групою, що проживала на території Поділля в першій половині XIX ст., були євреї.

Згідно з наказом Міністра народної освіти та Положеннями від 1804 та 1835 рр., було дозволено допускати іудейських юнаків у загальні навчальні заклади імперії, але виконували ці приписи не повною мірою, а іноді і взагалі ігнорували. Тому було прийнято рішення створювати комісії раввинів для поширення освіти серед єврейського населення та відкриття навчальних закладів. Лише в 1844 р. була створена перша комісія в м. Кам'янець-Подільському [358, арк. 3, 37].

Розпочалась робота над створенням єврейських училищ двох типів: початкового (хедери) або першого розряду, які відповідали б приходським православним училищам, та другого розряду, де навчальний курс відповідав обсягу повітового училища. Комісії видавали свідоцтва, які надавали право їхнім власникам утримувати хедери. У свідоцтві обов'язково вказувалась комісія, яка видала дозвіл та визначала рівень навчального закладу.

На основі п. 18 Попередніх правил народної освіти новостворені єврейські училища, так само як і домашні учителі, підлягали нагляду МНО. У шестимісячний термін кожен, хто мав на утриманні приватне училище або хедер, повинен був надати керівництву навчального округу такі дозвільні документи:

- 1) письмову заяву про місце розташування навчального закладу;
- 2) опис приміщення, яке виділено для школи;
- 3) рівень навчального закладу;
- 4) викладацький склад школи;
- 5) список учнів;

6) свідчення батьків, родичів чи опікунів у тому, що вони задоволені викладанням, а також характеристику місцевого цивільного губернатора про належну поведінку викладачів та учнів [358, арк.94].

Відповідно до ф. 67 ХДОА встановлено, що за вересень 1845 р. було видано 271 таке свідоцтво, а за жовтень того ж року – 92; на право утримання школи першого ступеня – 47, а другого – 46. Школи переважно відкривались у Кам'янці-Подільському, Барі, Копайгороді Могилівського повіту та Дунаєвцях, Браїлові: саме в цих містах видавали дозволи на утримання хедерів – початкових шкіл [358, арк. 129-140].

Варто окремо проаналізувати діяльність приватних учителів та навчальних закладів, які надавали освітні послуги на території Подільської губернії у першій половині XIX ст. Особливості їхньої діяльності полягали в тому, що: по-перше, держава регламентувала порядок створення та

функціонування таких навчальних закладів; по-друге, у них навчалися лише ті юнаки та дівчата, батьки чи опікуни яких мали змогу оплатити навчання.

Уряд суворо контролював діяльність приватних пансіонів, особливо все, що стосувалось фінансової частини, адже відсоток від прибутку власники пансіонів мали регулярно сплачувати до державної скарбниці. Водночас підвищувати платню за навчання мали змогу лише з дозволу університету як центру навчального округу [293, арк. 270].

Процедура відкриття приватних навчальних закладів чітко регламентувалась центральною владою. Щоб отримати дозвіл на відкриття приватного навчального закладу потрібно було виконати низку вимог, а саме:

- 1) надати характеристику власника пансіону з відмінними рекомендаціями;
- 2) до предметів вивчення обов'язково мала бути включена російська мова;
- 3) усі предмети повинні викладатись російською мовою [327, арк. 193].

Стосовно роботи домашніх учителів, то, як зазначає Л. Кулікова, домашню освіту можна розглядати як один з перших і важливих кроків до організації майбутніх вітчизняних гімназій та ліцеїв [96, с. 40]. Їхня педагогічна діяльність також суворо контролювалась урядом російської імперії, особливо якщо вони були іноземцями, бо, на думку О. Розумовського, такі вчителі не відповідали імперським ідеям виховання молоді.

На основі системного аналізу нормативно-правових документів (Статуту 1803 р., а згодом Статуту 1835 р.) здійснено дослідження проблеми організації освітнього процесу в навчальних закладах Поділля першої половини XIX ст. Як зазначалось в параграфі 1.4., навчальні заклади Подільської губернії з 1803 р. належали до юрисдикції Віленського навчального округу. Зважаючи на політичні події (повстання декабристів, польське національно-визвольне повстання), з метою посилення контролю

над освітою в Південно-Західному регіоні загалом та на Поділлі зокрема, у 1831 р. навчальні заклади губернії були передані під юрисдикцію ХНО, центром якого став Харківський університет. Керував округом російський громадський діяч В. Філат'єв (1778 – 1842). І лише в 1832 р., після відкриття Київського університету та створення КНО, Поділля разом з Київською, Волинською, Чернігівською та Полтавською губерніями потрапило в підпорядкування останнього. Попечителями навчального округу в різні роки були Є.Ф. фон Брадке (1832 – 1838 рр.), С. Давидов (1838 – 1845), лише один рік у 1847 р. на цій посаді перебував О. Траскін, а в 1837 – 1852 рр. ним керував Д. Бібіков (1792 – 1870). Усі вони походили з дворянських родин і до моменту призначення їх на посаду керівника навчального округу були далекими від освітньої справи.

Відповідно до періодизації, що міститься в параграфі 1.4, саме на діяльність Д. Бібікова припадають найбільш радикальні заходи стосовно римо-католицьких та греко-католицьких навчальних закладів Поділля, конфіскація їхнього майна. А також русифікаторські дії стосовно проявів національних процесів серед українства, зокрема Д. Бібіков був причетний до закриття Кирило-Мефодіївського братства.

Ієрархія управління була чіткою та суворо підпорядкованою, не передбачалось зворотного зв'язку в середині системи, минаючи попередню ланку, тобто вчителі приходських училищ мали безпосередній зв'язок лише з наглядачами повітових училищ, які доводили до їхнього відома розпорядження директора гімназії, але звернутись безпосередньо вони не могли. Директори училищ та гімназій мали змогу звертатись до керівника округу без посередництва ректора університету. Вивчивши посадові інструкції кожної адміністративної ланки, відзначаємо, що функції ректора обмежувались фактично лише управлінням ввіреного йому навчального закладу й виконанням у ньому науково-методичної та адміністративної функцій. На ректора університету, директорів гімназій та наглядачів повітових училищ були покладені й господарські функції, такі як: нагляд за

матеріальною базою ввірених їм шкіл, бібліотек та їхньої наповненості, а також за матеріальними витратами та кореспонденцією; вони мали доводити всі розпорядження до відома своїх підлеглих, проводити наради з обговорення посадових інструкцій та результатів успішності учнів [252, арк. 23]. Питання здійснення педагогічного процесу інших навчальних закладів округу вирішував його керівник – попечитель.

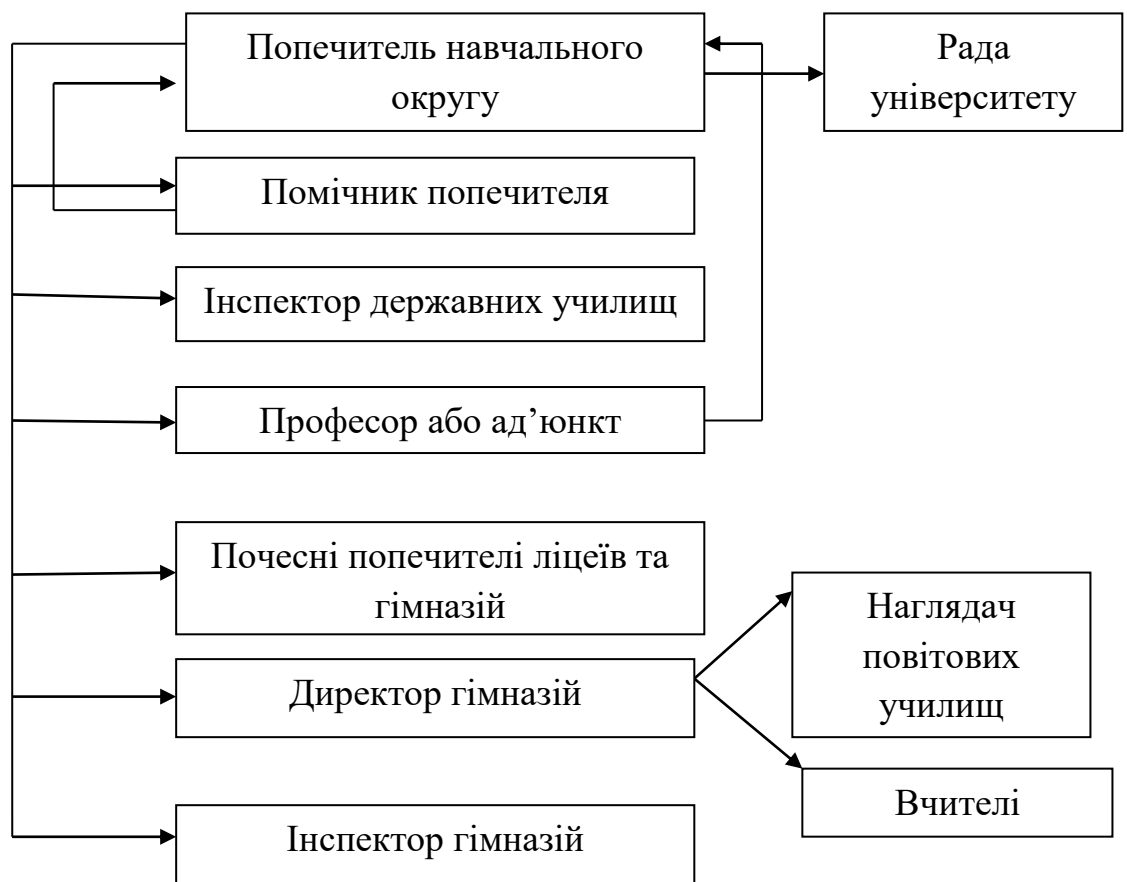
До штату навчального округу входила чимала кількість помічників та інспекторів (додаток Ж «Перелік посад у навчальному окрузі з зазначенням суми посадового окладу» і додаток К «Штат гімназій і повітових для дворян училищ у Подільській губернії»). Попечитель мав чимало повноважень стосовно адміністративного апарату округу як керівник: безпосередньо від директорів ліцеїв, училищ та гімназій отримував звіти та пропозиції стосовно покращення навчального процесу, після ознайомлення з ними віддавав їх на розгляд та затвердження міністру народної освіти, але лише ті, що не належали до кола його повноважень. Існувала також посада почесних попечителів ліцеїв та гімназій, вони підпорядковувалися попечителю навчального округу, і він мав право перекласти частину своїх повноважень на них.

Попечитель призначав професора або ад'юнкта для моніторингу за якістю викладання навчальних предметів. До повноважень цих посадових осіб входило розв'язання питань, які потребували певних науково-методичних знань та навичок, зокрема: науково-методичне вдосконалення викладання предметів, упровадження нових предметів та додаткових курсів, залучення нових навчально-методичних матеріалів, до обговорення доцільності введення названих вище складових навчального процесу попечитель мав право залучати представників ради університету, а рішення таких засідань надсилали на затвердження міністру народної освіти [295].

До повноважень попечителя входило також проведення конкурсу на заміщення посади директорів та інспекторів гімназій, кандидатуру перших він подавав на затвердження в МНО, а останніх призначав сам. Штатних

наглядачів повітових училищ призначав теж попечитель за поданням директорів, а кандидатури на посаду почесних наглядачів затверджував міністр освіти [333, арк. 6].

Попечитель округу затверджував на посаду вчителів гімназій та повітових училищ кандидатури, які подавали директори. Це були особи, котрі мали право викладання відповідно до їхніх атестатів та свідоцтв. У разі потреби проведення додаткового іспиту для кандидата в учителі скликали раду університету.

Схема управління та підзвітності кожної адміністративної одиниці навчального округу

Окремо варто розглядати посаду інспектора державних училищ – це був заступник попечителя округу. Останній особисто або через помічника спільно з інспектором перевіряли навчальні заклади, за результатами огляду складали звіт, копію якого надсилали в МНО. Згодом урядом було видано

розпорядження, у якому зазначалось, що інспекторам Кам'янецької та Вінницької гімназій дозволено було займатись ще й викладацькою діяльністю, відповідно до цього збільшували оплату праці на половину від учительського окладу, а також дозволяли поєднувати в гімназіях посади інспектора та учителя-предметника [129]. Указ від 16 червня 1836 р. роз'яснював, що інспектор державних училищ, відповідно до свого звання, без особливого розпорядження попечителя округу мав право оглядати всі навчальні заклади в будь-який час [295, арк. 11].

Право висувати своїх кандидатів на посаду учителя приходського училища мали засновники чи меценати відповідного навчального закладу, але їхній претендент мав пройти загальноприйняту процедуру затвердження. Термін подачі документів на посаду вчителя складав два місяці з моменту відкриття вакансії в закладах, якщо протягом цього терміну меценати шкіл не скористаються цим правом, то керівництво училища призначало вчителя за власним вибором [85]. Підзвітність посадовців була чітко поділена на групи, які звітували у ввірені їм структурні підрозділи, що контролювали їхню діяльність та приймали від них звіти. У результаті всю звітну документацію передавали до Департаменту народної освіти як вищої інстанції.

Проаналізувавши положення, що містяться в §41, Статут 1803 р. визначаємо основні функції університету як центру управління навчального округу стосовно училищ, що перебували під його юрисдикцією, а саме:

- університет зобов'язаний був забезпечувати педагогічними кадрами всі навчальні заклади, які йому підпорядковані;
- один раз у чотири роки на загальних зборах ради університету обирали директорів гімназій та наглядачів повітових училищ, кандидатури яких після їхнього обрання подавали на затвердження міністру народної освіти імперії;
- ректор університету мав право інспектувати всі училища свого округу;

- візитатори (інспектори), обрані університетом, повинні були доповідати перед ректором про щорічні звіти здійснених ними інспекцій навчальних закладів;

- старші вчителі, директори гімназій та повітових училищ мали право балотуватися на виборчі університетські посади [252, арк. 23].

Відповідно до названих функцій особливих повноважень стосовно навчальних закладів в університеті як центру навчального округу не було. Переважно повноваження обмежувались затвердженням звітів та інспекцією училищ округу.

Важливим органом управління освітою була рада університету, яка діяла під керівництвом попечителя округу. До її складу входили його заступник (помічник), ректор університету, інспектор державних училищ, директори губернських та інших гімназій. У разі відсутності попечителя через хворобу або через інші поважні причини, місце голови на засіданнях займав його заступник. До ради за дозволом голови могли бути запрошені почесний попечитель, директори гімназій та повітових училищ, якщо вони перебувають у тому ж місті, що й рада. Виконання рішень ради відбувалось від імені попечителя, засідання фіксували протоколом, який візували всі члени ради. У питаннях, які не виходили за межі повноважень керівника округу, він приводив рішення ради до негайного виконання, у разі, якщо більше половини членів ради не згодні з його думкою, жодна справа не могла отримати остаточного рішення без згоди міністра народної освіти.

Повноваження ради охоплювали цілу низку питань, які стосувались передусім ефективної організації діяльності навчального округу та економічних проблем, а саме:

- вносили зміни до будь-якої постанови, що стосувалась навчальної частини;
- вирішували питання створення гімназій та повітових училищ;
- ухвалювали та затверджували річні звіти та результати інспекцій навчального округу;

- створювали та закривали приватні училища та пансіони;
- ухвалювали та затверджували піврічні звіти про стан та функціонування підвідомчих навчальних закладів;
- розглядали наслідки зловживання училищних чиновників та вчителів;
- контролювали стан скарбниці та стягували з деяких осіб штрафні санкції;
- не допускали посягання приватних осіб на скарбницю навчальних закладів;
- займалися купівлею, продажем, будівництвом та орендою училищних будинків, власних навчальних споруд;
- забезпечували придбання для училищ за рахунок економічних сум різних потреб вартість яких більше тисячі рублів;
- укладали контракти на суму не більше 200 тис. рублів [333, арк. 6].

Система фінансування та утримання навчальних закладів різних типів відбувалась з кількох джерел, залежно від того, хто був засновником школи. На річне фінансування освітніх установ та організації території Поділля, які входили до ВНО, виділяли 112,000 сріблом та 260,000 асигнаціями. З цієї суми за рік на потреби освіти в тому числі й на школи досліджуваної нами території витрачали 106,000 сріблом та 272,000 асигнаціями (додаток 3). Для порівняння, за даними, що містяться у вказаному додатку, ВНО отримував на утримання ввірених йому шкіл в асигнаціях меншу суму, ніж інші навчальні заклади. На такому ж рівні фінансування перебував і Дерптський університет разом з підвідомчими школами, очевидно, що найбільш віддалені від центральної влади навчальні округи отримували менше фінансування [ф.150 арк. 15-17].

З аналізу положень, що містились у випусках Журналу Міністерства народної освіти, встановлено, що в першій половині XIX ст. була поширена й інша форма фінансування навчальних закладів.

Наприклад, приходські училища Поділля утримували за рахунок прибутків з маєтків ліквідованих римо-католицьких монастирів; приватних капіталів або нерухомого майна, яке надійшло в розпорядження керівництву училищ; за рахунок міської громади; добровільних пожертвувань й фондушів, які залишалися в руках поміщиків [208]. Кошторис складали на самому початку заснування навчального закладу.

Згідно з дослідженнями Н. Сейко, була поширена система фондушового утримання навчальних закладів у першій половині XIX ст. Дослідниця визначає поняття «фондуш» як маєтки, які мали спеціальне призначення, зокрема їх створювали для благодійних цілей, а також виокремлює головні види фондушів на Правобережжі в першій половині XIX ст.:

- вічні – це вид доброчинної пожертви на заснування й діяльність народного училища (школи), коли кошти виплачували з певної маєтності чи нерухомості шляхтича щорічно у вигляді чітко домовленої суми; окремим видом вічних фондушів були духовні заповіти на користь навчальних закладів;

- одноразові – грошові пожертви, які надавали початковим школам Правобережжя з боку представників місцевої польської громади одноосібно чи в груповому вигляді. Ці кошти залишали в касі навчального закладу і за можливості віддавали під відсотки у вигляді позик, отримані позики використовували для потреб навчального закладу;

- стипендіальні – це також одноразові фондуші, їхнє призначення було чітко визначеним у вигляді стипендії на навчання одного або певної кількості учнів. Стипендію виплачували у вигляді відсотків з наданого доброчинником капіталу;

- пансіон (конквіти) – це доброчинна жертва на утримання учнів під час їхнього навчання [191, с. 71 – 72].

Серед вагомих фундаторів народних училищ та заснованих ними фондушів на території Поділля були:

- поміщик Фридріх Мошинський у м. Волочиську в 1803 р.;
- у м. Деражня Тадеуш Божидар-Подгороденський заснував у 1803 р. училище;
- у Теофіполі поміщик Ігнатій Ротаріуш та Маріанна Фрокет у 1803 та 1820 рр. відповідно відкрили училище на повне своє утримання;
- граф Болеслав Станіславович Потоцький у Немирові в 1838 році відкрив на повне утримання училище [191, с. 77].

Указом імператора 21 грудня 1807 р. було затверджено Положення про розпорядження фундушми, що належать до Віленського університету та училищ цього округу. Ним встановлено постійну належність фондів тим навчальним закладам, для яких вони призначались. Неперервність фондусових зобов'язань закріплювали також у «Правилах для приходських училищ Київської, Подільської та Волинської губерній» (1845 р.) [191, с. 77]. Для управління матеріальною стороною приходської системи освіти функціонувала фондусова комісія, тому училищне відомство здійснювало лише загальне керівництво.

Ще одним джерелом фінансування були поміщики та міські товариства, які бажали відкрити приходські училища, вони мали звернутися за дозволом до штатного наглядача училищ відповідного повіту, який так само представляє пропозиції з цього питання губернському директору училищ. У тих повітах, де не було повітового училища, прохання мали подавати безпосередньо губернському директору училищ. Директор і губернатор складали свій висновок про доцільність відкриття нового навчального закладу та подавали його на затвердження попечителю навчального округу, який повідомляв безпосередньо в МНО. У поміщицьких володіннях приходські училища віддавались у керівництво та фінансування поміщиків. Останні, за рахунок яких було засновано училище, а в містах – міські думи, мали право наглядати за недоліками в роботі чи недостойною поведінкою учителя та повідомляти про це повітовому наглядачеві, штатному чи почесному або директору училищ губернії [208].

Наглядач стежив за фінансовим боком кожного з них, як за доповідними учителів, так і за результатами власних оглядів училищ. Права й обов'язки штатного наглядача щодо приходських шкіл і його становище серед навчально-адміністративних властей училищного відомства після 1832 р. до певної міри збереглися, як і на початку XIX ст. [191, с. 77-78]. Члени ради попечителя, що керували фондами, мали статус призначених посадовців [295, арк. 3].

Кошти, які виділяли на навчальні посібники, використовували винятково з дозволу керівництва училищ. Процедура виділення коштів була такою: учитель приходського училища складав на початку навчального року штатному наглядачу повітового училища пропозиції, які саме книги та навчальні посібники потрібні в навчальному процесі. Відповідно до фінансових розпоряджень МНО грошові суми, які не були використані училищним керівництвом протягом року, зараховували на користь приходського училища з дозволу вищого керівництва [85]. Приходські училища перебували під наглядом призначеного для цього члена міської думи або ратуші. Заробітну плату й суму на утримання училища учитель отримував на три роки наперед (додаток Ж). Питання, що стосуються господарської частини навчального закладу, були в юрисдикції учителя під наглядом власника маєтку й не підлягали звітуванню в МНО [85].

Оскільки попередньо встановлено, що на території Поділля в першій половині XIX ст. діяли навчальні заклади етнічних груп, зокрема євреїв, то питання фінансово-господарської діяльності їхніх навчальних закладів регламентували положення та фонд особливого резерву фінансування МНО. Оплату за навчання визначали Укази МНО й змінювали її розмір упродовж першої половини XIX ст. Станом на 31 грудня 1849 р. було збільшено плату за навчання у вищих та середніх навчальних закладах (гімназіях) по 5 руб. сріблом за рік [126, с. 97].

Отже, дослідження проблеми організації освітнього процесу в навчальних закладах Подільської губернії в першій половині XIX ст. дозволило дійти таких висновків:

1) поширення мережі навчальних закладів на території Подільської губернії в першій половині XIX ст. *відповідає особливостям освітніх процесів відповідно до розробленої періодизації розвитку освіти досліджуваного регіону;*

2) процес навчальної діяльності та поширення мережі навчальних закладів різних рівнів *регламентували положеннями Статутів університетів (1803, 1804, 1828, 1835 рр.), Указами МНО та Попередніми правилами народної освіти;*

3) неоднозначність політики російського уряду, особливо в першій третині XIX ст., призвела до того, що *системи навчальних закладів у регіоні не склались, адже постійно відбувалось закриття одних та відкриття інших навчальних закладів;*

4) аналіз контингенту учнів шкіл Поділля засвідчив *становість освіти та вкрай обмежені можливості більшості мешканців регіону в здобутті освіти;*

5) у результаті проведення освітньої реформи в імперії були створені навчальні округи, центрами яких були університети, визначені структура управління округом та функціональні обов'язки розгалуженого адміністративного апарату;

6) організація навчального процесу в школах Поділля *залежала від рівня навчального закладу та промислового господарювання регіону;*

7) форми фінансування навчальних закладів Подільської губернії були декількох типів *(за рахунок місцевого населення, державного бюджету, бюджету міських громад та фондуши).*

2.2. Зміст освіти в навчальних закладах Поділля

На основі змістового та всебічного аналізу навчальних програм, Указів та постанов МНО, комплексного вивчення планів-конспектів уроків з гімназій та повітових училищ Подільської губернії встановлено, що становий характер освіти спричинив особливості змісту навчальних дисциплін у школах різних типів, які відрізнялися об'ємом та інформаційною наповненістю.

Установлено, що метою навчання в школах Поділля першої половини ХІХ ст. були елементарна просвіта населення (переважно це стосувалось приходських училищ і церковно-парафіяльних шкіл), а в школах середньої ланки (повітових училищ та гімназій) – усебічний розвиток особистості, особливо популярний серед заможних верств населення, у вихованні – формування високоморальної, працьовитої особистості; а в першій третині ХІХ ст. серед учнів польської знаті домінувала ідея національного виховання задля відновлення Речі Посполитої. Здійснивши аналітичне вивчення вищезазначених документів, узагальнено зміст усіх навчальних дисциплін, які викладались у школах регіону, і відповідно до цього виокремлено основні тенденції змісту навчального процесу.

У січні 1821 р. МНО опублікувало у відомчому виданні затверджений «Розклад навчальних предметів для гімназій, повітових і приходських училищ» [184, с. 311]. Дотримуючись принципу систематичності у викладі матеріалу, визначимо основні тенденції формування змісту освіти в навчальних закладах усіх рівнів, починаючи з найнижчої освітньої ланки.

Відповідно до визначеного МНО переліку предметів, у приходському училищі викладали: Закон Божий, читання, чистописання, арифметику. Така програма надавала лише елементарні знання, на вивчення названих предметів виділяли різну кількість годин, різною була тривалість уроків. У таблиці 2.4. «Розподіл навчальних годин для приходських училищ» бачимо, що уроки з таких предметів, як Закон Божий, чистописання та арифметика тривали півтори години, а уроки практичного спрямування (читання, диктант) – лише по годині.

Таблиця 2.4

Розподіл навчальних годин для приходських училищ

Навчальні предмети		Кількість уроків на тиждень	Кількість годин на тиждень
Закон Божий		2 (по 1½ год.)	3 год
Читання друкованих книг і рукописів		6 (по 1 год)	6 год
Чистописання		4 (по 1½ год)	6 год
Письмо під диктовку		1 урок	1 год
Арифметика		4 (по 1½ год)	6 год
Практичні вправи без використання книг		4 (по 1½ год)	2 год
Усього	уроків	21	
	годин		24

Уроки проводили переважно в першій половині дня, потім була тривала перерва між двома змінами. Розклад навчальних занять залежав від особливостей учнівського контингенту, а також господарським напрямком регіону, у якому діяв навчальний заклад, адже у сільській місцевості навчання під час польових робіт припинялось [176].

Читання в приходських училищах спочатку викладали за таблицями, виданими для ланкастерських училищ, або ж на класичних шкільних дошках, на яких спочатку писав учитель. Підручниками для читання були Російський Буквар, Часослов, Псалтир, повісті Баженова, сільськогосподарські книги для читання, «Друг дітей» (скорочене видання) і таблиця читання Святого Письма, що вмішувала 15 аркушів Діянь Апостолів і 54 аркуші з 4-х Євангелістів (світського та церковного видання), за книгами для читання вивчали будову людського тіла і навіть питання безпеки життя [184, с. 311].

Курс письма в приходських училищах починався з практики написання на дошці, потім у прописах, які видавав Департамент Народної освіти, а

оволодівши правописом на належному рівні, учні навчались практичним навичкам під диктовку. У спеціалізованих приходських училищах, які створювало міністерство державного майна, каліграфія була фаховим предметом, найкращі учні одразу ж брались на посади писарів, а предмети загальної освіти відійшли на другий план [107, с. 71].

Відповідно до планів навчання арифметики в приходських училищах вивчали перші чотири арифметичні дії. При розв'язанні письмових завдань учні задля економії паперу використовували аспідні дощечки. Методичною базою для вивчення арифметики слугували посібники, рекомендовані МНО [172].

Доведено, що навчання в приходських училищах надавало початкові елементарні знання з основних предметів і було базою для подальшого здобування освіти. Зміст освіти в початкових школах досить вдало характеризують слова генерал-губернатора м. Кам'янця: «Освіта юнаків відбувалася в російському дусі. У інших соціальних станах народна освіта розповсюджується доволі швидко. Але дається взнаки недостатня кількість навчальних закладів, до того ж фінансові можливості середнього класу не дають можливості здобувати їм освіту у вищих навчальних закладах» [69, с. 88 – 90].

Метою діяльності приходських училищ Поділля була ліквідація безграмотності переважно серед селян та незаможних верств населення. Знання, отримані в таких навчальних закладах, давали змогу на примітивному рівні оперувати арифметичними діями, писати та читати. Характер навчання мав клерикальну спрямованість, що проявлялась не лише у викладацькому складі, а й у методичному забезпеченні педагогічного процесу. Саме починаючи з приходських навчальних закладів, закріплювала свої владні повноваження російська православна церква та загальноімперська політика центральної влади.

Отже, на основі дослідження програм навчального процесу в приходських школах узагальнимо основні характеристики цього рівня

навчальних закладів: рівень освіти, в таких навчальних закладах був початковим, форма навчання що їй надавали такі заклади була класно-урочною, подекуди застосовувалась ланкастерська методика навчання та заучування матеріалу напам'ять. Переважала усна форма викладу матеріалу (розповідь, бесіда), на письмові та практичні справи (диктант, арифметичні задачі) відводились окремі години (таблиця 2.4.).

Навчальна програма повітового училища була ширшою порівняно з приходським, тут вивчали: Закон Божий (для обох конфесій), мови (російську, латину, польську, німецьку, французьку), арифметику, геометрію, письмо, географію, історію, практичні науки (креслення та малювання).

Для повітового училища був характерний шестиденний навчальний тиждень, кількість годин та їхній розподіл протягом дня були такими самими, як і в приходському училищі, оскільки навчальний заклад такого рівня належав до середньої ланки освіти, тому навчання поступово ускладнювалось, додавались нові навчальні дисципліни, а також предмети практичного спрямування, такі як садівництво, наука про торгівлю тощо (додаток Л «Розклад навчальних годин для повітового училища») [206; 335].

На уроках читання, як і в приходських школах, читали Розгорнутий Катехізис та пояснення до Євангелія, Святе Письмо та російську граматику. Окрім того, як засвідчують фонди ВОДА (Ф.844, справа 133), у повітових школах, окрім російської, вивчали також іншу мову, так звану регіональну. Для Поділля першої половини XIX ст. такою мовою була польська, відповідно до аналізу внутрішньої документації навчальних закладів Поділля першої половини XIX ст. з'ясовано, що вся документація, а також навчання проводили саме цією мовою, така ситуація зберігалась до 30-х рр. XIX ст.

Катехізис ділили на модулі або тематичні блоки, спершу вивчали історію про буття Боже та його вшанування, учнів навчали з повагою ставитись до Святого Письма як основи в процесі богопізнання. А в рамках курсу Священної історії, який був фактично другим тематичним блоком, – читання в скороченому варіанті історії Старого та Нового заповітів,

хронологічно вивчали рамки від Адама до Мойсея та до першого царя Саула [309, арк. 33].

Варто зазначити, що предметів «Закон Божий» приділялось багато уваги з боку уряду, на нього відводилась чимала кількість годин, а вивчення відбувалось у школах усіх рівнів з першого до останнього класу. У листопаді 1837 р. МНО видало розпорядження «Про розподіл викладання Закону Божого відповідно до класів повітових училищ», згідно з цим нормативним документом було визначено, що він викладався 2 години на тиждень по 1½ години, у першому класі викладали коротку Священну Історію та Короткий Катехізис за книгою, виданою Священним Синодом, «Основи Християнського учіння»; у другому класі – Розширений Катехізис, а в третьому – інші його частин [128]. Метою викладання дисципліни в школах усіх рівнів було зародити в серцях учнів любов до Господа і ближнього. Навчити найбільш широко уживаних молитов, правилам поведінки в храмі, підготовки до Причастя [172].

На практичні завдання в повітових училищах відводили два 30-ти хвилинних уроки на тиждень. Цього було очевидно не достатньо для того, аби учні в повній мірі засвоїли теоретичний матеріал. З цього робимо висновок, що все ж таки методи заучування та сприйняття готової інформації посідали чільне місце в методиці викладання предметів.

Російську граматику вивчали у двох формах: в усній і письмовій. Особливістю першої було вивчення граматики, літер та частин мови, відмінків та відмінювання, способів дієвідмінювання дієслів тощо. Також учні навчались основам правильного читання різних частин мови на прикладі байок та прислів'їв. З кожним роком програма дещо ускладнювалась, і наступний курс навчання починався з повторення пройденого за минулий рік матеріалу. Ускладнення курсу полягало в тому, що в подальших класах учні поєднували читання та граматику, зокрема читали описи про Камчатські вогняні гори, величні ріки світу, про постать Володимира Мономаха і водночас розбирали ці тексти за частинами мови. Читали також тексти

польською мовою, які мали морально-виховний характер, робили їхні переклади [309, арк. 33].

Суть письмових завдань на уроках російської словесності полягала в переписуванні каліграфічним почерком друкованих книг, а також вивченні напам'ять великої кількості текстів. У другому та третьому класі вже більше ваги надавали самостійній роботі, де учні мали змогу застосовувати попередньо отримані знання та розвивати мислення. Провідною формою роботи були диктанти та переписування документів офіційного діловодства каліграфічним почерком [201, с. VII-IX].

Предмети математичного циклу (арифметика, алгебра та геометрія) відповідно до принципів послідовності та систематичності були побудовані в такий спосіб, що спершу учні повторювали матеріал рівня приходського училища, а закінчували вивченням пропорцій в алгебрі. Геометрію починали вивчати з третього класу. Особливістю цієї дисципліни було те, що її викладали поверхово, лише основи: поняття про геометричні фігури з поясненням їхнього практичного використання [201, с. X].

Дисципліни гуманітарно-природничого циклу вводили в навчальний процес поступово. Наприклад, географію викладали по розділу в кожному класі. У першому – фізична географія земної кулі та гідрографічні об'єкти, в другому – політична географія з ознайомленням країн Європи та їхнім географічним розташуванням, особливу увагу приділяли вивченню географії Російської імперії. Застосовуючи свої знання на практиці, учні самостійно малювали географічні карти відповідно до кожної теми.

Світську історію вивчали з другого класу, зокрема робили короткий огляд всесвітньої історії, давали відомості про основні поняття, періодизацію, хронологічні назви, особливості різних епох та історичних постатей. Відзначимо, що історія, на наш погляд, – один з предметів, де учнів навчали мислити та узагальнювати вивчений матеріал. У цьому твердженні покладаємося на свідчення М. Стрибульського, який зазначає, що учні мали висловлюватись своїми словами зіставляти події минулого з сучасними та

надавати їм логічного пояснення. Крім того, вони самі створювали хронологічні таблиці і вивчали історичні карти [201, с. XI].

Доведено, що зміст навчального процесу в повітових училищах наближався до предметів класичного циклу, які вивчали в школах вищих рівнів, таких як гімназія. Форма організації навчання, як і в приходських училищах, була класно-урочною, так само використовували усні (розповідь, бесіда, дискусія на морально-етичні теми в рамках предмета «Закон Божий») та письмові (практичні вправи) види навчальної роботи. Причому варто зазначити, що на останні відводилось більше часу в повітових, ніж у приходських училищах, завдання мали репродуктивний характер (переписування). Засобами для навчання слугувала навчально-методична література церковного та світського характеру. Звертали увагу на предмети, навички з яких стануть у нагоді тим учням, які не лише планують подальше навчання, а й зпровадитимуть господарську діяльність.

Гімназійний курс предметів містив: читання текстів Священного Писання, латину, грецьку, німецьку та французьку мови, географію, історію, міфологію давньої історії, статистику загальну та Російської держави, логіку, риторику, практичну математику, прикладну статистику, основи механіки, дослідну фізику, природничу історію, малювання. Додатково оплачувались танці, музика та так звані «тілесні вправи» [184, с. 315].

Детальний аналіз кожної із зазначених дисциплін дав змогу констатувати, що зміст такого предмета, як «Закон Божий» мав повторення з програмою повітового училища. Наприклад, у першому класі повторювали Священну історію Старого Заповіту, проте із заглибленням у деталі. Уроки так само проводилися законовчителями обох конфесій. Лише на третій рік навчання в гімназії переходили до вивчення положень першої половини Катехізису.

Методичними посібниками слугували: для православних – Короткий Катехізис та Священна Історія, видана Священним Синодом; для римо-католиків – Короткий Катехізис римо-католицького віросповідання, яке було

надруковане в м. Вільно під наглядом єпископа Анджея Бенедикта Клонгевича. Спільними підручниками для обох груп була історія Йогана Губнера та Книга обов'язків Християнина [338].

Закон Божий вивчали 9 годин на тиждень, зважаючи на різновікові класи, застосовували практику поділу класів з індивідуальною програмою вивчення цього предмета в кожному з них. Установлено, що учнів молодших класів навчали читати слов'янською мовою, вранішнім та вечірнім молитвам. Потім їм пояснювали Катехізис, суть християнства, Символ Віри, поняття про Бога, про Ісуса Христа та його значення, а також значимість основних Таїнств: Хрещення, миропомазання, причастя, покаяння, служіння священиків, історію створення світу, про перших людей та їхнє гріхопадіння [300, арк. 5].

Учні середніх класів вивчали Катехізис з ґрунтовним поясненням понять про благочестя, Богопомазання, Богошанування, вони повинні були знати християнські віровчення про смирення та мораль. У цьому контексті до уваги учнів були такі теми, як історія створення світу, життя та гріхопадіння Адама та Єви, а також їхніх нащадків. А з книги обов'язків християнина наводили повчання про страх перед Богом, ледарство та працелюбство, покаяння, шанування Бога [300, арк. 5].

Учні старших класів вивчали одкровення Господнє та Священне Письмо. Висвітлювалось становище катехізисного навчання Синодом та його походження. Зі Священної історії вивчали період від народження Іоанна Хрестителя до його смерті. Усі учні без винятку щонеділі та святкові дні обов'язково відвідувати Божественні Літургії та інші богослужіння.

Мови в гімназії вивчали, починаючи з пояснення етимології, письмових вправ з граматичним розбором з головних основ синтаксису за Белюстіним та читання його ж Хрестоматії [338, арк. 13]. Виконували усні та письмові вправи на відмінки та відмінювання, перекладали тексти польською мовою, що засвідчує аналіз домашніх завдань і класних робіт учнів Вінницької гімназії [338, арк. 12].

Кількість годин з історії в гімназіях скорочувалась відповідно до класів, проте порівняно з повітовими училищами тем для вивчення було більше, завершували 7 клас вивченням історії сходження на престол династії Романових.

Акцентуємо увагу на тому факті, що (як видно зі змісту додатків, а також переліку навчальних дисциплін у повітових училищах та гімназіях) вчителя російської словесності в останніх не було. Якщо розглядати навчальний план гімназій з проросійського напрямку, то вивчалась лише історія Російської держави.

Однак, хоча історію вивчали з позиції розвитку Російської імперії, проте були теми, характерні для історії кочових племен, які населяли територію тогочасної України та Київську Русь тощо. Наприклад, теми з історії кочових киммерійців, скіфів, сарматів, грецьких поселень, вивчалась історію побуту слов'ян, їхнє віросповідання та мова. Історію становлення та розвитку Київської Русі вивчали від династії Рюриків до періоду монголо-татарської навали [300, арк. 18].

Серед точних наук найбільшу увагу приділяли алгебрі та геометрії. Викладання точних предметів відбувалось за принципом послідовності, тобто від простого до складного. Математичні науки починались з елементарних понять про число, його форму та елементарні дії з ним, теоретичні знання закріплювали практичними вправами [338, арк. 12]. З аналізу навчальних планів та програм з'ясовано, що математичні дисципліни ділили на тематичні блоки відповідно до кількості класів гімназії. До 6 класу математику викладали по 3 уроки щотижня, і кожну нову тему починали з елементарних понять і поступово ускладнювали [85].

Починаючи з 4 класу, гімназисти вивчали геометрію, знайомство з якою насамперед починалось з основних геометричних понять, як-от: «прямі лінії», «прямі кути» тощо. Поступово предмет ускладнювали тригонометричним блоком [85].

У цьому класі кількість годин зменшували до двох уроків на тиждень. Метою дисципліни на останньому році навчання було повторення пройденого за всі роки матеріалу. Викладач намагався передусім розвинути та закріпити самостійність у застосуванні учнями теоретичних начал, відомих їм для розв'язання практичних завдань.

У процесі аналізу змісту математичних дисциплін з'ясовано, що ґрунтовні знання давали змогу багатьом учням після закінчення навчального закладу обіймати відповідні посади в різних сферах суспільного життя або продовжувати комерційну сімейну справу. Варто зазначити, що саме в цьому циклі навчальних дисциплін було відведено значну кількість годин та завдань саме на практичне застосування знань, умінь і навичок.

У рамках вивчення географії основну увагу звертали не лише на ознайомлення з картою Російської імперії та її природними пам'ятками, економікою тощо. Вивчали передусім основні поняття загальної географії, учнів учили читати карту. Заняття проводили суто практичні без використання підручників і домашнього завдання. Варто зазначити, що відводили години на ознайомлення з географією рідного краю [85].

Особлива увага зверталася на охайність учнів як у повсякденному житті, так і в навчанні, тому чимало часу відводили на уроки чистописання та каліграфії, турбувалися про розвиток художніх здібностей учнів. Оцінювали охайність та каліграфічність в оформленні письмових робіт учнів [338, арк. 12].

Аналіз змісту навчання в гімназіях обґрунтовано довів, що обсяг та зміст навчальних дисциплін надавав повну завершену середню освіту, яка сприяла отриманню певного громадського чину або продовженню навчання в університеті. Подібно до приходських і повітових училищ у гімназіях першої половини XIX ст. переважали усні та письмові види роботи на уроках. Відмінність полягала в підвищенні складності практичних занять та збільшенні їхнього обсягу.

Тенденції змістової складової в пансіонах чи монастирях для дівчат передбачали надання не лише елементарних знань з основ читання, лічби та письма, а й формування суто практичних господарських навичок. У таких школах здійснювалось вивчення Закону Божого, Священної та церковної історії, окрім цього, моральне виховання учениць відбувалось за читанням Євангелія теж двічі на тиждень. Три години щотижня дівчатам викладали російську, німецьку, французьку мови, а на польську відводили дві години. Російська та французька, особливо в приватних пансіонах, були мовами щоденного вжитку.

На арифметику, історію Російської держави, всесвітню історію, географію та малювання відводили два уроки на тиждень. Музику та співи учениці вивчали лише за бажанням батьків та відповідно до їхньої фінансової спроможності. Після уроків дівчата були зайняті рукоділлям або під наглядом монахинь прогулювались за межами навчального закладу [340, арк. 55]. Канікулярний період у дівчаток тривав з липня до серпня, на відміну від інших шкіл, щодня в них було не більше 4 уроків. Обов'язковим у щоденному графіку було читання книг, окрім неділі та святкових днів [340, арк. 55].

Протягом дня дівчата були зайняті навчальною діяльністю або підготовкою домашніх завдань. Такий розподіл часу очевидно був зумовлений тим, аби учениці не мали змоги відволікатись від корисних справ та лінуватись. Моральним основам та благочестю їх навчали на уроках Закону Божого, за цим пильно стежили наглядачки. У неділю та святкові дні вони супроводжували учениць на церковне богослужіння.

Обов'язковими ж для вивчення були практичні предмети з жіночого рукоділля, але їх викладали переважно поза основними академічними годинами [340, арк. 55]. Згідно з параграфом 309 Статуту 1828 р., кількість учениць у приватних пансіонатах не повинна була перевищувати 18 – 20 осіб, а їхній вік – не молодший 8 років.

Таким чином, маємо підстави твердити, що хоч становість освіти не дозволяла дівчаткам усіх соціальних прошарків отримувати однаковий рівень знань, проте зміст педагогічного процесу в проаналізованих навчальних закладах свідчить про підвищений інтерес та зацікавленість у вихованні освічених дівчат.

Отже, серед основних тенденцій розвитку змісту освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. виокремлено такі:

- зміст освіти віддзеркалював її становість, а саме: перелік та зміст предметів у школах різного типу відповідав контингенту учнів, які мали змогу там навчатись;
- основну увагу приділяли точним та природничим наукам, що було важливим для подальшої роботи в державних установах чи в господарстві, адже програми вивчення цих предметів передбачали не лише засвоєння нового матеріалу, а й використання його на практиці;
- особливістю змісту навчання була відсутність обов'язкової ступеневої освіти, тобто, якщо учень не навчався в приходському училищі, але рівень його знань відповідав тому класу повітового училища, у який він має намір вступати, то за результатами іспитів його зараховували в обраний ним клас;
- важливу роль відігравало виховання моральної сфери особистості, що засвідчує велика значимість викладання Закону Божого для обох конфесій;
- провідними в переліку предметів були російська словесність та історія, що підтверджує цілковите підпорядкування освіти центральній владі та демонструє великодержавницьку русифікаторську політику уряду;
- особливості змісту освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. характеризують: *переважно польськомовне провадження навчально-виховного процесу, врахування релігійної належності в приходських, повітових училищах та гімназіях, що було реалізоване в забезпеченні викладання Закону Божого для римо-католицької та православної конфесій;*

- обґрунтовано доведено, що зміст освіти в навчальних закладах Подільської губернії першої половини XIX ст. залежав від політики уряду, загальносуспільних морально-етичних спрямувань.

2.3. Форми, методи навчання та контролю знань учнів у школах Подільської губернії першої половини XIX ст.

Шляхом систематизації даних науково-педагогічної та історико-педагогічної літератури, а також на основі вивчених архівних джерел, внутрішньої шкільної документації, визначено, що основною формою організації навчання була класно-урочна система. У приходських училищах подекуди застосовували бел-ланкастерську методику.

Серед переваг, які урядовці виділяли в цьому методі навчання, були такі:

- для навчання дітей потрібна лише третина часу на рік;
- за один рік можна опанувати програму, яка з використанням традиційних методів навчання вивчається три роки;
- витрати на навчання значно менші, ніж в інших закладах освіти;
- діти досить легко навчаються правопису;
- діти звикають до порядку, тиші, дисципліни тощо [323, арк.125].

Щодо повітових училищ та гімназій, то тут використовували диференційований підхід до формування академічних класів. В архівних джерелах зазначено, що в класах навчалися у середньому 22 – 25 учнів. У гімназії класи православного віросповідання, де навчалось 42 особи, поділялись відповідно до успіхів та здібностей на три групи.

Фонди ВОДА свідчать, що велике значення мала методика викладання навчальних предметів. У листі на ім'я попечителя ВНО А. Чарториського від Міністра народної освіти О. Розумовського наголошується на тому, що «у багатьох училищах викладають науки без особливої уваги до вікових та індивідуальних особливостей учнів. Учителі намагаються більше

навантажувати пам'ять учнів уже готовою інформацією, а не навпаки розвивати її». Як зазначає безпосередньо сам міністр, така методика «притупляє свідомість, змушуючи вивчати напам'ять від слова до слова те, з чого учень повинен утримувати лише одну думку й доводити, що розуміє її, хоча б власними, а не книжними словами» [327, арк. 80].

Звичайно, такий метод полегшує роботу вчителів, але шкідливий для учнів. Тому О. Розумовський запропонував на затвердження ради університету ВНО такі положення:

- у викладанні предметів учителі не повинні використовувати суто механічні методи навчання, а сприяти збагаченню розуму учнів корисними та потрібними істинами;
- директорам та наглядачам вести постійний нагляд за вчителями, аби вони не перевантажували дітей лише вивченням текстів напам'ять, а підводили їх до розуміння того чи іншого факту, починаючи з простого та доступного для них пояснення, зупиняючись на кожному слові;
- наглядачам особливу увагу звертати на методи, якими користуються вчителі під час викладання свого предмета, а педагогів, які досконало володіють методикою викладання дисциплін, заохочувати, якщо ж навпаки – недостатньо і не бажають навчатись, подавати на розсуд ради університету;
- у разі виникнення конфлікту між учнями та викладачами, перевірку знань учнів повинні проводити сторонні особи, а не вчитель, з яким виникло непорозуміння [327, арк. 80].

Тому відповідно до Положення МНО від 8 листопада 1845 р. провідними принципами в навчанні були: вікові особливості учнів, рівень їхніх знань, умінь та навичок; доступність та послідовність викладу навчального матеріалу.

У методиці активно використовували виклад матеріалу за принципом від простого до поступового його ускладнення. Наприклад, у приходських училищах на уроках письма учні спершу вправлялися в написанні прямих

ліній в одному напрямі й однакової товщини, потім – у різних напрямках, поступово завдання ускладнювали, і вони переходили до кола та ламаних ліній. На другому рівні учні з'єднували літери під пильним керівництвом учителя, який на великій дошці коментував розміри літер. Також застосовували принцип диференціації та індивідуалізації в навчанні, для тих, хто не встигав за програмою, наприклад, письму навчали методом переписування друкованих книг, рукописів, а потім вони практикувались у написанні диктантів [85].

За тими самими принципами дітей навчали основам читання. Спершу учні читали декілька разів один текст уголос, аби утримувати увагу інших учнів у класі. Використовували також метод ланцюгового читання: учитель на таких заняттях виконував роль спостерігача, стежив, аби учні чітко й правильно вимовляли прочитані слова, зауваження робив лише за неправильну вимову, а правильність читання пояснював через написання транскрипції слова на дошці. Використовували метод одноосібного читання вчителем, який пояснював водночас знаки пунктуації, у такий спосіб позбавляючи учнів звички наспівувати тексти, опановували також техніку виразного читання. Спершу в приходських школах читали рукописні книги, а після їх вивчення приступали до читання друкованих [85].

Учителі гімназій активно застосовували методику викладу матеріалу, яка б розвивала не лише пам'ять, але й мислення, увагу, уміння аналізувати та застосовувати вже отриманні знання під час вивчення нових тем. Так, на уроках арифметики перед початком вивчення нової теми учням попередньо ставили усні питання, відповідь на які мала прозвучати в кінці уроку, поступово питання ускладнювали. Учитель присвячував такій методиці півгодини кожного уроку, на думку тогочасних педагогів, це сприяло розвитку мислення дітей і набуттю ними достатньої кількості навиків.

На уроках переважали усні відповіді, навіть під час розв'язування задач умовою для них обирали предмети, які найчастіше зустрічали в повсякденному житті; заняття з використанням дошки в приходських

училищах не практикували [85]. Така форма роботи пояснюється насамперед економією паперу, адже його бракувало, особливо в приходських училищах.

Варто відзначити тісний зв'язок між батьками та школою. Спільно вони визначали клас, у який віддавали дитину з урахуванням її віку, і програми навчання. Прийнятий до школи учень обов'язково мав жити під наглядом батьків, опікунів, чи в підпорядкованих школі гуртожитках. Існував суворий контроль за відвідуванням уроків.

Дослідивши навчально-методичну забезпеченість шкіл, можемо відзначити, що принцип наочності посідав у роботі провідне місце. У кожному приходському училищі були затверджені МНО книги, таблиці, карти Російської імперії та інші навчальні посібники. Окрім того, при кожному навчальному закладі, зважаючи на його фінансові можливості, функціонувала власна бібліотека, яка складалась з повчальних та інших корисних книг, що відповідали інтересам усіх верств населення [85].

Як бачимо з інформації, збереженої в архівних фондах, навчально-методичне забезпечення педагогічного процесу було задовільне. Це принаймні стосується повітових училищ та особливо гімназій. Для останніх чітко регламентували не лише перелік підручників, але й учнівських зошитів. У гімназіях та деяких повітових училищах, зокрема в м. Немирові, м. Барі, навчались за науковими розробками місцевих учителів.

Проте в ході дослідження знайдено розбіжності в навчально-методичному забезпеченні училищ. Наприклад, у Немирівському повітовому училищі такі предмети, як наука про торгівлю викладали згідно з конспектами вчителя, бо жодних підручників з цього предмета не було [319, арк. 217].

У Барській школі використовували як церковну, так і світську літературу, видану в Київській, Почаївській та інших друкарнях. Вона отримала від Едукаційної комісії, окрім будівлі школи, яка залишилась після єзуїтів, також і гарну бібліотеку, у якій нараховувалось 987 книг. Там були книги Священного писма з коментарями, богословська, проповідницька, а

також світська література (математика, граматики, географія тощо) [222, с. 244].

У Подільській гімназії учні також мали змогу наочно вивчати природничі науки, адже при навчальному закладі зберігалася колекція мінералів, таких як: хризоберил, цирконат (цирконій), гранат звичайний, сапфір червоний, ставроліт, топаз, аметист звичайний та волокнистий, гірський криштал, звичайний кварц, халцедон, базальт, мармур, магнітне залізо, олово та ін. [357, арк. 20]. А також у школі була власна колекція таких раритетів, як: слонова кістка, нога морського рака, хвіст бобра, ніс морської риби, кедрова шишка, клик дикого кабана, панцир черепахи, роги лося та дикої кози [357, арк. 24].

Для вивчення музики учні використовували такі посібники, як: «Збірник задач для практичного вивчення гармонії», П. Чайковський «Керівництво гармонії», «Короткий музичний словник» Ю. Енгеля та «Коротка музична граматики» О. Рубеца [321, арк. 27].

Аналіз змісту книг у бібліотеках навчальних закладів Поділля в досліджуваній хронологічний період свідчить про тенденції політики русифікації, шкільні читальні були перевантажені інформацією про події в імперії. Це підтверджує перелік періодичних видань, які використовували в навчально-виховному процесі шкіл Поділля в першій половині XIX ст. Уряд був зацікавлений у забезпеченні навчальних закладів тією літературою, яка висвітлювала проурядову політику (додаток Н «Методичне забезпечення навчального процесу в повітових училищах та гімназіях», додаток О «Підручники й навчальні посібники, якими користувались учні Немирівської гімназії в першій половині XIX ст.», додаток П «Перелік періодичних видань, наявних у гімназіях Подільської губернії, які використовували в навчальному процесі (1815-1816 н.р.)» та додаток Р «Перелік додаткових підручників для гімназій Поділля, які були обов'язковими для використання в першій половині XIX ст.»).

Періодичні видання теж були проурядового змісту, зокрема в журналі «Російський інвалід або військові відомості» друкували імперські Укази, що стосувались сухопутних військ та флоту, інформацію про нагороди, топографічні, статистичні та історичні описи, відкриття в науці, мистецтві та художній сфері [257, арк. 23].

Проаналізувавши щорічні звіти Міністра освіти щодо забезпечення методичної бази навчальних закладів, враховано статистичну наповненість гімназійних бібліотек навчальними матеріалами, дані наведені в таблиці 2.5. [132, с. 2, 40, 41].

Таблиця 2.5.

Стан гімназійних бібліотек Подільської губернії в 1839 – 1849 рр.

Гімназія	Роки/кількість томів										
	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849
Кам'янець-Подільська	2335	2550	2937	3053	3,253	3,464	3,534	3,666	3,768	3,807	3,997
Вінницька	5709	5768	5829	6191	6,372	6,378	6,726	6,857	-	-	-
Немирівська	904	1320	1486	1866	2,065	2,268	2,371	2,453	2,513	2,545	2,607

Невід'ємною складовою педагогічного процесу був контроль за навчальними досягненнями учнів та форми його проведення. Навчальний процес у школах Подільської губернії першої половини XIX ст. був спрямований не лише на отримання знань, але й на їх систематичний контроль і перевірку. Для кожного типу навчальних закладів МНО була видана програма поточного й підсумкового контролю учнів з тих предметів, які викладали в них.

З проведеного нами дослідження шкільної документації, протоколів засідання педагогічного колективу, а також Указів Міністерства МНО,

наративних джерел, встановлено, що цей контроль був суворий, а випускні іспити відкриті для всіх охочих, їхнє проведення чітко регламентували Укази Сенату, які видавали у вигляді програм та інструкцій.

З огляду на вказані вище джерела, виокремлюємо такі види контролю знань учнів, як попередній і поточний. Попередній контроль проводили перед зарахуванням учнів на навчання в повітові училища чи гімназії, для визначення класу навчання відповідно до їхніх знань. Поточний – здійснювали регулярно упродовж навчального року, на кожному уроці, також були перевідні та випускні іспити на отримання відповідної кваліфікації чи службового чину.

Здійснивши аналіз учнівських робіт та журналів обліку навчальних досягнень учнів, з'ясували, що поточний контроль оцінювали за п'ятибальною шкалою: відмінні знання («превосходные»), достатні («малые»), добрі («хорошие») та посередні («посредственные») [281, арк. 2]. Аналіз критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів шкіл Поділля в першій половині XIX ст. засвідчив, що найвищу оцінку отримували не лише за чітке відтворення вивченого матеріалу, а й за аналіз поставлених завдань, оцінювалось також і мистецтво красномовства, тобто чіткість, зрозумілість та вільне оперування знаннями (додаток С «Аналіз критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів шкіл Поділля в першій половині XIX ст.»).

Дослідивши відомості успішності учнів Вінницької гімназії, встановлено, що переважна більшість учнів виявляли відмінні та добрі знання з усіх предметів, виняток становлять лише деякі філологічні дисципліни, такі як французька та німецька мови. Варто зазначити, що оцінки з російської мови також були доволі високі, якщо зважати на той факт, що в першій третині XIX ст. на території Поділля навчання вели польською мовою [201, с. 106]. З фізики, хімії були переважно добрі та відмінні знання, з алгебри та геометрії – добрі, посередні та малі, з топографічного малювання, ґрунтознавства та сільської архітектури – добрі та посередні [284, арк.1, 27].

Поточний контроль проводили переважно в письмовій формі у вигляді письмових завдань. С. Стрибульський у своєму дослідженні подає перелік тем письмових робіт, які виконували учні Немирівської гімназії в першій половині XIX ст. (додаток X «Тематика творів з предмету «Російська словесність» на 1845 – 1846 н.р. у Немирівській гімназії»). Цілком очевидно, що така різноманітна тематика дає змогу учням продемонструвати свої знання з різних галузей наук, причому аналіз указанного переліку творів сприяв не лише викладу накопичених знань, а й надавав змогу висловити свою думку, аналітично підійти до виконання завдання [201].

Найбільшу увагу, звісно, звертали на випускні та перевідні іспити. Вивчивши програми та правила проведення екзаменів, з'ясовуємо, що для складання завдань навчальний предмет поділяли на тематичні блоки, які складали основу завдань. Питання до екзаменів були однаковими для всіх гімназій та повітових училищ, які належали одному навчальному округу та затверджувались попечителем.

У повітових училищах іспит проводив учитель-предметник за наявності штатного наглядча та учителя, якого обирали на загальних педагогічних зборах. Результати екзаменування фіксували в спеціально підготовлених протоколах, які наглядач та інші члени комісії засвідчували своїми підписами. Після завершення сесії наглядач виносив на розгляд педагогічного колективу кінцеві результати у вигляді середніх балів та щомісячних учительських звітів з кожного предмета. Підсумовуючи їх разом з результатами іспитів, визначали середній бал, який був якісним показником рівня знань учнів.

Аналогічна екзаменаційна комісія була і в гімназіях. Для економії часу іспити, окрім випускних, проводили в один і той же час у двох класах одночасно: в одному під головуванням директора, а в іншому – інспектора. Випускні іспити проводили при повному зібранні всіх членів педагогічної ради навчального закладу й передбачали випробування з усіх предметів гімназійного курсу, окрім дисциплін мистецького циклу.

У повітових училищах випробування проводили з Закону Божого обох конфесій, загальної географії та історії, латини, німецької та французької мов, арифметики й геометрії, а також оцінювали їхні роботи в чистописанні та малюванні [342, арк. 16]. Окрім теоретичної частини, у кожному екзаменаційному білеті містились практичні завдання, зокрема з географії учні змальовували географічні та фізичні карти деяких європейських держав або всієї Європи [319, арк. 39].

28 листопада 1844 р. МНО видано Положення про іспити в навчальних закладах. У цьому документі було визначено три категорії іспитів:

- 1) загальні – для присвоєння канцелярських та інших чинів, які не належали до якогось конкретного рангу для осіб громадського відомства;
- 2) загальні – для присвоєння вищого службового рангу;
- 3) спеціальні – для переведення в чини або почесне громадянство посадових осіб, виокремлених із загальних іспитів [66].

Першу категорію іспитів проходили випускники училищ або недержавні службовці, які планували вступати на громадянську службу, бажали отримати свідоцтво про свої знання з предметів, що викладають у повітових училищах, а до інших категорій належали особи, які не закінчили з відзнакою повний курс повітового училища й рівні з ними або вищі навчальні заклади, або які взагалі не мали свідоцтв про закінчення навчального закладу [66].

До переліку предметів випробування входили: Закон Божий, Священна та церковна історія, російська мова з граматиною, історія Російської держави та Всесвітня історія, арифметика, основи геометрії, географія, чистописання та креслення. Дозволяли складати також предмети за вибором [66].

Екзаменатори найбільше уваги приділяли саме практичним навичкам. Так, з чистописання учні писали декілька речень каліграфічним, старанним почерком, але не з каліграфічного зразка, а з книги або з рукопису, оцінювали також і швидкість письма. Тематика таких практичних речень була релігійного або морально-повчального характеру, наприклад,

«Роскошный росколю быднестъ; Скупой хоть и богатъ убогъ; Не онъ сокровищаемъ владеть, Сокровище сего есть Бог» [261, арк. 180]. Крім того, учні писали твори на теми: «Промови Іоана Снадецького», «Про християнство», «Про чотири стани людини відповідно до її потреб», «Про найменування російських літер» тощо [261, арк. 235].

Екзамен другої категорії проходив на базі повітового училища за присутності чиновника відомства, у якому служив або планує служити той, хто складав іспит, йому надавали право на перевірку знань стосовно діловодства та канцелярського порядку. На випробування виносили такі дисципліни: Закон Божий, диктант та арифметика [66].

Так само, як під час випускних іспитів, складали екзаменаційну відомість, копію якої надсилали за місцем служби. До повторного екзаменування кандидата на посаду державного службовця не допускали. На підсумковий бал впливали оцінки не лише з предметів, але й важливого значення набувало оцінювання поведінки учнів протягом усього навчального періоду.

Поведінку учнів оцінював директор, інспектор або штатний наглядач згідно з характеристиками учителів та кімнатних наглядачів. Якщо учень отримав у середньому менше «3» балів, а з таких предметів як «Закон Божий», «Російська мова» та «Арифметика» – «1» (одиницю), його не переводили до наступного класу, і він не отримував атестата. Крім того, якщо учень виявив слабкі знання хоча б з одного з зазначених предметів, то до подальших іспитів його не допускали [128, с. XXXII].

Згідно з розпорядженням Міністерства народної освіти від 1837 р. «Про правила проведення іспитів в повітових училищах та гімназіях» [128, с. XXX], було визначено критерії оцінювання під час проведення екзаменів. На початку XIX ст. учнів оцінювали за п'ятибальною системою:

- «1» (одиниця) – слабкі знання;
- «2» (двійка) – посередні;
- «3» (трійка) – достатні;

«4» (четвірка) – добрі;

«5» (п'ятірка) – відмінні успіхи.

Для отримання атестату середній бал учня гімназії разом з навчальними предметами та поведінкою повинен був складати не менше трійки (задовільно). Тим, хто продемонстрував слабкі знання у вивченні грецької мови, не було перешкодою в отриманні звичайного гімназійного атестату без права на службовий чин, і тоді такий предмет не брали до уваги під час підрахунку середнього балу успішності. Учня, який отримав хоча б з одного предмета «1» (одиницю), не лише позбавляли атестата, але й не переводили до наступного класу гімназії [94, с. XXXII]. Нескладений іспит з поважних причин давало змогу перездати в навчальний час у своєму класі з наглядом того ж порядку. Для об'єктивної оцінки якості знань учнів було визначено максимальну та мінімальну кількість балів з кожного предмета

Максимально учень міг набрати 115 балів з усіх предметів, а мініимально – 80. Предметно бали розподілялись наступним чином [66]:

	Максимально	Мініимально
Закон Божий	20	15
Російська мова	20	15
Історія	15	10
Арифметика	15	10
Геометрія	10	7
Географія	12	8
Чистописання	15	10
Креслення	8	5

Як бачимо, найбільша кількість балів відводилась для «Закону Божого» та «Російської мови», а найменша на «Чистописання» та «Креслення». Це вкотре підтверджує той факт, що засвоєння моральних та релігійних положень відігравало важливу роль в тогочасному суспільстві.

На кожного учня складали протокол з результатами іспитів, до якого входили оцінки всіх екзаменаторів з кожного предмета, а також записували додаткові питання та оцінку за відповіді на них (додаток Т «Екзаменаційний лист для гімназії» та додаток Ф «Екзаменаційний лист для повітового училища (м.Вінниця, 1846 р.)»). За такою ж формою складали екзаменаційний лист за результатами іспиту, що проходив у повітовому училищі.

Висновок про задовільне складання іспитів мав ґрунтуватися на кількості балів. Іспити визнавали задовільними, якщо учень при підрахунку середнього балу не отримав менше половини назначеного для цього предмета (за зазначеним вище розподілом) максимального балу, якщо при цьому сума балів з усіх екзаменаційних предметів складала не менше 80 [66].

У разі проходження усіх випробувань учням видавали свідоцтво за відповідною формою (додаток У «Зразок екзаменаційного протоколу в гімназії першої половини XIX ст.»), його підписували предводитель дворянства й усі члени екзаменаційної комісії. Право перескласти іспити в разі незадовільного результату учень мав не раніше, ніж через рік, але до третьої спроби його не допускали [66].

Зважаючи на досліджені матеріали, робимо висновок, що основною формою навчання була класно-урочна, яку забезпечували різними методами викладання. Зміст навчально-методичного забезпечення відповідав русифікаторській політиці та централізаторським інтересам уряду. Матеріальна база шкіл Поділля в першій половині XIX ст. перебувала на задовільному рівні.

Контроль за якістю знань учнів та рівнем їх засвоєння здійснювали протягом навчального року, форми проведення іспитів були усними та письмовими. Варто зазначити, що особливістю досліджуваного нами періоду було те, що проголошена відкритість та доступність іспитів була не лише формально закріплена в законодавстві, а й реалізовувалась на практиці, учнів могли перевіряти не лише на знання шкільної програми, а й на практичні навички діловодства.

2.4. Система виховання в школах Поділля першої половини XIX ст.

У процесі аналізу епістолярних документів, наративних джерел, постанов та положень МНО, використовуючи змістовий метод, визначено форми та методи виховання в навчальних закладах Поділля в першій половині XIX ст. На основі вказаних джерел виявили, що в межах досліджуваного періоду вплив на мотиваційно-ціннісну сферу особистості в школах губернії різних типів був побудований по-різному, але в результаті мета виховання зводилась до одного, а саме: до формування в учнів естетичних смаків, високоморальних почуттів, богобоязності, поваги до старших, удосконалення власних позитивних якостей тощо.

У процесі виховання застосовували переважно прямий спосіб впливу на вихованців, що реалізовувався шляхом застосування методів покарання та заохочення. Методи виховання не вирізнялись особливою різноманітністю, переважно застосовували тілесні покарання, які допомагали утримувати жорстку дисципліну як під час уроків, так і в позаурочний час. Треба зауважити, що застосовувати фізичний вплив на вихованців могли всі викладачі, а також репетитори та приватні учителі.

Хоча Указом МНО від 1814 р. під час навчально-пізнавального процесу тілесні покарання учнів були заборонені, а до учителів, які не дотримувались цієї заборони, мали б застосовувати відповідні заходи покарання аж до звільнення з обійманої посади, натомість положеннями Статуту 1828 р. такі методи виховного впливу були дозволені лише в перших трьох класах гімназії, а в старших класах як покарання мали право застосовувати виключення з навчального закладу, але з дозволу та відома батьків чи опікунів учня [201, с. 54].

У приходських училищах як найнижчій ланці системи шкіл фізичні покарання були звичним явищем, це пояснювали тим, що в них навчально-виховну діяльність провадили переважно священнослужителі (дяки) або

військовослужбовці у відставці, які не володіли фаховими здібностями і в такий спосіб тримали в покорі учнівський колектив.

Серед поширених засобів виховного впливу в школах Поділля в першій половині XIX ст. застосовували також:

- 1) догани;
- 2) позбавлення високого місця в класі (маються на увазі найкращі місця);
- 3) написання імені учня, який завинив, на чорній дошці в класі;
- 4) закриття на декілька годин у класній кімнаті, але лише вдень та з відома батьків чи опікунів.

У спогадах учнів навчальних закладів, зокрема учня Вінницької гімназії Юхима Постоловського, зазначено те, що тілесні покарання були звичним явищем для навчального закладу. Крім директора та інспектора, мали право карати учнів учителі нижчих класів до третього включно та педагоги повітових училищ: різкою, трійчаткою (батоном), канчуком, хмизом чи лінійкою. Кожен з названих предметів застосовували за конкретну провину, наприклад, за звичайні пустощі били канчуком, за невивчений урок – різкою та трійчаткою, за повільну та нечітку відповідь на уроках латини удари завдавали лінійкою по лівій руці, за кожну помилку били декілька разів [30, с. 18 – 19].

Згідно з Положеннями про тілесні покарання, учні отримували покарання не лише в школі, а й у післяурочний час, коли виконували домашнє завдання з репетиторами на квартирах, тому один учень за день міг отримати декілька видів покарань. Як зазначає той самий Ю. Постоловський, найтяжчим покаранням було побиття тростиною: того, хто провинився, роздягали до спідньої сорочки, клали на спину іншого учня – це називалось «на барана» і «били так, що ребра тріщали» [30, с. 20].

Проте не всі учні згадували про тілесні покарання як звичне явище, у фундаментальному дослідженні В. Колесник зазначено, що такі учні, як Францішек Ковальський, Александр Єловіцький (учні тієї ж таки Вінницької

гімназії та приблизно того ж періоду) згадують лише позитивні моменти в навчанні.

Характер виховної системи в школах Поділля в першій половині XIX ст. був досить авторитарний. Тілесні покарання призводили до зниження власної самооцінки, зневіри у власних силах, а також погіршували стосунки між учнями та тими вчителями, які активно застосовували саме такий спосіб виховання. Крім того, така методика виховної роботи не сприяла налагодженню дружніх взаємин між самими учнями.

Особлива увага зверталася на розвиток моральної сфери молодих людей. У гімназіях учнів навчали цінувати розум, який дається їм для власної гідності. Доводили до їхнього відома, що людина – істота вільна, «і той зневажає власну гідність, коли є невільник хитрощів, коли не дає ради своєму розуму, йде сліпо за панівними звичаями, за традиціями моди, коли нарешті допускає над собою панування небажаних схильностей» [347, арк. 12].

З архівних джерел встановлено, що свідомість учнів формували під постулатами життя як Божої милості та бажання. Можемо зазначити, що в школах Поділля в окреслених хронологічних межах керувались директивною моделлю виховання особистості, де стверджували, що дитина приходить у цей світ як чиста дошка й усі блага має здобути самотійно, а який буде результат, це залежить від того, яке виховання вона отримає, «людина при народженні не має нічого, крім усвідомлення того, що вона людина та закладений у ній характер, а все інше вона здобуває в процесі виховання, спочатку від батьків, а потім у навчальних закладах. На вихованні базується як щастя, так і нещастя людини. Виховання є другим народженням» [347, арк. 2].

Вважали, що гріховні помисли та вчинки можуть зароджуватись у людині ще в малолітстві, саме в цей час її душа вразлива та може поступитися своїм прагненням до безсмертя перед тілесні бажання. Стверджували, що людина повинна розвивати свої здібності з юних літ, адже

саме цей віковий період є весною життя, «що весна почне, те й літо завершить» [347, арк. 3].

Істинне виховання не обмежували лише обізнаністю з різних навчальних предметів чи іноземних мов, але й спонукали, щоб вихованці знали, як поводити себе, щоб не порушували моральних норм, беззаперечно виконували постулати християнської віри та Божого закону. Істинне виховання полягало в тому, щоб увійти в самого себе, вивчити бажання свого серця, пізнати Творця та його волю, щоб запалити в душі бажання до благочестя та вірності державі. Кожні три місяці учні гімназій повинні були обов'язково проходити сповідь, підготовка до якої велась доволі серйозно, шляхом показових духовних роздумів.

З-поміж способів виховної діяльності переважали методи організації поведінки вихованців, надзвичайно важливого значення надавали праці, передусім корисній праці над собою: «людина здатна до безперервного вдосконалення, вона зменшує свій захист, коли зупиняється на тому, що на кінець вміти повинна, не прагнучи до розширення своїх образів і новин, коли будучи у своїх думках доброю, не намагається ставати щоразу кращою» [127, арк. 14]. Учні навчали обов'язку стежити за своїм здоров'ям: «ціна здоров'я найбільша з усіх земних цінностей. З втратою його не зможемо примножувати наші внутрішні досконалості, отримувати достойну освіту й розвивати наші здібності» [127, арк. 14-15].

Велику увагу звертали на соціалізацію учнів у тогочасному суспільстві, наголошували на тому, що «варто бути приязними з людьми. Аби приязнь була справжня, вона має опиратись на розум та чесноти, а звідси на взаємну повагу, повинна бути незацікавлена, шляхетна, й одночасно не упереджена, не дозволяючи противитись нічому і нікому» [127, арк. 14-15]. Така ідея морального виховання знаходила свій вияв у думках учнів, викладених у їхніх творах, у яких вони висловлювалися з приводу духовності, богошанування тощо (додаток X).

Форми виховання в зазначений період поділялись на урочні та позаурочні. *Урочні форми* виховання представлені передусім уроками Закону Божого, читанням духовної літератури, повчаннями стародавніх філософів, діянь апостолів та мудреців, перекладами та переписуваннями повчальних текстів. Особливістю виховного процесу в навчальних закладах Поділля першої половини ХІХ ст. було те, що він перебував у тісному зв'язку з навчанням. Зміст навчальних предметів дає підстави стверджувати, що мета виховання полягала в тому, аби привчити юнака чи дівчину до покірного Богошанування, благочестя та суворого виконання закону Божого. На уроках виховували естетичні смаки учнів: так у гімназіях регіону викладали гімнастику та музику, які були поза навчальними годинами.

На підтвердження цього факту, спираємось на дані, що містяться в наукових дослідженнях О. Черкашиної, яка стверджує, що у 1815 – 1816 рр. у Вінницькій гімназії функціонував учнівський інструментальний оркестр, а від 1817 р. – хор і балетний колектив дівчат під керівництвом Даніеля Куртца та театральний гурток. Дослідниця принагідно зауважує, що заклад мав неабияке значення для розвитку освіти регіону. У ньому в різний час навчалися відомі діячі багатьох національних культур. Серед них – С. Олійничук (український публіцист-демократ, борець проти кріпацтва), брати А.-К. Гроза (поет, драматург, редактор і видавець) і С.-В. Гроза (літератор і публіцист), Тимко Падуро (Томаш; поет), С. Гощинський (польський поет), Й.-А. Ролле (лікар, історик Поділля та громадський діяч; у літературі відомий під іменем Юзеф) та ін. Після 1831 р. навчальні програми гімназій губернії та приватні пансіони включали музичні та інші мистецькі предмети. Також діяли приватні спеціальні музичні школи, або, як їх тоді називали, музичні пансіони. Саме в таких закладах з 1832 р. викладав музику Ігнаці Платон Козловський – композитор, піаніст, учень Джона Фільда (учителя М. Глінки) та його дружина [202].

Аналізуючи архівні документи та епістолярні джерела, дійшли висновку, що в гімназіях регіону були спроби створення учнівської

самостійності та самоврядування. Це засвідчує введення посади цензора, якого обирали з-поміж учнів шостого класу, до його обов'язків входило пильнування за порядком у класі й допомога вчителю в навчальному процесі. До переліку посадових інструкцій цензора входила також допомога в опитуванні класу. Проте ця посада мала й негативний вплив: сприяла конфронтації цензора та учнів. Це проявлялось у тому, що система покарань у деяких учителів зводилась до наступного: якщо цензор не називав імена тих учнів, які бешкетували, то сам отримував тілесні покарання. Тому, аби не страждати самому, він називав декілька імен найзатятіших порушників дисципліни, навіть якщо вони не порушували її. Крім того, у перших чотирьох класах гімназій була «служба наглядачів за поведінкою», яка забороняла свавілля, стежила за порядком та практикувала доноси на учнів. Ця служба була об'єктом ненависті всіх: «у школах повинен бути нагляд, але не потрібно його довіряти рівним, бо звідти бере початок псування: з одного боку народжується ненависть, а з іншого помста» [30, с. 50].

Такі шляхи формування учнівської спільноти були не надто ефективними, адже не сприяли згуртуванню, а навпаки налаштовували учнів один проти одного, підтримували поширення системи доносів, руйнували довіру між учнями та вчителями, заважали об'єктивно оцінювати поведінку гімназистів. Виховання здійснювали не лише навчальні заклади, а й родини. Провідним методом виховного впливу вважали власний приклад батьків, опікунів та вчителів. Вважали, що переймаючи позитивний приклад, молоде покоління не матиме бажання до чогось нового й забороненого, окрім того, як наслідувати поведінку старших.

Для виховної системи навчальних закладів Поділля першої половини XIX ст. було характерне виховання високоморальної, богобоязливої особистості, яка має побудувати своє життя на основах християнської моралі, дотримуватися правил поведінки добропорядного християнина. При цьому формування таких рис покладали не лише на навчальний заклад, а насамперед на сім'ю, адже сімейні традиції та позитивний приклад батьків чи

опікунів відігравали провідну роль у розвитку молодшої людини. Крім того, у школах привчали дітей до самостійності, дисциплінованості та охайності. Чимала увага приділялась формуванню естетичних смаків учнів шляхом вивчення предметів мистецького циклу. Як бачимо зі спогадів самих учнів того часу, найбільше цінували ті предмети, учителі яких були компетентні у викладанні своєї дисципліни, добре володіли педагогічними здібностями, були вимогливими та справедливими до учнів. Окрім того, знаходимо відомості, що учителі гімназій своїм власним позитивним прикладом заохочували гімназистів до благочестя та порядності. Так, наприклад, учитель математики Вінницької гімназії Я. Міладовський у рамках академічних годин виявляв вимогливість та суворість до вихованців, а в позаурочний час цікавився життям учнів, проводив з ними час як компаньйон у їхньому дозвіллі; учитель історії пан Ульдинський виховував в учнів ініціативність та творчість власним прикладом, беручи участь в організації позаурочних забав, вечорів танців тощо [30, с. 51].

Однією з форм позаурочного виховання в гімназіях був колективний виїзд за межі навчальної заклади. На прикладі Вінницької гімназії з'ясовано, що щороку, на початку травня, влаштовували маївки. Вони були доволі гучні та помпезні, сама церемонія виїзду учнів з хоругвами, верхи приносила величезне задоволення вихованцям і формувала в них почуття власної гідності, надавала великої значимості їхньому навчанню [30, с. 54]. Безпосередньо на місці маївки, на території маєтку Грохольського, учні змагались у фізичній витривалості, спортивних іграх тощо. Разом з учнями участь у таких забавах брали й учителі, що скорочувало дистанцію та формувало довіру між учнями та вихователями. Вінницькі учні мали свої шкільні клуби, а починаючи з третього класу, вони перетворювались на салони, де молодь, купуючи вхідний квиток за два злотих, влаштовувала танцювальні вечори [30, с. 18 – 19]. У школах, окрім забезпечення морального виховання, стежили також і за засвоєнням учнями дисциплінарних норм і правил. Це стосувалось як внутрішнього розпорядку школярів, так і їхньої

поведінки поза межами навчальних закладів. Учні гімназій та повітових дворянських училищ на період навчання зобов'язані були мешкати в гуртожитках, які належали навчальному закладу, в опікунів або на найманих квартирах, які обов'язково перевіряло керівництво навчального закладу на добру репутацію. Було суворо заборонено тютюнопаління, уживання алкогольних напоїв, хоч серед учнів, особливо старших класів, були юнаки віком від 20 до 25 років. Таку провину карали жорстоким побиттям. Особливу увагу звертали на те, як поведуть себе учні за межами навчальних закладів. Так, наприклад, виходити в місто вони повинні були лише в супроводі представника педагогічного колективу та обов'язково в шкільній формі встановленого зразка, яка повинна була мати належний вигляд. Поручників цієї постанови суворо карали, їх одразу ж мали доставити до Інспектора казенних училищ, який відраховував порушників з навчального закладу [278, арк. 10]. Форма в учнів гімназії мала такий вигляд: мундир зелений або синій з червоним комірцем, який мав бути застібнутий на усі гудзики; полотняні панталони, того самого кольору, що й мундир або сюртук; чорна краватка; кашкет кольору мундира чи сюртука з червоною стрічкою по колу. При кожному учневі мав бути учнівський квиток, який посвідчував особу та навчальний заклад [278, арк. 10]. Дослідивши навчально-виховну систему в школах Поділля першої половини XIX ст. можемо змодельовати основні складові педагогічного процесу, окреслити його структуру, особливості змісту навчання на кожному рівні, спільні та відмінні характеристики змісту навчання, а також виховання (рисунки 2.4 «Структура навчально-виховної системи в школах Поділля в першій половині XIX ст.»).

Отже, у процесі аналізу архівних документів, постанов МНО, історико-педагогічної літератури ми довели, що виховна система була організована так, аби формувати в юнаків загальнолюдські цінності, гуманізм, організацію життя в шкільному колективі, а згодом і в соціумі. Недоліками її організації були: авторитарні методи виховання з боку вчителів, організація системи доносів в учнівському колективі.

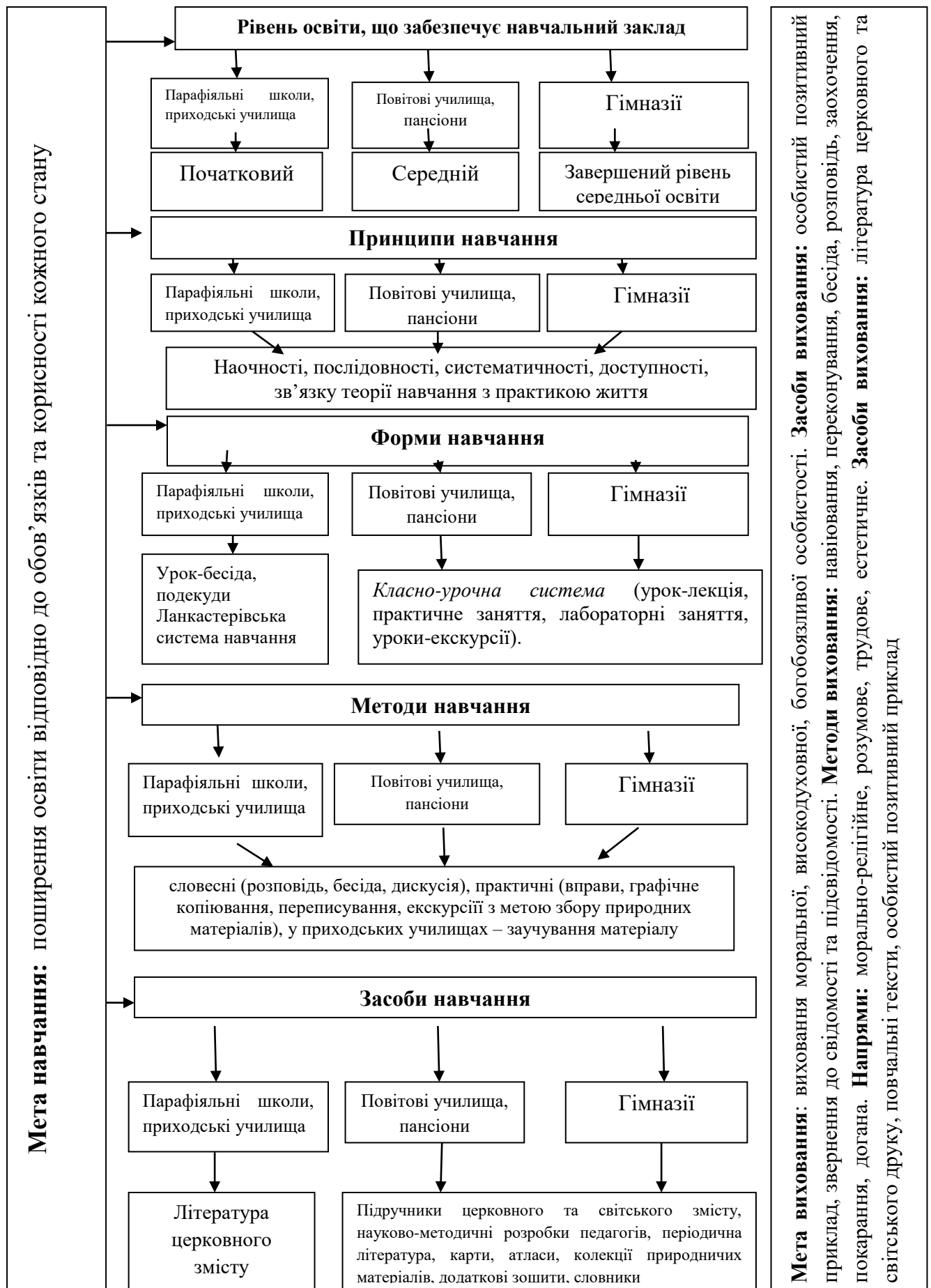

Рисунок 2.4 «Структура навчально-виховного процесу в школах Поділля в першій половині XIX ст.»

Висновки до 2 розділу

У змісті другого розділу розглянуто динаміку поширення мережі навчальних закладів різних рівнів, визначено особливості організації шкільництва на Поділлі в першій половині XIX ст., виокремлено тенденції розвитку змісту освіти, встановлено форми й методи навчально-виховного процесу, виявлено специфіку методичного забезпечення шкіл губернії.

У змісті другого розділу розглянуто динаміку поширення мережі навчальних закладів різних рівнів, визначено особливості організації шкільництва на Поділлі в першій половині XIX ст., виокремлено тенденції розвитку змісту освіти, встановлено форми й методи навчально-виховного процесу, виявлено специфіку методичного забезпечення шкіл губернії.

На основі проаналізованих положень нормативно-правових документів (Статуту віленського імператорського університету 1803 р., Статутів університетів 1804, 1807, 1828, 1835 рр., Указів та розпоряджень МНО) обґрунтовано доведено, що динаміка поширення мережі навчальних закладів відповідала розробленій періодизації розвитку освіти на Поділлі в зазначений хронологічний період. Установлено, що поширення навчальних закладів регіоном чітко регламентувалося положеннями зазначених документів. Провідними середніми навчальними закладами визначено Вінницьку, Немирівську, Кам'янець-Подільську гімназії. Проаналізовано учнівський контингент навчальних закладів різних рівнів за такими критеріями: соціальний стан та віросповідання. Установлено, що уніатські школи користувались популярністю не лише серед представників католицького віросповідання, й серед православних учнів.

Аргументовано, що за результатами реформ на початку XIX ст. державу було поділено на навчальні округи. Поділля входило до трьох навчальних округів: Віленського (1803–830 рр.), Харківського (1830–1831 рр.) та Київського (з 1831 р.). Визначено структуру управління навчальним округом (попечитель округу, інспектор, ректор університету, директори гімназій та повітових училищ, рада університету, учителі

навчальних закладів) та функціональні обов'язки кожної з адміністративних ланок. Установлено, що господарська спрямованість місцевості, контингент учнів і фінансові можливості власне навчального закладу були об'єктивними причинами, що впливали на особливості організації навчання в приходських, повітових училищах і гімназіях регіону.

Змістовий аналіз навчальних планів і програм дав змогу констатувати, що становість освіти знайшла своє відображення і в змістовому наповненні навчальних дисциплін, а також у навчально-методичному забезпеченні педагогічного процесу. Встановлено, що класно-урочна система була провідною в повітових училищах та гімназіях, подекуди в приходських училищах використовували ланкастерівську методику навчання учнів. У гімназіях практикується диференціація навчання, під час вивчення Закону Божого.

Доведено, що провідними принципами навчання були: наочність, доступність, систематичність, послідовність, поєднання теорії з практикою життя. Навчально-методична наповненість педагогічного процесу перебувала на задовільному рівні. Установлено, що найбільш забезпечені підручниками були гімназії, причому частину книг учні повинні були купувати за власні кошти. Доведено, що в першій третині XIX ст. в організації навчального процесу домінувало польськомовне провадження навчання, запроваджено викладання предмету «Закон Божий» для римо-католицького та православного віросповідання.

У процесі дослідження проблеми контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів установлено, що основними видами контролю були: попередній, поточний, підсумковий, перевідний, випускний та спеціальні для одержання класного чину. Оцінювання навчальних досягнень здійснювалось за п'ятибальною системою. Проаналізовано критерії п'ятибальної шкали оцінювання учнівських знань, установлено, що їх зміст забезпечував об'єктивність оцінювання. З'ясовано форми декларування екзаменаційної

документації, що характеризувала рівень навчального закладу, який закінчено.

Визначено методи виховання. Ними були: заохочення (проявлялось у похвалі, відзначенні грамотою тощо), особистий позитивний приклад та покарання. Форми покарання поділялися на фізичні (тілесні) та адміністративні (догани, написання імені учня, який завинив, на чорній дошці в класі, закриття на декілька годин у класній кімнаті, але лише вдень та з відома батьків чи опікунів). Формою організації виховної діяльності були урочна (на уроках Закону Божого та предметах мистецького циклу) та позаурочна (позакласні виховні заходи, спільне проведення дозвілля тощо).

Основні аспекти організаційних засад розвитку освіти на території Поділля в першій половині XIX ст. викладені у 8 одноосібних публікаціях [138, 140, 145, 141, 146, 151, 148, 150].

РОЗДІЛ 3

ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧИТЕЛІВ У ШКОЛАХ ПОДІЛЛЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. ТА ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. Характеристика професійної діяльності вчителів у школах Поділля

У процесі дослідження проблеми розвитку освіти в Подільській губернії в першій половині ХІХ ст. були проаналізовані особливості професійної діяльності учителів регіону. Базуючись на архівних та історико-педагогічних джерелах, визначено основні особистісні та професійні якості, якими мали володіти учителі, та виокремлено особливості їхньої педагогічної майстерності.

Аналіз науково-педагогічної літератури засвідчив, що за роки незалежності України в історико-педагогічному доробку з'явилася низка праць, які досліджують питання становлення особистості учителя Є. Барбіна [9], Л.Дровозюк [62], І. Демкова [50], Л. Мільто [116]. Використовуючи хронологічний, змістовий та порівняльні методи історико-педагогічного дослідження виявлено, що професійні здібності педагогів були предметом обговорення ще в античні часи.

Так, Є. Барбіна, зазначає, що Сократ (469 – 339 рр. до н.е.), Аристотель (384 – 322 рр. до н.е), Цицерон (105 – 43 рр. до н.е.) вважали сутністю мистецтва вчителя уміння стимулювати в учнів потяг до істини, розвивати самостійне мислення, а не повідомляти готові положення. Процес навчання вважали «божественним покликанням», бо учитель повинен уміти зробити душу вихованця прекрасною, навчити його справедливо, чесно й розумно жити [9, с. 71].

У середні віки питання підготовки вчителів було предметом науково-практичних інтересів Я. Коменського, Й. Песталоцці, А. Дістервега тощо. Так, Я. Коменський називав учителя майстром, а школу – майстернею, він

зазначав, що вчитель повинен бути всебічно розвиненим, висококультурним, володіти красою мови, комунікативністю, уміти вникати в мислення дитини та захоплювати її увагу [9, с. 71].

До питання розвитку особистісних якостей педагога звертався свого часу Г. Сковорода, який з цього приводу висловився так: «неодмінна якість педагога – покликання. Наставник має пам'ятати про власну гідність, бути безкомпромісним, чесним, служити добру, виявляти любов і повагу до особистості учня» [9, с. 73].

Вагоме значення для нашого дослідження має підручник І. Демкова «Керівництво вчителям першого та другого класів народних училищ Російської імперії, видане за Височайшим наказом царствующої Імператриці Катерини II у Санкт-Петербурзі 1783 р.» [50, с. 337]. Його важливість полягає в тому, що вказана праця найбільш точно репрезентує реалії досліджуваного періоду, зважаючи на всі його особливості. Праця складається з декількох частин, в одній з них приділено увагу особистісним рисам, якими мав володіти кандидат на посаду вчителя, ними були: любов, бадьорість, терпіння, відповідальність тощо [102].

Зважаючи на вищевикладені спостереження представників педагогічної думки різних історичних періодів та спираючись на матеріали, що містяться в архівних документах педагогічного спрямування, з'ясовано, якими чеснотами й фаховими здібностями був наділений подільський учитель у першій половині XIX ст. Ними стали: любов та повага до здійснюваної педагогічної діяльності; повага до учнів та педагогічного колективу; стриманість, вимогливість як до себе, так і до учнів, особистий приклад у повсякденному житті.

Адже як було зазначено в попередньому параграфі, базуючись на дослідженні наративних джерел, з'ясовано, що найбільшою повагою серед учнів користувалися ті педагоги, які проявляли любов до дітей, повагу до особистості учня, були об'єктивними у своїх судженнях, демонстрували

власний позитивний приклад, зацікавленість у всебічному розвитку вихованців, утвердженню їхньої самооцінки тощо.

Майстерність педагога полягала не лише у володінні відповідними особистісними рисами, а й у поєднанні їх з професійними вміннями. Зважаючи на історико-педагогічну літературу, принагідно зауважимо, що станом на першу половину XIX ст. питання розвитку та вдосконалення професійної майстерності не порушували. Л. Дровозюк зазначає, що актуальною проблема формування творчого вчителя стала лише в 60-ті роки XIX ст., чому сприяло проведення шкільних реформ і створення мережі народних шкіл.

Дослідниця вказує на основні причини відсутності інтересу до цієї проблеми: «бюрократична система управління освітою Росії гальмувала прояви творчої ініціативи учителів, однак траплялися винятки, коли управлінські органи очолювали високоосвічені, прогресивні діячі, які, незважаючи на загальні тенденції збереження та охорони наявної системи, самі подавали зразки творчого ставлення до своєї роботи й знаходили способи сприяння творчій праці рядових учителів» [62, с. 273].

У власних наукових розвідках О. Лавріненко стверджує, що на початку XIX ст. центрами підготовки вчителів на українських землях стають Києво-Могилянська академія, Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми, а пізніше – Харківський, Київський та Львівський університети. Науковець наголошує на згубному впливі політики русифікації, що охопила всю систему освіти та культури. Давні українські школи російський уряд перетворював на суто духовні, а в нових викладання здійснювали лише російською мовою [102, с. 337].

Брак професійних педагогічних кадрів на Поділлі в першій половині XIX ст. був наслідком не лише згадуваної вище проблеми русифікаторської політики уряду, але й значної віддаленості від досліджуваної території зазначених навчальних закладів, а також відсталого економічного розвитку Поділля в першій половині XIX ст. У попередньому розділі зазначалось, що

внаслідок причин, пов'язаних і з промисловим характером економіки краю, і з пануванням кріпосного ладу в сільському господарстві, а також становістю суспільства, пересічні мешканці Поділля не мали змоги здобувати освіту в передових навчальних закладах.

У дослідженні Н.Дем'яненко та І.Важинського знаходимо твердження, що питання підготовки педагогічних кадрів для шкіл Російської губернії вперше було закріплено в Тимчасових правилах народної освіти (1803 р.) [54, с. 201]. Протягом 1803–1804 рр. у результаті проведення першої в XIX ст. хвилі реформ були відкриті «трирічні педагогічні інститути при університетах», у яких вивчали спеціальні предмети та проходили педагогічну практику. Навчання здійснювалося кращими професорами університетів, підготовка вчителів була багатопрофільною. Після закінчення навчального курсу вчителі мали право викладати декілька предметів [116, с. 331].

Л. Мільто звертає увагу на те, що в змісті університетської педагогічної освіти XIX ст. особлива увага відведена педагогіці. Наприклад, у Московському університеті з 1835 року підготовку викладачів починали після двох років навчання головної спеціальності. Майбутніх учителів відряджали до гімназій з метою швидшого засвоєння методики викладання обраних дисциплін. Протягом місяця вони слухали лекції з педагогіки, відвідували уроки, проводили практичні заняття, а також працювали репетиторами [116, с. 332]. При університетах кафедри педагогіки відкривались з середини XIX ст. офіційним розпорядженням МНО на історико-філологічних факультетах, зокрема на цих та інших факультетах загальна кількість годин педагогіки становила 4-6 на тиждень [54, с. 208].

У XIX ст. учителів для церковно-приходських шкіл готували церковно-вчительські школи, а також двокласні вчительські школи. Право обіймати посаду вчителя мали особи, що закінчили духовні семінарії або вісім класів гімназії МНО. Багато вчителів, які проживали далеко від педагогічних навчальних закладів або з економічних причин, не мали педагогічної освіти й отримували звання вчителя після складання педагогічних іспитів [163, с. 348].

Зважаючи на особливості розвитку Подільської губернії, які були проаналізовані в попередніх розділах вище, у регіоні першої половини XIX ст. постало питання про підготовку фахівців для римо-католицьких навчальних закладів. Для розв'язання цього питання 18 липня 1803 р. імператор Олександр I підписав указ про створення у Віленському університеті головної семінарії для священиків цього віросповідання Могилевської, Віленської, Луцької, Кам'янець-Подільської та Мінської єпархій, так само це було зроблено й для священників римо-уніатського віросповідання вказаних єпархій. На утримання цього навчального закладу щороку виділяли 15 тис. руб. сріблом. Ці гроші стягували з усіх монастирів, окрім єзуїтів, піаріїв, місіонерів ордену св. Вікентія, братів Милосердя, а також з жіночих католицьких монастирів, окрім монахинь ордену Візиток та Сестер Милосердя [252, арк. 29].

У 30-х рр. XIX ст. російська влада стала відкривати парафіяльні училища. Це були не церковні, а власне державні навчальні заклади, котрі відкривало МНО і на балансі якого вони перебували. «Приходськими» ж вони іменувалися лише тому, що в умовах відсутності професійних педагогів у них часом викладали священно- та церковнослужителі.

Служителі церкви не надто прагнули працювати в цих навчальних закладах (головна причина: низька оплата праці), і тому роль педагогів виконували відставні військовослужбовці, тобто ті, хто мав хоча б середню освіту, та писарі. А от Укази Святійшого Синоду від 1836 та 1837 рр. уже зобов'язували православне духовенство відкривати церковнопарафіяльні школи [123]. Важливе місце в них відводили особистості вчителя, його професійним і загальнолюдським якостям, умінням і навичкам, необхідним у щоденній взаємодії з учнями та шкільним колективом.

Незважаючи на наявність названих центрів підготовки педагогічних кадрів для навчальних закладів, на території Поділля в першій половині XIX ст. не вистачало учителів, які б мали відповідну освіту та володіли усіма необхідними педагогічними якостями, особливо це стосується учителів для

російських шкіл та предметів російської словесності. Брак цих фахівців підтверджується й проаналізованим у розділі 2 штатом повітових училищ та гімназій. Саме через брак професійних педагогічних кадрів у приходських школах Поділля застосовували ланкастерську методику вивчення дисциплін, а в гімназіях педагогічною діяльністю займались учні (на посаді репетиторів), які після закінчення навчання мали змогу працювати вчителем у цьому ж навчальному закладі.

Що ж стосується вчителів для шкіл польських релігійних орденів, то тут не спостерігалось нестачі фахівців, адже завдяки аналізу педагогічної думки Поділля (§ 1.3) та додатку Е встановлено, що вони були освіченими, мали університетську західноєвропейську освіту й походили з шляхетських родин, що власне й забезпечило їм відповідний рівень освіти.

Зважаючи на описаний вище стан підготовки фахівців педагогічної галузі, не оминули увагою питання професійних здібностей, умінь та навичок учителів, їхньої професійної майстерності тощо. Досліджуючи нормативні документи, що видавало МНО стосовно регламентації роботи педагогічного колективу, маємо відзначити той факт, що чимало уваги приділяли урядовці професійним якостям та здібностям учителів.

У Положенні від 8 листопада 1845 р., яке було видане МНО, чітко регламентувались права та обов'язки вчителя. У своїй викладацькій діяльності учитель повинен був ураховувати вікові особливості учнів і рівень їхніх умінь та навичок, він мав пояснювати матеріал доступно, у роботі використовувати методи диференційованого навчання, особливу увагу приділяти тим учням, яким навчання дається важко, але й не забувати про заохочення старанних учнів.

Як зазначено в документі, «учитель у процесі викладацької діяльності не повинен втрачати головної мети виховання – моральної. Провідним в успішній роботі є прив'язаність учнів до наставника; він легко може її здобути, діючи на учнів не лише погрозами та страхом, а й смиренністю, лагідним переконанням та повчальним прикладом» [172].

Від педагогів вимагали вільного володіння дидактичними та академічними здібностями, рекомендували не використовували суто механічні методи навчання, але сприяти збагаченню розуму учнів корисними та потрібними істинами. Директорам та наглядачам видавали розпорядження, згідно з яким вони вели постійний нагляд за вчителями, аби останні не перевантажували дітей лише вивченням текстів напам'ять, а підводили їх до розуміння того чи іншого факту, починаючи з простого та доступного для них пояснення, зупиняючись на кожному слові. Наглядачі особливу увагу звертали на методи, якими користуються вчителі під час викладання свого предмета [327, арк. 80].

Центральною владою, а саме МНО також було регламентовано перелік книг, які нами були використані в якості методичних рекомендацій для вчителів 1 і 2 класів, список класичних книг, спільних для повітових та приходських училищ:

I. Для повітових училищ:

- російська граматика;
- арифметика у двох частинах;
- грецька скорочена граматика російською мовою;
- Священна історія;
- опис усіх частин світу (для уроків географії);
- розгорнутий Катехізис;
- латинська граматика.

II. Для приходських училищ:

- Буквар церковний та світський зі скороченим Катехізисом;
- Прописи російські;
- Коротка російська граматика;
- Арифметика 1 частина;
- Часослов;
- Псалтир [307, арк. 12].

Проте, окрім представленого переліку методичних матеріалів, допоміжною літературою для вчителів слугували власні методичні та наукові праці. Так, наприклад, у Вінницькій гімназії молодший учитель Ступачевський видав «Нарис давньої політичної історії», старший учитель Маховський – «Коротке порівняння давніх легенд про створення світу за розповідями Моїсея», у Кам'янець-Подільській гімназії старший учитель Морачевський, який згодом виконував обов'язки інспектора гімназій, став автором «Історії російської словесності», а вчитель Чайковський написав «Математичну географію для учнів 5 класу гімназії», а також опублікував метеорологічні спостереження та «Опис північного саява, що було в м. Кам'янці 5 листопада 1848 р.», у тій же гімназії старший учитель Зенкевич написав «Короткий історичний огляд навчальних закладів Подільської губернії» [131, с. 18; 132, с. 20; 133, с. 21; 126, с. 26].

У Немирівській гімназії старший учитель Єрофеев переклав на російську мову твір «Загальна історія народів та держав Середньовіччя», який в оригіналі має назву «Allgemeine Geschichteder Völker und staaten desmittel-alters», згодом побачила світ книга «Основи арифметики» учителя Волковського, який також займався перекладом «Основ алгебри» Гречини [131, с. 18; 132, с. 20; 133, с. 21; 126, с. 26].

О. Лавріненко відзначає, що педагогічна майстерність учителя в першій половині XIX ст. привертала увагу тогочасних дослідників, науковець наводить свідчення І. Демкова, який у третій частині свого підручника зауважив, що вчителі зобов'язані за своєю посадою займати місце батьків учня під час їхнього перебування в школі, і якщо батьки здійснюють недостатній педагогічний вплив на дитину – працювати з подвійними зусиллями. Педагоги повинні, навчаючи Закону Божого, виховувати в учнів такі риси, як порядність, вірність християнським і церковним настановам, смиренність тощо. Звання вчителя зобов'язує зробити із учнів корисних суспільству людей, навчити вихованців думати й вчиняти розумно, чесно та порядно [102, с. 338].

Стосовно стилю педагогічного спілкування між учителями та учнями в навчальних закладах Поділля першої половини XIX ст., то, згідно з аналізом документів, епістолярних та наративних джерел, він мав переважно авторитарний характер. Учитель одноосібно приймав будь-які рішення, у спілкуванні з учнями застосовував переважно вимоги, які висловлював у жорсткій формі.

Діяльність учителів навчальних закладів Поділля в першій половині XIX ст. не обмежувалась лише викладанням навчальних предметів, вони виконували також роль інспектора спільних квартир, де проживали учні, займались з ними позаурочною підготовкою домашнього завдання, особливо з тими, хто мав труднощі в навчанні. Вони суворо контролювали дисципліну в помешканнях, займались позаурочною виховною роботою серед школярів.

До обов'язків учителів подільських шкіл, особливо гімназій, входило виконання функцій класного керівника, а саме:

- 1) ретельно вести класний журнал, де відзначали успіхи учнів з усіх предметів, а також записували зауваження;
- 2) у кінці кожної навчальної четверті виписувати оцінки та зауваження на кожного учня в спеціальні атестаційні табелі;
- 3) контролювати ведення індивідуальних щоденників успішності школярів [201, с. 260-261].

Виокремивши на початку XIX ст. освіту в самостійну галузь господарювання, уряд регулював питання соціального забезпечення педагогів, надання їм пільг тощо. Варто зазначити, що відповідно до нормативних документів (Статутів університетів, окремих положень МНО) це було закріплене на законодавчому рівні в пакеті соціальних пільг.

Відповідно до деяких пунктів, відзначимо, що вчителі гімназій та повітових училищ, які відпрацювали 25 років, отримували звання заслуженого вчителя й до смерті користувалися повним пакетом пільг. Посади директорів гімназій та наглядців повітових училищ давали такі самі права, як і вчительські звання для отримання повного пансіону. У разі

невиліковної хвороби вчителя та неможливості виконувати ними свої функції в повному обсязі, вони переходили на повне утримання держави [252, арк. 23].

Викладачі гімназій та повітових училищ мали право утримувати пансіони та викладати там додаткові уроки без відриву від основного свого заняття. Учитель приходського училища вважався на державній службі, і будинок, у якому він жив, звільняли від військового постою, а його особистий дім – від усіх інших податків [176].

Що ж стосується питання оплати праці педагогічного колективу, то тут була певна схема її нарахування. Усе залежало від фінансування, кількості штатних учителів тощо. Проаналізувавши всі особливості педагогічної діяльності, здійснивши ретроспективу розвитку питань педагогічної майстерності у вітчизняній та зарубіжній педагогічній спадщині, виокремили особливості професійної діяльності учителів на Поділлі в першій половині XIX ст. Визначили, що учителі повинні були володіти як особистісними (*любов до професії та учнів, відповідальність, вимогливість, порядність*), так і професійними (*вільне володіння навчальним матеріалом, основними принципами та методами викладання*) якостями тощо. Виявили, що завдяки реформам в освіті, професійна діяльність учителя була закріплена на законодавчому рівні з гарантією соціального забезпечення.

3.2. Упровадження результатів дослідження в сучасних умовах реформування освітньої галузі

Практичне значення дослідження полягає не лише у введенні в науковий обіг досі невідомих архівних документів, узагальненні та систематизації фактологічного матеріалу, але й можливості впровадження результатів дослідження з розвитку освіти та педагогічної думки на Поділлі в першій половині XIX ст. в практику сучасного педагогічного процесу в умовах реформування освітньої галузі.

У процесі роботи над заявленою проблемою виокремлено два основних напрями: по-перше, за допомогою порівняльного та змістового методів було здійснено зіставлення основних форм, принципів та методів педагогічного процесу в першій половині XIX ст. та на сучасному етапі розвитку й реформування освітньої галузі, проаналізовано зміни в організації навчання, виявлено спільні та відмінні риси тих принципів і методів, які використовувались у школах Поділля в досліджуваній хронологічний період та по теперішній час. По-друге, на основі досліджуваного матеріалу розроблено методичні рекомендації для самостійного вивчення студентами усіх спеціальностей проблеми розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. Головною метою розробки методичних рекомендацій було поглиблення знань студентської молоді з основ становлення шкільництва на території регіону їхнього проживання, розширення світогляду з історичного краєзнавства тощо.

У процесі реалізації першого з двох поставлених завдань, нами використано термін «екстраполяція». Вказане поняття найчастіше використовують у таких науках, як математика, фізика, статистика та економіка, де очевидним є результат та можливе більш точне його прогнозування на майбутнє. Як зазначено в словнику української мови, одне з визначень цього терміна – як поширення висновків, одержаних із спостереження над однією частиною явища на іншу її частину [197]. Навчальний процес, як трактує його в педагогічний словник, це система організації навчально-виховної діяльності, в основі якої – органічна єдність і взаємозв'язок викладання й учіння; спрямована на досягнення цілей навчання й виховання [42, с. 223].

Проте, варто зробити уточнення, що в ході дослідження проблеми розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. не ставимо за мету перенести досвід означеного хронологічного періоду на сучасність, а продемонструвати актуальність деяких педагогічних засад на нинішньому етапі розвитку освіти.

Під час дослідження означеної проблеми з'ясовано, що незважаючи на значний проміжок часу між досліджуваним періодом та сьогоденням, основні педагогічні положення, що стосуються процесу навчання та виховання, зберегли актуальність і до сьогодні, вони лише певним чином видозмінені відповідно до вимог часу та суспільства.

Здійснюючи екстраполяцію педагогічного досвіду шкіл Поділля на початку XIX ст. у сучасний освітній простір, визначимо нинішню територію Поділля. На відміну від територіального поділу на початку XIX ст., про який вели мову в параграфі 1.1, на сьогоднішній день – це історико-географічна область, яка охоплює територію сучасних Вінницької, Хмельницької, частину Тернопільської, північні райони Одеської областей, а також невеликі прилеглі території Житомирської області [95].

У процесі роботи було вивчено та проведено аналіз навчальних програм, що видавало відомство МНО в першій половині XIX ст., та накази Міністерства освіти та науки України про затвердження типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів усіх ступенів [209, 210].

Здійснений аналіз дав змогу констатувати, що зміст навчальних планів церковно-парафіяльних та приходських училищ першої половини XIX ст. має в окремих частинах ідентичний змісту сучасного навчального процесу початкової школи.

Незважаючи на історичні умови діяльності шкіл, зміст та мета навчального процесу залишились спільними, а саме: ознайомлення учнів з базовими знаннями з читання, письма, лічби, математичних дій, акцентування комунікативної компетентності школярів.

Базовий рівень початкової школи у вузькому значенні зводиться до оволодіння учнями навиками читання, письма, лічби, розширення їхнього світогляду шляхом вивчення предметів природознавчого та мистецького циклу. Початкова школа збагачує життєвий досвід дитини, забезпечує гармонійний розвиток особистості та слугує сходиною до навчання на наступних освітніх рівнях. Певну відповідність виявлено й на інших освітніх

рівнях сучасної школи та навчальних закладів першої половини XIX ст. на території Подільської губернії.

Для більш детального вивчення цього питання здійснено порівняльний аналіз обсягу навчального навантаження для кожного освітнього рівня двох історичних періодів. Результати дослідження представлено в таблиці 3.1. «Порівняльний аналіз обсягу та змісту педагогічного процесу для кожного ступеня освіти першої половини XIX ст. та сучасної школи»

Таблиця 3.1.

Порівняльний аналіз обсягу та змісту педагогічного процесу для кожного ступеня освіти першої половини XIX ст. та сучасної школи

Навчальний рівень (перша половина XIX ст.)	Зміст освіти в першій половині XIX ст.	Навчальний рівень (сучасний етап)	Зміст освіти на сучасному етапі
1	2	3	4
Приходські школи (1 рік навчання)	<u>Навчальні предмети:</u> Закон Божий, читання друкованих книг і рукописів, чистописання, письмо під диктовку, арифметика, практичні вправи без використання книг. <u>Загальна кількість годин на тиждень:</u> 24 год.	Початкова загальноосвітня школа, 1 – 4 класи	<u>Навчальні предмети:</u> мова та література, математика, природознавство, суспільствознавство, здоров'я і фізична культура, технології, мистецтво <u>Загальна кількість годин на тиждень:</u> 92 (1 клас – 21 год., 2 клас – 23 год., 3 клас – 24 год., 4 клас – 24 год.)
Повітові	<u>Навчальні предмети:</u>	Основна	<u>Навчальні предмети:</u>

училища (4 роки навчання)	Закон Божий, природнича історія, економіка, геометрія, фізика, садівництво, історія універсальна, міри і рисунки топографічні, риторика, російська, латина, польська, німецька, французька мови, арифметика, географія. <u>Загальна кількість</u> <u>годин на тиждень:</u> 31 година	школа (5 – 9 класи)	українська мова та література, іноземна мова, світова література, історія України, всесвітня історія, основи правознавства, музичне мистецтво, образотворче мистецтво, математика, алгебра, геометрія, природознавство, біологія, основи здоров'я, фізична культура, трудове навчання, інформатика, географія, фізика, хімія. <u>Загальна кількість</u> <u>годин на тиждень:</u> 28 – 33 год.
Гімназія (7 років навчання)	<u>Навчальні предмети:</u> Закон Божий, російська мова та словесність, церковно- слов'янська мова та логіка, російське законодавство, латина, грецька, німецька, французька	Старша школа (10- 11 класи)	<u>Навчальні предмети:</u> Українська мова та література, іноземна мова, друга іноземна мова, світова література, історія України, всесвітня історія. Громадянська освіта: правознавство, економіка, людина і

	мови, математика, природнича історія, фізика, фізична географія, історія, географія, чистописання, креслення та малювання. <u>Загальна кількість</u> <u>годин на тиждень у</u> <u>кожному класі: 33-36</u> год.		світ, філософія, художня культура, естетика, алгебра, геометрія, астрономія, біологія, географія, психологія, фізика, хімія, екологія, технології, інформатика, захист Вітчизни, фізична культура, креслення. <u>Загальна кількість</u> <u>годин на тиждень: 33</u> год.
--	--	--	--

Загальна кількість годин на тиждень протягом одного навчального року практично однакова для кожного зі ступенів освіти. Перелік навчальних предметів, звичайно, має відмінності, причиною цього є, по-перше, термін навчання, по-друге, розширення переліку навчальних дисциплін. У приходських школах, як бачимо з таблиці, термін навчання складав один рік, у сучасній загальноосвітній школі I ступеня цей термін складає 4 роки, повітові училища – 2 – 4 роки, основна загальноосвітня школа II ступеня – 5 років, гімназія в першій половині XIX ст. – 7 років, загальноосвітня школа III ступеня – 2 роки.

Збереглась практика поділу старших класів за профілем, починаючи з 10 класу, учні мають змогу обирати профіль класу, у якому бажають навчатися, а в гімназіях Поділля першої половини XIX ст. профільний поділ мав місце в останніх двох класах. Установлено, що не втратили своєї актуальності принципи навчально-виховного процесу, якими послуговувались у школах Поділля першої половини XIX ст. та сьогодні.

Актуальними принципами навчання залишаються:

- принцип доступності та послідовності навчання;
- принцип систематичності навчання;
- принцип корисності навчання;
- принцип наочності навчання;
- принцип зв'язку теорії навчання із життям;
- принцип урахування вікових та індивідуальних особливостей

учнів у процесі навчання.

Неодмінними складовими педагогічного процесу є навчання та виховання, які взаємодіють у нерозривній єдності один з одним. Навчання у вказаний історичний період і сьогодні побудоване за принципом від простого до складного. До спільних рис також можна віднести той факт, що навчальний предмет поділяється на тематичні блоки, для вивчення яких відведено встановлену кількість годин протягом навчального року, по завершенню кожного блоку відбувається перевірка засвоєних учнями знань. Окрім вивчення нової теми, на кожному уроці проводять перевірку пройденого учнями матеріалу для кращого закріплення отриманих знань. Поточний контроль у школах першої половини XIX ст. проводили переважно в усній формі, це передусім церковно-парафіяльні школи та приходські училища, що було зумовлене економним використанням паперу, а в повітових училищах та гімназіях до усної форми контролю знань додається письмова у вигляді диктантів, практичних завдань тощо. На сучасному етапі відбувається поєднання усного й письмового виду опитування, а також поширеними є методи тестового контролю знань. Спільною, безперечно, є класно-урочна система навчання, однак, як бачимо з матеріалів дослідження, що містяться в розділі 2, тривалість уроку в першій половині XIX ст. була інша: для приходських училищ – одна година, а для гімназій – одна година тридцять хвилин.

Сучасні педагоги, зважаючи на вікові особливості учнів, рівень їхніх умінь та навичок, пояснюють матеріал доступно, більше уваги звертають на

тих дітей, яким навчання дається з певними труднощами, та тих, хто досить легко справляється з новим матеріалом. Активно застосовують метод заохочення учнів.

Що ж стосується принципу диференціації та індивідуалізації навчання, необхідно вказати на відмінності їх упровадження в навчальний процес у межах досліджуваних періодів. Особливості, а саме спільне та відмінне змістове наповнення названих принципів навчання, викладені в таблиці 3.2. «Порівняння принципів диференціації та індивідуалізації навчання в першій половині XIX ст. та на сучасному етапі розвитку освіти».

Таблиця 3.2.

Порівняння принципів диференціації та індивідуалізації навчання в першій половині XIX ст. та на сучасному етапі розвитку освіти

Принцип	Перша половина XIX ст.	Сучасний період
Диференціація	- відповідно до рівня їхніх знань, умінь та навичок (нижчі, середні та вищі класи) такий поділ стосувався переважно гімназій.	Поділяють відповідно до кількох напрямів: 1) на основі спеціальних здібностей та інтересів. Профільна диференціація розпочинається здебільшого в старших класах середніх загальноосвітніх шкіл.
Індивідуалізація	Індивідуалізація проявлялась переважно в позаурочній діяльності. Зі слабшими учнями займались репетитори,	На сучасному етапі виділяють внутрішньокласну індивідуалізацію навчальної діяльності,

	ними були або самі педагоги, або здібні учні, відмінники. Така форма роботи здійснювалась за окрему платню.	проявляється вона в трьох формах: фронтальній, груповій та індивідуальній. Позакласна робота переважно в молодших класах у формі груп продовженого дня.
--	---	---

Велике значення в педагогічному процесі надається наочності, ще Я. А. Коменський свого часу зауважив, що ефективність навчання залежить від доцільного залучення органів чуття учнів до сприйняття навчального матеріалу, про що йдеться в теорії і активно використовується в практиці сучасної школи [36, с. 119].

Як зазначається в сучасних підручниках з педагогіки, «в основі засвоєння учнями абстрактних положень повинні лежати чіткі уявлення про реальні об'єкти довколишнього середовища» [36], саме тому школи повинні бути забезпечені відповідною навчально-матеріальною базою. Встановлено, що на початку XIX ст. і сьогодні учні мають змогу наочно вивчати природничі науки, бо навчальні заклади мають власні колекції природних мінералів, муляжі скелетів тварин різних видів, а також глобуси, кулі, геометричні фігури, що слугують для зручного розв'язання задач з математики, географічні карти, таблиці, схеми тощо.

Для формування в сучасних учнів самостійності в прийнятті рішень та відповідальності в навчальних закладах широко практикують різні форми організації учнівського самоврядування – починаючи від формування згуртованого класного колективу з усіма його атрибутами (активом, делегуванням повноважень) до створення системи внутрішнього самоврядного управління. Організують також дні учнівського

самоврядування, коли старшокласники самостійно проводять уроки для молодших школярів, мають змогу брати участь у роботі педагогічних рад, виконуючи представницьку функцію учнівства в роботі педагогічних колективів.

У першій половині XIX ст. у приходських училищах учнівська самостійність виявилася в організації ланкастерської системи навчання, а в повітових училищах та гімназіях набувала форми занять з учнями, які мали низькі результати в навчанні, та представницької функції учнівства в роботі комісій з питань дисципліни тощо.

Стосовно теорії виховання, у ході порівняльного аналізу виховних систем двох періодів були з'ясовані подібність і відмінності в ідеях: виховання громадянина, формування моральності особистості, трудового та естетичного виховання.

На сучасному етапі, за твердженням Н. Мойсеюк, в умовах розбудови й ствердження суверенної, правової, демократичної держави, становлення громадянського суспільства в Україні особливого значення набуває формування громадянина – особистості, яка ідентифікує (усвідомлює свою належність) себе з Україною, оптимально поєднує власні інтереси з інтересами своєї країни, Європи та світу, активно включається в суспільне життя, захищає свої права, інтереси, переконання, виконує обов'язки, керується у своїй поведінці демократичними принципами. Громадянськість як тактична мета виховання визначає відбір такого змісту виховання, який забезпечить передумови для формування особистості на цінностях національної та загальнолюдської культури як невід'ємної складової культури цивілізаційної [117, с. 413].

Зважаючи на думку науковця, а також на сучасну мету виховання молоді, зауважимо, що цей напрям виховання не може бути споріднений з педагогічними цілями початку XIX ст., адже переважала схоластично-клерикальна модель виховання й на першому місці стояло не громадянське виховання, а моральне та релігійне. Що, по суті, є цілком логічним, адже в

першій третині XIX ст. найбільш широка мережа навчальних закладів належала релігійним установам (католицьким, уніатським та православним), а починаючи з другої третини XIX ст. Міністром народної освіти Російської імперії С.Уваровим православ'я було проголошено одним з провідних орієнтирів розвитку освіти. Основна мета зводилась до формування богошанобливого християнина, який сповідує християнські цінності та дотримується їх у повсякденному житті.

Моральне (релігійне) виховання в першій половині XIX ст. реалізовували на уроках Закону Божого для обох конфесій, під час бесід на моральні теми з учнями в позаурочний час, відвідування богослужінь у святкові дні та по неділях. На сьогоднішньому етапі розвитку держави, відповідно до положень Конституції України (ст. 35) та Закону України про свободу совісті та релігійні організації, система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер.

Проте, питання релігійного виховання реалізується по-іншому, зокрема впровадженням у сучасних загальноосвітніх школах предмета «Основи християнської етики». Особливість цієї дисципліни на сучасному етапі полягає в ознайомленні дітей з основами християнської моралі, формуванням у них етико-моральних умов для кращого самовдосконалення та реалізації.

На базі вищих навчальних закладів проводять конференції з питань виховання на основах християнської етики. Так, уже декілька років поспіль при Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського відбуваються конференції на тему: «Виховання молоді на принципах християнської моралі», де порушуються питання не лише виховання, але й історії християнської церкви.

Спільними напрямками виховання за змістом є естетичне, моральне, фізичне та трудове. Естетичне виховання виховує в учнів певну систему художніх уявлень, почуттів і переконань, естетичний смак, посилює потяг до прекрасного. Одночасно виховують прагнення й уміння вносити елементи естетики в життя [36, с. 68]. Цей напрямок упроваджують у класній та

позакласній роботі зі школярами шляхом залучення дітей не лише до споглядання чи прослуховування творів мистецтва, а й через безпосередню участь учнів у творчому процесі.

Моральне виховання спрямоване на формування моральної поведінки, проїнятої прагненням до істини, доброти, прекрасного, до вироблення таких моральних якостей, як патріотизм, національна гідність, повага, дружба, вдячність, любов до праці, дисциплінованість, відповідальність, совість, скромність тощо [36, с. 67].

Трудове виховання передбачає формування позитивного та творчого ставлення до праці, а в першій половині XIX ст. взагалі вважали, що лінь може призвести до загибелі душі, тому лінощі потрібно викорінювати лише повсякденною працею над собою з користю для суспільства. Фізичне виховання реалізували засобами фізичної культури, прищепленням правил особистої гігієни та формуванням в учнів навичок догляду за власним здоров'ям.

Сектор приватних навчальних закладів наявний в обох історичних періодах. У першій половині XIX ст., зважаючи на політику держави стосовно приватної освіти, ставлення до таких закладів у різні періоди було неоднаковим. На території Поділля в означений період діяли приватні навчальні заклади, утім їхню діяльність суворо контролювало МНО. Низкою нормативно-правових актів регламентували роботу приватних шкіл, пансіонів та приватних учителів, особливо іноземців.

У досліджуваному періоді виокремлено декілька типів приватних навчальних закладів: приватні школи мистецького спрямування та жіночі пансіони. Стосовно педагогічної діяльності іноземців, то в Указі МНО констатували, що «їхня робота та думки, які вони вкладають у голови юнаків, повинні відповідати інтересам держави, а навчання проводитись російською мовою». Для відкриття навчального закладу за кошти приватних осіб був створений перелік вимог для отримання дозволу. Саме тому приватних шкіл

на Поділлі в першій половині XIX ст. було небагато, причина цього – не лише високі вимоги до їх створення, але й платоспроможність населення.

На сучасному етапі розвиток приватної освіти трактуємо як чинник, що сприяє конкуренції, підвищенню якості навчання та новаторству в наданні освітніх послуг. Сьогодні в Україні система платної освіти законодавчо закріплена й діє як повноправний соціальний інститут [185].

На теперішній час приватна освіта представлена приватними загальноосвітніми школами, вищими навчальними закладами, загальноосвітніми навчальними закладами при релігійних установах. Їхня діяльність закріплена статтями Конституції України та Законом України про освіту. Згідно з даними Департаменту освіти, у Вінниці на сьогоднішній день функціонує 4 приватних загальноосвітніх навчальних заклади: школа «АІСТ», гімназія «Дельфін», приватна православна школа Св. Миколая, єврейська приватна школа «ОрМенахем Вінниця» (безкоштовна), у м. Хмельницький – приватна школа «Гармонія».

На основі проаналізованого матеріалу встановлено, що педагогічний процес приватних навчальних закладів у першій половині XIX ст. та на сучасному етапі різняться лише наповненістю змісту навчання, формами та методами навчання та виховання. Як і тоді, так і зараз навчання є добровільним та за бажанням громадян, відповідає їхнім переконанням, релігійним та громадським поглядам, а також відзначається їхньою фінансовою спроможністю.

Здійснивши порівняльний аналіз двох освітніх періодів, маємо змогу висловити власні погляди та рекомендації стосовно можливого використання провідних педагогічних ідей на сучасному етапі реформування освіти, а стосовно можливостей використання історико-педагогічного досвіду на сучасному етапі освітнього поступу виокремлюємо:

- доцільним і виправданим є навчання у так званих допоміжних школах, які почали засновуватись на території Поділля в другій третині XIX ст., така

практика існує і досі, що допомагає учням зорієнтуватись у виборі майбутньої професії або набуті навиків з певного фаху;

- тісний зв'язок навчання з вихованням дозволяє підвищити авторитет та престижність статусу учня школи: так, наприклад, з огляду на проаналізований матеріал, можемо зазначити, що доцільним є дотримання етикету шкільного вигляду, що, як показало дослідження, підвищує значимість навчання як діяльності та формує відповідальність за статус учня конкретного навчального закладу;

- активно впроваджується в практику сучасної загальноосвітньої школи формування колективу шляхом створення учнівського самоврядування, що мало місце і в досліджуваній період. Тоді, як і зараз, учні наділяються певними правами та обов'язками, хоч відмінність полягає в тому, що в першій половині XIX ст. учні мали більше обов'язків;

- у § 2.3, де йдеться про форми та методи контролю за навчальною діяльністю учнів, зазначається, що на випускних іспитах доволі часто був присутній представник відповідної канцелярської установи, куди направлявся на службу випускник гімназії. Майбутній роботодавець мав право на власне екзаменування з фаху та міг відповідним чином оцінити претендента, а протокол іспиту обов'язково надсилався за місцем майбутньої служби з випискою усіх оцінок. Ми переконані, що така практика є цілком доречна для використання й на сучасному етапі.

На виконання другого завдання, що попередньо поставлене на початку параграфа, визначено, що практична спрямованість дисертації полягає в широкому використанні матеріалів дослідження в освітньому процесі. Корисність її в тому, що вивчення історії рідного краю сприяє поглибленню знань з історичного краєзнавства, різнобічному розвитку особистості, розширенню її світогляду. Важливість ознайомлення з історичними фактами в різних сферах суспільної діяльності Поділля дає змогу врахувати недоліки минулого, адаптувати інноваційні ідеї до сучасного освітнього простору.

За твердженням О. Акімової, професійно-педагогічна підготовка майбутнього вчителя характеризується деяким функціоналізмом, що знайшов своє відображення в неузгодженості викладання різних дисциплін педагогічного циклу й суміжних наук. У результаті майбутні вчителі не отримують необхідної підготовки до реалізації цілісного педагогічного процесу [2, с. 153].

З огляду на таку проблему, здійснивши моніторинг навчальних програм вищих навчальних закладів подільського регіону, з'ясовано, що вивченню регіональних особливостей становлення та розвитку освіти побіжно відводиться увага в контексті освітнього процесу на Правобережній Україні. Зважаючи на це, нами розроблено методичні рекомендації для самостійного вивчення студентами проблеми розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.

Провідним принципом, що ліг в основу розробки методичних рекомендацій, стала інтеграція історії педагогіки з іншими науками, адже її зміст включає як педагогічні, так і суспільствознавчі й культурологічні знання. Вона пов'язана не тільки з теорією педагогіки, але й з історією суспільства, історією культури, історією суміжних наук – філософії, психології, окремих методик. Розуміння цього дозволяє розглянути педагогічні явища в тісному зв'язку з історією суспільства і в той же час урахувати їхню специфіку [2, с. 155].

Під час розробки методичних рекомендацій провідними шляхами вдосконалення форм і методів навчання були:

- широке використання різних форм пізнавальної діяльності (індивідуальна, парна, групова робота, рольові і ділові ігри);
- вироблення у викладача відповідних навичок організації керівництва навчальною діяльністю студентів;
- застосування різних форм і елементів проблемного навчання;
- удосконалення навичок педагогічного спілкування, які мобілізують творче мислення студентів;

- індивідуалізація навчання при роботі в студентській групі і врахування особистісних характеристик при розробці індивідуальних завдань і виробленні форм спілкування;

- застосування інформаційних засобів навчання та ІКТ [5, с. 49].

У структуру розроблених методичних рекомендацій для самостійного вивчення студентами проблеми розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. входить короткий лекційний виклад основних положень, які стали результатом узагальнення наукового дослідження. Після кожної теми подані різнорівневі завдання, які диференційовані відповідно до здібностей студентів, їхньої здатності до пошукової, аналітичної чи творчої діяльності.

Метою вивчення кожної із запропонованих тем є ознайомлення з головними історико-соціальними передумовами розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст., розширення знань студентів у питанні організації освітньої справи в регіоні, змісті освіти, формах, методах, принципах навчання та виховання; дослідження навчально-матеріальної бази шкіл. Відповідно, базуючись на цьому, ми визначили основні тенденції та напрями змісту освіти на Поділлі в окреслені хронологічні межі.

У результаті самостійного опрацювання теми «Розвиток освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.» *студент повинен знати:*

- специфіку та особливості розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.;

- педагогічні передумови розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.;

- основну історіографічну базу з вивчення цього питання;

- динаміку створення навчальних закладів та основи організації навчально-виховного процесу в школах Поділля в першій половині XIX ст.;

- основні тенденції формування змісту освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.;

- провідні засади, форми та методи навчання в школах регіону означеного періоду;

- форми та методи контролю якості знань;
- систему виховання в навчальних закладах Поділля в першій половині XIX ст.;
- особливості професійної діяльності вчителів у школах Поділля в першій половині XIX ст.;
- здійснювати порівняльний аналіз та екстраполяцію результатів дослідження на сучасний період.

Крім знань, *студенти набувають умінь* пошукової, аналітичної роботи з науковими матеріалами, архівними джерелами, розвивають критичне мислення, працюючи з відповідною літературою, а також можуть творчо й креативно виконувати самостійні та індивідуальні завдання, перевіряти свої знання, розв'язуючи контрольні завдання після вивчення теми.

Практичні завдання поділені за рівнями складності: першим рівнем є завдання відтворювального характеру, на другому рівні пропонуємо студентам ґрунтовно дослідити певне питання з переліку запропонованих тем та подати результати дослідження у вигляді реферату.

Це своєрідний творчий рівень, який передбачає вивчення студентами першоджерел з теми, архівних матеріалів, їхню систематизацію та узагальнення, що дасть змогу виявити ґрунтовні знання з теми, вільно оперувати ними, уміти критично та аналітично розв'язувати поставлене викладачем завдання. Студенти можуть самостійно обирати завдання відповідно до своїх можливостей без будь-яких обмежень. Інша мета другого рівня полягає в тому, аби на основі вивченого матеріалу проаналізувати поставлене завдання, яке потребує аналітичного мислення, зіставлення різних фактів, вимагає обґрунтовано, використовуючи переконливі аргументи, дати об'єктивну відповідь. Цей рівень також передбачає виконання дослідницької роботи, результати якої можуть бути апробовані на студентських наукових конференціях.

Для детального та глибокого ознайомлення студентів із представленою історико-педагогічною темою ми створили шість тематичних блоків, які

системно висвітлюють усі аспекти проблеми дослідження. Тематичні блоки та питання розроблені в такий спосіб, аби не порушувати принципів систематичності, цілісності та хронології. Кожна з шести тем має свою мету, що її має досягти студент у результаті дослідження, а також завдання для самоперевірки засвоєного матеріалу. Для полегшення роботи студентам запропоновано список рекомендованої літератури, поданий у кінці кожного блоку, а також загальний список джерел, поділених на основний та додатковий. Основний список джерел містить узагальнені та фундаментальні праці з історії педагогіки, історії України, довідникові та енциклопедичні видання.

Як уже зазначали вище, другий рівень завдань для самоперевірки передбачає виконання реферату на одну з обраних тем, що сприяє розвитку в студентів інтересу до дослідницької діяльності, об'єктивності суджень у ході аналізу отриманих результатів. Щоб сформувати в студентів навички правильного науково-методичного алгоритму написання та оформлення такого виду дослідження, до рекомендацій включені відповідні правила.

Таке дослідження передбачає виявлення самостійності в пошуковій та аналітичній роботі, обсяг роботи не повинен перевищувати 15 аркушів, на яких потрібно вмістити актуальність обраної теми та викласти основний матеріал. У викладі тексту дослідження від студентів вимагається наведені факти з історії розвитку освіти та педагогічної думки на Поділлі в першій половині XIX ст. підкріплювати відповідними джерелами. Саме для цього в тексті обов'язковими є покликання на використані матеріали, які оформлюють у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 15]).

Якщо посилання здійснене на архівне джерело, то обов'язково вказується номер і назва фонду, найменування архіву, номер справи, опису та аркуша, звідки взято інформацію, а також зазначається загальна кількість листів у справі.

Задля узагальнення результатів наукового пошуку та власних аналітичних роздумів, студент робить загальні висновки із проведеного

дослідження, які повинні мати узагальнений характер із зазначенням, за допомогою яких дослідницьких методів було сформульовано відповідні висновки. Узагальнення відображають поставлені у вступі завдання. Список використаних джерел має бути оформлений відповідно до вимог.

Для швидкої перевірки засвоєного матеріалу студентам пропонуємо перелік тестових завдань з відкритими та закритими питаннями, аби пересвідчитись у якості засвоєного матеріалу, ерудиції студентів тощо. Зміст завдань передбачає не лише вибір правильної відповіді, а й надання розгорнутої відповіді, установлення відповідності між положеннями та компаративний аналіз запропонованих положень.

Окрім скороченого лекційного викладу матеріалу, переліку питань для самостійного вивчення та тестових завдань для самоперевірки, методичні рекомендації містять допоміжні додатки, що представляють наочну інформацію про зміст освіти, принципи, методи, форми навчально-виховного процесу. Подані статистичні, канцелярські, методичні дані, отримані з першоджерела, тобто архівних документів та стародруків.

У кінці міститься загальний список рекомендованої літератури, яка поділена на основну, що складається з 16 позицій, та додаткову з 34 джерел. Повна структура методичних рекомендацій з проблеми «Розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. для самостійного вивчення студентами» представлена в додатку III «Методичні рекомендації».

Так, у ході дослідження проблеми впровадження освітнього розвитку Поділля в сучасні умови, у час інтенсивних реформ освітньої галузі, шляхом порівняльного аналізу педагогічного процесу *встановлено*, що у двох історично віддалених епохах спільним для обох історичних періодів є базові засади педагогічного процесу, а саме: принципи, методи та форми навчання. *Виокремлено* головні напрями виховання та змістову їх наповненість, *проаналізовано* спільні та відмінні риси основних ідей та форм педагогічного процесу (до відмінностей належать термін навчання, тривалість уроку, форми контролю в школах різних рівнів першої половини XIX ст. та

сучасного етапу; спільними є напрями виховання, провідні принципи навчання).

Доведена практична значущість наукового дослідження, що втілилася у методичних рекомендацій для практичного застосування здобутого матеріалу в освітньому процесі вищих навчальних закладів. *Визначено*, що досліджувана проблема є суспільно актуальною, а її розробка сприяє розширенню світогляду молодого покоління, збільшує обсяг знань майбутніх учителів з історико-педагогічної тематики регіону проживання.

Висновки до 3 розділу

У процесі історіографічного аналізу досліджень, присвячених історії становлення педагогічної освіти та майстерності України, архівних документів визначено особистісні (любов до дітей, відповідальність, бадьорість, терпіння) та професійні (методичні, академічні, дидактичні) якості подільських учителів. З'ясовано, що чимало педагогів (переважно церковно-парафіяльних та приходських шкіл) не мали належної фахової підготовки, на відміну від педагогічних кадрів гімназій та шкіл католицьких релігійних орденів.

Обґрунтовано висновок, що брак професійних педагогічних працівників на Поділлі в першій половині XIX ст. був наслідком віддаленості прогресивних навчальних закладів, а також відсталого економічного розвитку Поділля в першій половині XIX ст. З'ясовано, що освіта того часу носила суто становий характер. Діти селян та незаможних верств населення мали змогу навчатися в церковно-парафіяльних та приходських училищах, а діти дворян та міщан продовжували навчання у повітових училищах та гімназіях.

У результаті проведення порівняльного аналізу виявлено можливості використання історико-педагогічного досвіду діяльності навчальних закладів у сучасних умовах реалізації освітнього процесу. З'ясовано, що принципи, методи та форми навчання, які активно застосовували в практиці шкіл

Поділля першої половини ХІХ ст., досі залишаються актуальними. На основі проаналізованих навчальних програм, а також наказів МНО першої половини ХІХ ст. і навчальних планів, виданих Міністерством освіти і науки України, встановлено ідентичність у змісті навчання (за всіма освітніми рівнями). Окреслено спільні та відмінні риси в реалізації принципів і методів навчання, а також у змісті та напрямках роботи навчальних закладів різних рівнів.

Доведено практичне значення дослідження розвитку освіти на Поділлі в першій половині ХІХ ст., що представлене в розроблених автором методичних рекомендаціях для самостійного вивчення студентами. У методичному виданні обґрунтовано доцільність поглибленого вивчення запропонованої теми в межах курсу «Історія педагогіки» для майбутніх педагогів ступенів вищої освіти бакалавр, а також при написанні курсових, дипломних та магістерських робіт. Головною метою методичних рекомендацій визначено формування в майбутніх педагогів навичок об'єктивної дослідницької роботи з першоджерелами, архівними документами тощо.

Основні положення цього розділу викладені в двох одноосібних публікаціях [155, 153].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів проведеного дослідження дало підстави для **загальних висновків**, що є аргументованою відповіддю на поставлені дослідницькі завдання:

1. На основі вивчення науково-педагогічної літератури та дослідження архівних матеріалів проаналізовано соціально-історичні та педагогічні передумови розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. Визначено такі передумови:

політичні – відсутність власної державності, тривале перебування Подільської губернії під владою Польщі, а згодом Російської імперії не давало змоги розвиватися власній національній системі освіти;

соціально-економічні – аграрна спрямованість регіону, наявність кріпосницького ладу, ведення екстенсивного сільського господарства та поміщицьке землеволодіння спричинили відставання економічного розвитку Поділля в першій половині XIX ст., що зумовлювало суттєве розшарування суспільства, соціальну та майнову нерівність, а також впливало на рівень освіченості населення, поширення навчальних закладів та їх матеріальне забезпечення, можливість здобуття освіти;

етнокультурні – характеризувалися наявністю у регіоні представників багатьох національних груп, представники найбільших з них (поляки та росіяни) прагнули переважати в усіх галузях суспільного життя, зокрема й освіти, що нівелювало будь-які прагнення до становлення національної системи освіти.

Охарактеризовано педагогічні передумови розвитку освіти на Поділлі, які зумовлювали освітній поступ регіону на основі існуючої на той час вітчизняної педагогічної спадщини та активного використання досвіду західноєвропейської педагогічної думки.

2. На підставі застосування історико-системного методу дослідження з використанням історико-політичних та правових критеріїв розроблено та теоретично обґрунтовано авторську періодизацію розвитку системи освіти на

Поділлі в першій половині XIX ст., що включає три періоди (початок освітніх реформ, зміна політичних стратегій в освітній сфері, посилення русифікації).

Виявлено основні тенденції в обраних хронологічних межах, що зумовлювали напрями розвитку освітньої справи в регіоні.

Для першого періоду характерний початок реформ у складі Російської імперії та повноцінне функціонування навчальних закладів, що належала польській адміністрації.

Для другого – прагнення російського уряду впроваджувати власну освітню політику та все ще помітні ліберальні стосунки з польською знаттю, задля попередження створення проукраїнської опозиції російському уряду, що привело до посилення польського впливу в школах регіону та змісті освіти.

У третьому періоді яскраво виявилася радикальна політика російського уряду в галузі освіти, що стала спробою повного знищення національної ідентичності українців, які боролися за народність освіти та культуровідповідність у вихованні молоді.

3. На основі визначених тенденцій окреслено особливості організації та змісту педагогічного процесу, до яких віднесено:

- становість освіти, що знаходила відображення в переліку та змісті предметів шкіл різних рівнів;
- пріоритет точних наук у приходських та повітових училищах, що було важливим для подальшої роботи молоді в державних установах чи в господарстві;
- важлива роль у вихованні моральної сфери особистості, що засвідчує велика значимість викладання Закону Божого;
- провідними в переліку предметів повітових училищ були російська словесність та історія, проте у гімназійному курсі російська мова не була передбачена; переважно польськомовне провадження навчально-виховного процесу;

- врахування релігійної належності в приходських, повітових училищах та гімназіях, що було реалізоване в забезпеченні викладання Закону Божого для римо-католицької та православної конфесій;

- жорстка залежність змісту освіти в навчальних закладах Подільської губернії першої половини XIX ст. від політики уряду, загальносуспільних морально-етичних спрямувань.

Відзначено, що підготовка кадрів для навчальних закладів Поділля досліджуваного періоду здійснювалася у Віленському університеті. Водночас простежувався брак фахівців для російських церковно-парафіяльних шкіл та приходських училищ.

Зазначено, що провідні педагоги у своїй професійній діяльності активно використовували західноєвропейську педагогічну практику та здобутки власного педагогічного досвіду, що забезпечувалося шляхом розробки авторських методичних матеріалів.

4. Окреслено можливості творчого використання дослідницьких матеріалів з проблеми розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.

Результатом практичного використання теоретичного дослідження стало розроблення методичних рекомендацій для самостійного вивчення студентами проблеми розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. у межах дисципліни «Історія педагогіки» для студентів ступеня вищої освіти бакалавр та «Історія розвитку освітніх виховних систем» для студентів ступеня вищої освіти магістр.

Розробка містить шість змістових тематичних блоків, що супроводжуються лекційним викладом теоретичного матеріалу, різнорівневими завданнями для закріплення вивченої теорії та розвитку пошукових навичок роботи, аналітичного та критичного мислення. Методичні матеріали містять наочні додатки, що слугують допоміжним засобом засвоєння основних положень проблеми дослідження, документальним підтвердженням організації змісту навчально-виховного процесу в школах Поділля першої половини XIX ст.

Дисертаційна робота є самостійним завершеним науковим дослідженням, проте не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми. На окрему увагу заслуговують такі проблеми, як: становлення науково-педагогічної думки на Поділлі в першій половині XIX ст., розвиток та діяльність жіночих закладів освіти в XIX ст. на окресленій території, внесок видатних науковців та педагогів Поділля у розвиток навчальних закладів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акімова О.В. Сучасні підходи до аналізу історико-педагогічного процесу / О.В. Акімова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія : Зб. наук. праць. – Випуск 11 / Редкол. : М. І. Сметанський (голова) та ін. – Вінниця : ТД «Едельвейс і К», 2004. – С. 15-19. (208 с.)
2. Акімова О.В. Нові підходи до вивчення історії педагогіки в педуніверситеті / О.В. Акімова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія : зб. наук. праць. – Вип. 2 / Редкол. : М. І. Сметанський (голова) та ін. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – С. 153-156. (196 с.).
3. Акімова О.В. Модульно-варіантна технологія вивчення педагогічних дисциплін : [навчальний посібник] / О. В. Акімова, В. А. Сапогов. – Вінниця : ВДПУ. – 2012. – 106 с.
4. Акімова О.В. Розвиток творчого мислення майбутнього вчителя : [методичні рекомендації для студентів та викладачів вищих педагогічних закладів освіти] / О. В. Акімова. – Вінниця, 2008. – 143 с.
5. Акімова О.В. Методика проведення семінарських занять з історії педагогіки / О.В. Акімова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Вип. 16 / Редкол. : М. І. Сметанський (голова) та ін. – Вінниця : «Діло», 2006. – С. 49-56. (319 с.)
6. Антонюк Л. М. Виховання дітей національних меншин на Волині (XIX -початок XX ст.): порівняльний аналіз : дис... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Антолюк Любов Максимівна. – Житомир, 2015. – 214 с.
7. Альошинцев И. А. История гимназического образования в России (XVIII-XIX вв.) / И. А. Альошенцев. – СПб., 1912. – 352 с
8. Артемова Л.В. Історія педагогіки України [Текст] : підр. для студ. вузів / Артемова Л.В. – К. : Либідь, 2006. – 424 с.

9. Барбіна Є. Професійна майстерність учителя в історії педагогічної думки / Є. Барбіна // Рідна школа. – 1998. – №2. – С.71-74.
10. Бабіна О.І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці ХІХ – на початку ХХ століття) : автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. кандидата педагогічних наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. І. Бабіна. – К., 2000. – 19 с.
11. Баженов Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. : Історіографія. Бібліографія. Матеріали. / Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
12. Барнасюк О.С. Історія Немирівської гімназії (кінець ХVІІІ-поч.ХІХ ст.) / О. С. Барнасюк, І. М. Романюк // Вінниччина : минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – (Ред. кол. : Кравець М.М.) – Вінниця, ДП ДКФ. – 2005. – 324 с.
13. Батюшков П.Н. Подолье. Историческое описание. Тов. «Общественная польза» / П. Н. Батюшков. – СПб. – 1891.
14. Березівська Л. Основоположні засади історико-педагогічних досліджень: теорія і методологія / Л. Березівська // Шлях освіти. – 2010. – №1. – С. 37-43.
15. Білокінь С. Вихованці Кам'янець-Подільської гімназії в університеті Святого Володимира / С. Білокінь // Пам'ятки України. – 2000. – число 3-4. – С. 67-69.
16. Бобров В. Становлення та розвиток гімназій Півдня України (ХІХ – початок ХХ ст.) / В. Бобров // Шлях освіти. – 1998. – №1. – С. 45-47.
17. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Д. Бовуа. – Київ, 1996. – 421 с.
18. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україна 1793-1830 рр. / Д. Бовуа. – [пер. з франц. З. Борисюк. Вступ. слово Н. Яковенко]. – Львів : Кальварія, 2007. – 299 с.
19. Божевільний В. В. Соціально-етнічний склад населення Подільської губернії в першій половині ХІХ століття / В. В. Божевільний //

Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки. Збірник наук. праць за матеріалами Міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999). Інститут історії України НАНУ та ін. – Хмельницький : Поділля, 1999. – С. 138-142.

20. Бойко О.Д. Нариси історії України : [навчальний посібник] – [2-е вид.] / О. Д. Бойко. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002.

21. Бондар А. Освітні трансформації на Поділлі на приінці XVIII – в першій половині XIX ст. : автореферат на здоб наук ступ. канд. істор наук, спец. : 07.00.01 – історія України / А. Бондар. – Кам'янець-Подільський, 2015. – 30 с.

22. Бондарчук Г. В. Поляки в системі адміністративно-територіального управління Подільської губернії на рубежі XVIII-XIX ст. / Г. В. Бондарчук // Поляки на Хмельниччині : зб. наук. праць. – Хмельницький, 1999. – С. 118-122.

23. Бортник Л.А. До історії університетських статутів 1804-1884 рр. / Л. А. Бортник // Зб. наук. праць. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Казіна. – Харків, 2010. – № 906. – С. 31-37.

24. Бричок С. Роль церковнопарафіяльних шкіл у розвитку освіти на Волині / С. Бричок // Шлях освіти. – 2000. – №1. – С.48-51.

25. Була у Кам'янці чоловіча гімназія... : Штрихи до історії / Л. Підгірна, А. Бабляк // Подолянин. – 1993. – 27 січня. – С. 3.

26. Вазинський І.П. Становлення і розвиток педагогічної освіти в Центральній та Східній Україні (1802-1866) : автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. кандидата педагогічних наук : спеціальність 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / І. П. Вазинський. – К., 2002. – 19 с.

27. Ваховський Л. Методологія дослідження історико-педагогічного процесу : постановка проблеми / Л. Ваховський // Шлях освіти. – 2005. – №2. – С.7-11.

28. Ваховський Л. Наратив в історико-педагогічному дослідженні: методологічний аналіз / Л.Ваховський // Шлях освіти. – 2007. – №1. – С.42-45.
29. Вишневський В. А. Становлення вищої освіти в Крим (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук, спец. : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. А. Вишневський. – Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2006.
30. Вінниця у спогадах : (XIX-поч. XX ст.) у 3 т. / уклад. В. В. Колесник. – Т. 1. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 720 с.
31. Вінниця: Історичний нарис / За ред. В. О. Птущенко. – Вінниця, 1964. – С. 78-79.
32. Возняк М. Історія української літератури / М. Возняк – Львів, 1992.- С. 383-385. (с.384).
33. Вороліс М. Г. Освітній та культурний розвиток Поділля в XIX ст. / М. Г. Вороліс, О. М. Вороліс // 36. наук. праць. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія : Історія. – Вип. 4. – Вінниця, 2002. – С. 40-42.
34. Вороліс М.Г. Особливості навчання і виховання учнів у середніх закладах Поділля в XIX столітті / М. Г. Вороліс // 36. наук. праць. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія : Історія. – Вип. 15. – Вінниця, 2009. – С. 244-247.
35. Гаврилюк В.В. Освітня діяльність подільської шляхти на Поділлі у другій половині XIX ст. / В. В. Гаврилюк // Вінниччина : минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII наукової історико-краєзнавчої конференції / [Ред. кол. Зінько Ю.А. (та ін.)]. – Вінниця, 2009. – 582 с.
36. Галузяк В.М. Педагогіка : [навчальний посібник] / В. М. Галузяк, М. І. Сметанський, В.І. Шахов. – [5-те вид., випр. і доп.] – Вінниця, Вид-во ТОВ фірма «Планер», 2012. – 400 с.

37. Гіптерс З.В. Розвиток економічної освіти дітей та дорослих на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття) : дис. доктора пед. наук : 13.00.01 / Зінаїда Василівна Гіптерс. – Київ, 2016. – 492 с.
38. Глинский Б.Б. Университетские уставы (1775-1884) / Б. Б. Глинский // Исторический вестник. – 1900. – № 1. – С. 324-351; № 2. – С. 718-742.
39. Год Б. Муза Кліо в царині педагогіки / Б. Год // Шлях освіти. – 2008. – № 2. – С. 48-51.
40. Годовые отчеты Министра народного просвещения за 1845 г. // Журнал министерства народного просвещения. – Т. 50. – 1846.
41. Годовые отчеты Министра народного просвещения за 1846 г. // Журнал министерства народного просвещения. – Т.56. – 1847.
42. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 374 с.
43. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX століття / О. М. Гордуновський // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 61-71.
44. Григоренко В. О. Приєднання земель (терени сучасної Хмельниччини) до Російської імперії в 1793 р. в результаті другого поділу Польщі / В. О. Григоренко // Поляки на Хмельниччині. – Хмельницький, 1999. – С. 142-151.
45. Грушевський М. Ілюстрована історія України [текст] / М. Грушевський. – Донецьк : ТОВ ПКФ «БАО», 2003. – С. 478 (736 с.).
46. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. / М. Грушевський. – Т. V. – К. : «Наукова думка», 1998. – С. 24.
47. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К., АПН, 2002. – 224 с.
48. Гуркина Н. К. История образования в России (X – XX века) : [учебное пособие] / Н. К. Гуркина. – СПбГАУП. СПб., 2001. – 64 с.

49. Даниляк П. Г. Т. Чацький та його роль у розвитку освіти на Правобережній Україні / П. Г. Даниляк // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 51-56.

50. Демков М. И. История русской педагогики / М. И. Демков. – [2-е изд.]. – М., 1910. – Ч. II. : Новая русская педагогика (XVIII век). – 627 с.

51. Демченко Я. Внесок поляків у розвиток освіти на Поділлі в XVIII ст. / Я. Демченко // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення. Матеріали XXII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції 20-21 жовтня 2011 р. : до 100 річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського / відпов. ред. Ю.А.Зінько. – Вінниця : Корзун Д.Ю., 2011. – С. 107.

52. Дем'яненко Н.М. Педагогічна освіта в Україні в першій половині XIX ст. / Н.М. Дем'яненко, І.П. Важинський // Педагогіка і психологія : Наук.-теор. та інформ. журнал / АПН України. – Київ : Педагогічна думка, 2001. – №3/4. – С. 201-212.

53. Дем'яненко Н.М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в історії вищої школи України (XIX – перша чверть XX ст..) : дис.. доктора пед. наук / Н. М. Дем'яненко. – К., 1999. – 469 с.

54. Дем'яненко Н.М. Педагогічна освіта в Україні в першій половині XIX ст./ Н. М. Дем'яненко, І.П. Важинський // Педагогіка і психологія. - Педагогіка і психологія : Наук.-теор. та інформ. журнал / АПН України. – Київ : Педагогічна думка, 2001. – №3/4. – С. 201-212.

55. Державний стандарт початкової загальної освіти / Постанова Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2011 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/462-2011-%D0%BF>

56. Джаман Т.В. Розвиток народної освіти на Волині (XVIII-XIX ст.) : автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. кандидата педагогічних наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Т. В. Джаман. – Тернопіль, 1999. – 19 с.

57. Джуринский А. Н. История педагогики и образования : [уч. для студентов вузов обучающихся по спец. «педагогика и психология», «социальная педагогика», «педагогика»] / А. Н. Джуринский. – М. : «Гуманитарно-издательский центр ВЛАДОС», 2010. – 400 с.
58. Дорошенко Д. І. Нарис історії України (від половини XVII ст.) : [Текст] / Д. І. Дорошенко. – Т. 2. – Л.; Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1991. – 349 с.
59. Дорошенко Д. І. Про минулі часи на Поділлі (коротка історія краю) : [Текст] / Д. І. Дорошенко. – Хотин : Буковина, 1992. – 39 с.
60. Дроб'язко П. Українська національна школа : витоки і сучасність : [навчальний посібник] / П. Дроб'язко. – К. : Академія, 1997. – 181 с.
61. Дровозюк Л. М. З історії загальноосвітньої школи на Поділлі у XVI-п.п. XIX ст. / Л. М. Дровозюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : педагогіка і психологія. – Вип. 5. – 2001. – С.128-131.
62. Дровозюк Л. М. Творчий вчитель в історії педагогіки України другої половини XIX ст. поч. XX ст. / Л. М. Дровозюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія. – Вип. 34. – С.272-276.
63. Евтух Н. Б. Развитие образования и педагогической мысли в Украине (конец XVIII – первая половина XIX века) : дис. на соискание ученой степени доктора педагогических наук, специальность 13.00.01. / Н. Б. Евтух. – К., 1996.
64. Енциклопедія освіти / Академія педагогічних наук України / [гол. ред. В.Г. Кремень]. – К. : Юрілком Інтер, 2008. – 1040 с.
65. Єршова Л.М. Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець XVIII — початок XX століття) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук : спеціальність 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. М. Єршова. – К., 2002. – 21 с.

66. Положение об испытаниях в учебных заведениях Министерства народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. – 1844.

67. Зайченко І.В. Історія педагогіки. Книга 1. Історія зарубіжної педагогіки : навчальний посібник / І. В. Зайченко. – К. : Видавничий Дім “Слово”, 2010. – 624 с.

68. Зваричук Е. О. Діяльність римо-католицької церкви в галузі освіти на Поділлі у першій половині XIX ст. / Е. О. Зваричук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки, 1999. – Т. 3 (5). – С. 137.

69. Записка исправляющего должность военного губернатора г. Камянца и Подольского Гражданского Губернатора о состоянии Губернии // Киевская старина. – 1896. – № 3. – С. 87-94.

70. Зашкільняк Л. Періодизація в історії / Л. Зашкільняк // Енциклопедія історії України. У 10 т. / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2011. – Т. 8. – С. 152.

71. Зінченко А.Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX століття / А. Л. Зінченко // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 36-45.

72. Змеев В.А. Министерство народного просвещения : первые годы деятельности / В. А. Змеев // Социально-гуманитарные знания. – 2006. – № 6. – С. 197-221.

73. Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст. : східна традиція та західні впливи / Я. Ісаєвич // Збірник наукових праць : «Україна XVII ст. між Сходом і Заходом Європи». Матеріали I-го українсько-італійського симпозіуму 13-16.09.1994 р. – 1996. – С. 114-132.

74. Історія міст і сіл Української РСР. У 26 т. Вінницька область / Гол. ред. колегії Олійник А. Ф. – Т. 2. – К., 1972.

75. Історія педагогіки : [навчальний посібник] / за ред. М. С. Грищенка. – К., «Вища школа», 1973. – 440 с.
76. Йоганн Генрих Песталоцци. Избранные педагогические сочинения в 3 томах / [под ред. М.Ф.Шабасовой]. – Изд. Академии пед.наук РСФСР. – М., 1961. – Т. 1. – 720 с.
77. Калакура Я. Історичне джерелознавство : [підручник] / Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та ін. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
78. Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер. – Львів, 2005.
79. Кільова Г. Є. Ф. фон Брадке і створення Київського учбового округу / Г.Кільова // Шлях освіти. – 2005. – № 3. – С. 40-44.
80. Клос Л. З історії медичної освіти у Галичині (XVII – початок XX ст.) / Л. Клос // Шлях освіти. – 1999. – № 3. – С. 48-51.
81. Козак І. Оригінальні прийоми навчання дітей грамоти за звуковим методом : (із досвіду педагогіки XIX ст.) / І. Козак // Початкова школа. – 2003. – № 5. – С. 47-49.
82. Кондрацький А. А. Поляки на Україні в X-XIЗ ст. / А. А. Кондрацький // Український історичний журнал. – 1991. – № 12.
83. Колесник В.В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Бібліографічний словник / В. В. Колесник. – Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с. іл.
84. Коменский Я.А., Локк Дж., Ж.-Ж.Руссо, И.Г.Песталоцци. Педагогическое наследие. – М. : Педагогика, 1989. – 416 с.
85. Конспект преподавания в приходських училищах Киевской, Волынской и Подольской губерніях // Журнал министерства народного просвещения. – Т. 49. – 1846.
86. Константинов Н.А. Очерки по истории начального образования в России / Николай Александрович Константинов, Василий Яковлевич Струминский. – Москва : Учпедгиз, 1953. – 272 с.

87. Кошоп О. Розвиток єврейської освіти на території Поділля наприкінці XIX – початок XX ст. / О. Кошоп // Шлях освіти. – 2012. – № 1. – С. 41-46.

88. Кравець В.П. Історія української школи і педагогіки : [Курс лекцій. Навчальний посібник для педагогічних навчальних закладів та університетів] / В. П. Кравець. МОН України. – Тернопіль; Кн.-журнальне видавництво «Тернопіль», 1994. – 357 с.

89. Кривошея І. Освіта поляків Умані (кінець XVIII початок XX ст.) / І. Кривошея, Т. Солощенко // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення. Матеріали XXII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції 20-21 жовтня 2011 р. : до 100 річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського / відпов. ред. Ю. А. Зінко. – Вінниця : Корзун Д.Ю., 2011. – С. 115-119.

90. Крип'якевич І.П. Історія України [Текст] / І. П. Крип'якевич ; [відп. ред. : Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович]. – Л. : Світ, 1990. – 520 с.

91. Крип'якевич І.П. Історія української культури [Текст] : навчальний посібник / ред. : І. Крип'якевич. – К. : Либідь, 1994. – 656 с.

92. Кришук Б. «Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Товариства «Просвіта» на Поділлі (1906-1923 рр.) дис. на здоб. ступеня канд. пед. наук. : спец. : 13.00.01 / Богдан Степанович Кришук. – Хмельницький, 2012.

93. Кришук Б. Суспільно-політичні та культурно-освітні передумови виникнення та становлення осередків товариства "Просвіта" на Поділлі / Б. Кришук // Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки. – Житомир, 2010. – Вип.54. – С. 171-176.

94. Круковська І.М. Становлення і розвиток медичної освіти на Волині (XIX- 30 роки XX ст.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня кандидата педагогічних наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / І. М. Круковська. – Житомир, 2007. – 20 с.

95. Кубійович В. Поділля / В. Кубійович, Е. Жарський, М. Ждан. // Енциклопедія українознавства : Словникова частина : [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка ; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович— Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя ; Львів ; Київ : Глобус, 1955—2003.. Словникова частина. — Т. 6. — С. 2131—2145. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/encycl/euii161.htm> (назва з екрану).

96. Кулікова Л. Традиції античності освіти у вітчизняних навчальних закладах XVII – п.п.XIX ст. / Л. Кулікова // Шлях освіти. – 2007. – №3. – С.39-45.

97. Кундельський В.В. Окремі штрихи українсько-польських відносин на теренах Проскурівського повіту наприкінці XVIII – першій половині XIX століття / В. В. Кундельський // Матеріали III науково-красьзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2011. – С. 88-98. – (644с.).

98. Курилова Т.Н. Педагогическая подготовка учителя в России : историографический анализ / Т. Н. Курилова // Советская педагогика. – 1991. – № 11. – С. 81-86.

99. Курляк І. Зміст і форми методики викладання природничих наук у перших українських гімназіях / І. Курляк // Шлях освіти. – 1997. – № 1. – С. 48-51.

100. Курляк І.Є. Розвиток класичної освіти на Західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук : спец. : 13.00.01 / І. Є. Курляк. – К., 2000. – 29 с.

101. Лавренчук Ю.М. Динаміка розвитку освіти в Росії XIX ст. / Ю .М. Лавренчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія : зб. наук. праць. – Вип. 38 / Редкол. : В.І.Шахов (голова) та ін. – Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2012. – С. 325-330. (432с.)

102. Лавріненко О.А. Ідеї педагогічної майстерності в творчій

спадщині діячів періоду українського національно-культурного відродження XVIII-XIX ст. / О. А. Лавріненко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія : зб. наук. праць. – Вип. 35 / Редкол. : В. І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2011. – С. 336-341. (419с.)

103. Лавріненко О.А. Педагогічна майстерність в історико-педагогічному вимірі: теорія, практика, поступ : [монографія] / О. А. Лавріненко. – К. : Богданова А.М., 2009. – 328 с.

104. Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840 годах / О. Левицкий // Киевская старина. – 1906. – Т. 93. – С. 72-87.

105. Левківський М.В. Історія педагогіки [Текст] : підручник для студентів вузів / М.В. Левківський. – [2-ге вид.доп.]. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 376 с.

106. Литвин В. Історія України : [підручник] / В. Литвин. – К., НВП «Видавництво «Наукова думка»», 2009. – 791 с.

107. Лотоцкий А. Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем / А. Лотоцкий // Образование. – 1899. – № 4. – С. 71-73.

108. Мазурик В.С. Селянське питання на Поділлі в законодавчій політиці самодержавства (30-40-і роки XIX століття) / В. С. Мазурик // Тези доповідей VII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.45-46.

109. Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII – XIX веке. / Сост. С.В. Рождественский при участии В. Г. Соломина и П. П. Тодоровского. – С.-Пб., 1910.

110. Медвідь Л. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні [Текст] : навч. посібник / Л. Медвідь. – К. : Вікар, 2003. – 335 с.

111. Мельник Е.М. Поразка польського національного повстання 1830-1831 рр. і посилення русифікації на Поділлі / Е. М. Мельник // Зб. наук. праць. Поляки на Хмельниччині. – Хмельницький, 2002. – С.142-151.

112. Мельник Л.Г. Соціально-економічний розвиток Поділля в першій половині XIX століття / Л. Г. Мельник // Тези доповідей VII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.40-42.

113. Мелещенко А. Єврейське шкільництво у структурі освіти Волині (кінець XVIII-початок XX) : дисертація на здобуття наукового ступ. канд. пед. наук. : спец. 13.00.01 / А. Мелещенко – Житомир, 2015. – 219 с.

114. Михалевич И. Каменецкая гимназия: Исторические записки о пятидесятилетии её существования (1833-1883) / И. Михалевич. – Кам'янець-Подольський, 1883.

115. Мицик Ю. А. Історія України : [навчальний посібник] / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – Київ, Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 250.

116. Мільто Л.О. Підготовка педагогічних кадрів в університетах дореволюційної Росії / Л. О. Мільто // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Вип. 38 / Редкол. : В. І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2012. – С. 330-335. (432с.)

117. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : [навчальний посібник] / Н. .Є. Мойсеюк. – [5-те вид., випр. і доп.]. – К., ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика», 2009. – 656 с.

118. Москаленко Н.В. Розвиток навчальних закладів з XIX століття та система управління школи / Н. В. Москаленко // Педагогіка і психологія. – 1994. – №4. – С. 140-146.

119. Мукалов Н. Народная школа в Юго-Западном крае. Историко-статистический очерк / Н. Мукалов. – Киев, 1892.

120. Нагребецький А.Н. Парафіяльні та інші школи / А. Н. Нагребецький // Шлях крізь віки. Нариси історії навчальних закладів Шаргородщини. – Вінниця, 2006. С.36-39.

121. Назаренко Є.Д. Олександр Хиджеу в Кам'янець-Подільському / Є. Д. Назаренко // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000.

122. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ ст. – К. : Шкільний світ, 2001. – 21 с.

123. Національна політика Російської імперії в галузі церковнопарафіяльного шкільництва Подільської єпархії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://book.net/index.php?p=achapter&bid=7178&chapter=1> (назва з екрану).

124. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2020 року / Схвалено Указом Президента України від 25 червня 2013 року №344/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/15828.html>

125. Несторенко В. А. Культурно-освітній розвиток Поділля / В. А. Несторенко // Освіта, наук і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т. 4. – Кам-Под., 2004. – 221 с.

126. О возвышении платы за учение в высших и средних учебных заведениях // Журнал Министерства народного просвещения. – Т. 61. – 1849. – С. 97.

127. О дополнении закона касательно лиц, изъятых от телесных наказаний // Журнал министерства народного просвещения. – Т. 57. – 1848.

128. О правилах для испытания в уездных училищах и гимназиях // Журнал Министерства народного просвещения. – Т. 13. – 1837. – С. XXX.

129. О соединении в гимназиях должности Инспекторской с учительскою // Журнал Министерства народного просвещения. – Т. 1. – 1834.

130. О соединении в Гимназиях должности Инспекторской с Учительскою // Журнал Министерства народного просвещения. – № 1. – 1834 р.

131. О трудах профессоров и прочих преподавателей // Журнал Министерства народного просвещения. – Т. 29. – 1841. – С. 18

132. О трудах профессоров и прочих преподавателей // Журнал Министерства народного просвещения. – Т. 37. – 1843. – С. 20.
133. О трудах профессоров и прочих преподавателей // Журнал Министерства народного просвещения. – Т. 41. – 1844. – С. 21, 95, 26.
134. Общий устав императорских российских университетов. – СПб., 1835. – 42 с.
135. Огієнко І. Українська культура [Текст] / І. Огієнко. – К. : Наша культура і наука, 2002. – 342 с.
136. Омельчук В.В. Розвиток освіти на Волині (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.) : автореф. на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. В. Омельчук. – К., 2002. – 21 С.
137. Опушко Н.Р. Аналіз стану дослідженості розвитку освіти на території Поділля в першій половині ХІХ століття / Н. Р. Опушко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія : зб. наук. праць. – Вип. 36 / Редкол.: В.І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2012. – С. 311-315. (438 с.)
138. Опушко Н.Р. Види контролю знань учнів у навчальних закладах Поділля першої половини ХІХ століття / Н.Р. Опушко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія : зб. наук. праць. – Вип. 43 / Редкол. : В. І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2015.
139. Опушко Н.Р. Етапи розвитку освіти на Поділлі в першій половині ХІХ століття / Н. Р. Опушко // «Концептуальні основи підготовки спеціалістів: традиції та перспективи в контексті реалій сучасної освіти» [Матеріали V Міжнародного семінару] // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія : зб. наук. праць. – Вип. 39 / Редкол. :

В. І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2013. – С. 394-399. (423 с.)

140. Опушко Н.Р. Застосування дидактичних принципів навчання в школах Подільської губернії в першій половині XIX ст. / Н. Р. Опушко // «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» [Матер. V всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю] : у 5-х частинах. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2015. – Ч. 1. – С. 100-103. (208 с.)

141. Опушко Н.Р. Зміст навчальних дисциплін в приходських та повітових училищах на території Поділля першої половини XIX ст. / Н. Р. Опушко // “Актуальні проблеми педагогічної науки” [Матеріали восьмої Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції] / ГО “Інститут освітньої та молодіжної політики”; Науково-навчальний центр прикладної інформатики НАН України. – Миколаїв : ГО “ІОМП”, 2015. – С. 71-75. (140 с.)

142. Опушко Н.Р. Значення архівних матеріалів та першоджерел у вивченні історії розвитку Поділля в першій половині XIX ст. / Н. Р. Опушко // Науковий діалог «Схід-Захід» [Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю] : у 4-х частинах. – Дніпропетровськ : Видавництво «Інновація», 2013. – ч.1. – С. 195-198.

143. Опушко Н.Р. Научные основы развития образования на Подолье в первой половине XIX ст. / Опушко Н.Р. // Актуальные проблемы педагогической теории и практики : материалы международной научной конференции / под общей ред. проф. О. И. Кирикова; проф. Н. И. Сметанского. – Москва : Наука: информ; Воронеж: Воронежский государственный педагогический университет, 2013. – С. 195-206.

144. Опушко Н.Р. Нормативно-законодавча база розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX століття / Н. Р. Опушко // Образовательно-информационные технологии : теория и практика : монография (международная) / [О. Г. Абрамкина, А. Ю. Арутюнян, О. И. Герберт и др.] – Книга 14. Москва : Наука: информ; Воронеж: ВГПУ, 2012. – С. 271-277.

145. Опушко Н.Р. Організація початкової освіти на території Поділля в першій половині XIX століття / Н.Р.Опушко // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : педагогічні та психологічні науки / [гол. ред. В.В.Райко]. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2014. - №4 (73). – С. 260-273. (544с.)

146. Опушко Н.Р. Освітня діяльність повітових училищ та гімназій на території Поділля в першій половині XIX століття / Н.Р. Опушко // Вісник Черкаського університету. Серія : педагогічні науки. – №28(321). – 2014. – С. 24-30. – (152 с.)

147. Опушко Н.Р. Особливості розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX століття / Н. Р. Опушко // Матеріали I Всеукраїнської конференції молодих учених і студентів «Актуальні проблеми науки і наукових досліджень» (17-18 квітня 2013 року). – Вінниця, 2013.

148. Опушко Н.Р. Система освіти на території Поділля в першій половині XIX століття / Н.Р.Опушко // Проблеми освіти : наук. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, – К., 2014. – Вип. № 78. – Ч. 2 – С. 160-166 (285 с.)

149. Опушко Н.Р. Соціально-історичні передумови розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX століття / Н. Р. Опушко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Вип. 35 / Редкол. : В. І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2011. – С. 345-350. (419 с.)

150. Опушко Н.Р. Становлення змісту освіти на Поділлі в першій половині XIX століття: історичний аспект / Н. Р. Опушко // Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції “Теоретичні та методичні засади особистісно-професійного розвитку майбутнього вчителя”/ – Вінниця: ТОВ “Нілан ЛТД”, 2014. – С.119-122. – (180с.)

151. Опушко Н.Р. Формування в учнів національної самоідентифікації: історико-педагогічний аспект / Н.Р.Опушко // Сучасні

інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід і проблеми // Зб.наук.праць. – Вип. 38. – Київ-Вінниця : ТОВ “Планер”, 2015.

152. Опушко Н.Р. Система виховання в школах Поділля в першій половині XIX ст. / Н.Р. Опушко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [ред. кол.: Безлюдний О.І. (гол. ред.) та інші]. – Умань : ФОП Жовтий О.О., 2015. – Вип. 53. – С. 283-290 (434 с.).

153. Opushko N. Extrapolation of teaching experience schools Podillya first half nineteenth century at the present stage / N. Opushko // Nowoczesna edukacja : filjsofia, innowacja, doswiadczenie. – Nr 2(6). – Lodz : Wydawnictwo Naukowe Wyzszej Szkoły Informatyki i Umiejetnosci, 2016 – S. 74-80.

154. Опушко Н. Р. Особливості професійної діяльності учителя в школах Поділля першої половини XIX ст. / Н. Р. Опушко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : наук. журнал / голов. ред. А. А. Сбруєва. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. - №5 (59) – С. 369-376. – (468 с.)

155. Опушко Н.Р. Розвиток освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. : [методичні рекомендації для самостійного вивчення студентами] / Н. Р. Опушко. – Вінниця, 2016.

156. Отчет Министра народного просвещения за 1840 год // Журнал Министерства народного просвещения. – Т. 30. – 1841.

157. Павлюк В. В. Римо-католицька церква в суспільному житті Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст. / В. В. Павлюк // Наукові записки. Серія : «Історичне релігієзнавство». – Вип. 4. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – С. 138-144.

158. Павлюк В.В. Стан польської освіти на Правобережній Україні на початку XIX ст. / В. В. Павлюк // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. – Житомир : Волинь. – Т. 18. – С. 108-110.

159. Палюк З. Заохочення і покарання як метод виховання (історико-педагогічний аспект) / З. Палюк // Шлях освіти. – 1998. – №3. – С.46-48.
160. Памятная книжка киевского учебного округа. Подольская губерния (с приложением карты учебных заведений МНП Подольской губернии) / Сост. А.А. Луцкевич. – Ч.2. – К., 1889.
161. Пасічник О.А. Освітня діяльність католицького костелу і парафії святої Анни у Проскуріві у ХІХ – першій чверті ХХ ст. / Пасічник О.А., Антонова О.Г. // Матеріали ІІІ науково-практичної конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2011. – С. 149-154. (644с.)
162. Патрило І. Нарис історії Василіан від 1743-1839 рр. / І. Патрило // Записки Чину Святого Василя Великого. – 1988. – Т. 13. – С. 183-283.
163. Педагогическая энциклопедия в 4-х т. / Под ред. И. А. Каирова, Ф. Н. Петрова. – Т. 3. – М. : Советская энциклопедия, 1968. – 880 с.
164. Пенішкевич Д. Формування змісту класичної гімназійної освіти на Буковині в першій половині ХІХ ст. / Д. Пенішкевич, І. Петрюк // Шлях освіти. – 1997. – №1. – С. 51-52.
165. Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності / О. Петренко. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2008. – 56 с.
166. Письмо П.В.Завадовского Ф.Чацкому // Русская старина. – 1898. – Т. 93. – Февраль.
167. Півоваров О.В. Становлення і розвиток світської середньої освіти на Лівобережжі та Слобожанщині (друга половина ХVІІІ – перша третина ХІХ ст.) : автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук : спец. 07.00.01. / О. В. Півоваров. – Харків, 2002. – 18 с.
168. Поліщук Т. Зміни в соціальній та національній структурі населення Правобережної України в середини – другій половині ХІХ століття / Т. Поліщук // Історія України. – 1999. – Вересень (№36). – С. 10.

169. Поліщук Ю. Боротьба царизму проти польського шкільництва у Правобережній Україні та зміна його на російську систему освіти (кінець XVIII – перша половина XIX століття) / Ю. Поліщук // Збірник наукових праць : Наукові записки НАНУ інститут політичних і етносоціальних досліджень ім. І.Ф.Кураса. – Вип. 33. – К. : 2007. – С.6-21.

170. Половко І.В. Статути в системі правового регулювання діяльності навчальних закладів на українських землях у складі Російської імперії у XIX ст. [Електронний ресурс] / І. В. Половко // – Режим доступу : [http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/App/2009_37/app-37_Polovko_I_V_\(371-380\).pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/App/2009_37/app-37_Polovko_I_V_(371-380).pdf)

171. Положение о взыскании платы за учение в высших и средних учебных заведениях (15.06.1845) // Журнал министерства народного просвещения. – Т. 45. – 1845.

172. Положение об испытаниях в учебных заведениях Министерства народного просвещения // Журнал министерства народного просвещения. – Т. 49. – 1846.

173. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. В. 2 т. Т.2. Від середини XVII ст. до 1923р. [навчальний посібник] / Н. Д. Полонська-Василенко. – [4-е видання стереотипне]. – К. : Либідь, 1992. – 640 с.

174. Полякова Н.В. Образование в России в первой половине XIX века / Н. В. Полякова // Социально-гуманитарные знания. – № 2. – 1999. – С. 147-163.

175. Попик Олександр Іванович. Розвиток художньої освіти на Поділлі в кінці XIX – на початку XX століття : автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. І. Попик. – К., 2003. – 20 с.

176. Правила для приходських училищ Киевской, Волынской и Подольской губерний (8.11.1845 г. на три года) // Журнал министерства народного просвещения. – Т. 49. – 1846.

177. Приходы и церкви Подольской епархии [Текст] / под ред. : Е. Сицинского. – Б. Церква : Вид. О. Пшонківський, 2009. – 996 с.
178. Прокопенко Л.Л. Досвід розвитку державно-громадського управління освітою в Україні у XVIII – першій половині XIX ст. / Л. Л. Прокопенко // Вісник УАДУ : Наук. журн. – 2000. – № 3. – С. 327-330.
179. Радченко Ю. Професійна підготовка вчителя в педагогічних закладах освіти Катеринославщини (перша половина XIX – початок XX ст.) : дис. на здобуття наук. ступ. кандидата педагогічних наук, спец. : 13.00.01 / Ю. Радченко. – Київ, 2012.
180. Распределение преподавания математики в гимназиях // Журнал министерства народного просвещения. – Т. 49. – 1846.
181. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902 / С. В. Рождественский. – СПб., 1902. – 785 с.
182. Рождественский С.В. Очерки по истории системы народного просвещения в России в XVIII – XIX веках / С. В. Рождественский. – СПб, 1912. – Т. I. – 48 с.
183. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X-поч.XX ст.) : Нариси / М. Д. Ярмаченко (відпов. ред.), Н. П. Калениченко, С.У. Гончаренко. – К. : Радянська школа, 1991. – 381 с.
184. Розклад навчальних предметів для гімназій, повітових та приходських училищ // Журнал Министерства народного просвещения. – № 1. – 1821. – С. 311.
185. Романенко К.М. Актуальні проблеми розвитку приватної вищої освіти в Україні [Електронний ресурс] / К. М. Романенко, Т. І. Романенко // Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка». – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2829>
186. Российское законодательство X-XX веков. – Т. 6. – Законодательство первой половины XIX века / [Под общей ред. О. И. Чистякова] – М. : Юрид. лит., 1988. – 432 с.

187. Саламаха М.П. Освітня діяльність чину Св. Василя Великого на Правобережній Україні кінця XVIII – першої третини XIX ст. / М. П. Саламаха // Наукові записки. Серія : «Історичне релігієзнавство». – Вип. 4. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – С. 170-180.

188. Сбитнев И.М. Записки из времени учреждения на Волыни и Подолии после восстания 1831 г. русских школ взамен польских / И. М. Сбитнев // Киевская старина. – 1897. – Т. 16, С. 285-316. – Т. 17. – С. 439-468.

189. Сейко Н.А. Співпраця Тадеуша Чацького з католицьким духовенством у справі благодійної підтримки навчальних закладів Правобережжя (початок XIX століття) [Електронний ресурс] / Н. А. Сейко // – Назва з екрану. – Режим доступу : <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN17/12snapds.pdf>

190. Сейко Н.А. Тадеуш Чацький – організатор доброчинності у сфері освіти початку XIX століття [Електронний ресурс] / Н. А. Сейко. – Режим доступу : <http://studentam.net.ua/content/view/7565/97/>.

191. Сейко Н.А. Фундування народних училищ польською громадою Правобережжя (перша половина XIX ст.) [Електронний ресурс] / Н. А. Сейко. – Режим доступу : http://eprints.zu.edu.ua/5417/1/стаття_в_полоністику_Сейко_НА_2011.pdf

192. Сейко Н. А. Доброчинність поляків у сфері освіти України (XIX – поч..XX ст.) Київський учбовий округ : монографія / Н.А. Сейко. – Житомир «Полісся», 2007. – 320 с.

193. Сесак І.В. Освітні заклади Поділля у другій третині XIX ст. / І.В.Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т.14. – С. 40-52 (528 с.)

194. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.

195. Сіцінський Є. Нариси з історії Поділля / Є. Сіцінський. – Ч. 1. – Вінниця, 1927. – 74 с.
196. Смолінський В. Освітня та виховна діяльність греко-католицької церкви на Поділлі (18- перша половина 19 ст.) / В. Смолінський // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету : серія «Історія». – Тернопіль, 2000. – С. 21.
197. Словник української мови : в 11 т. – Т.2. – 1971. – К. : Наукова думка. – С. 466.
198. Словник української мови : в 11 т. – Т. 10. – 1977. – С. 72
199. Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття : автореф. на здобуття наукового ступ. кан. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. М. Соловйова. – К., 1997. – 20 с.
200. Справочная книжка Подольской губернии за 1888 год / сост. В.К. Гульдман. – Камянец-Подольск, 1888. – 654 с.
201. Стрибульский С. Историческая записка о Немировской гимназии 1838-1888 / С. Стрибульский. – Немиров, 1888.
202. Субтельний О. Історія України-Руси / О. Субтельний. – К., «Либідь», 1992.
203. Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX- початок XX ст.) : автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. кандидата історичних наук : спеціальність 07.00.01 «Історія України» / Т. В. Сухенко. – К., 2001. – 19 с.
204. Сухомлинська О. Історико-педагогічне дослідження та його «околиці» / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2005. – № 4. – С. 43-47.
205. Сухомлинська О. Педагогічний дискурс XIX ст. – диференціація й інтеграція ідей / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2009. – № 4. – С. 36-41.
206. Таблица распределения уроков и предметов по классам в гимназиях и министерские предписания по уставу 1828 года // Журнал Министерства Народного Просвещения. – № 124. – 1864.

207. Таблица распределения уроков по классам в гимназиях // Журнал Министерства Народного Просвещения. – № 64. – 1849.

208. Таблица учебных часов для приходских училищ // Журнал министерства народного просвещения. – Т. 49. – 1846.

209. Типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів II ступеня / Наказ Міністерства освіти, науки, молоді і спорту України від 03.04.2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kodeksy.com.ua/norm_akt/source

210. Типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів III ступеня / Наказ Міністерства освіти, науки, молоді і спорту України від 27.08.2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kodeksy.com.ua/norm_akt/source

211. Тригубенко В. Фундатори освітньої системи XIX століття / В. Тригубенко // Освіта і управління. – 1998. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 173-176.

212. Тростогон М.А. Організація навчального процесу в гімназіях та повітових училищах Поділля у 1814-1830 рр. / М. А. Тростогон // Тези доповідей VII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 50-51.

213. Тучинський В. Місце Вінницької гімназії в розвитку освіти на Поділлі (1814-1847 рр.) / В. Тучинський // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення. Матеріали XXII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції 20-21 жовтня 2011 р. : до 100 річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. – Гол. ред. Ю. А. Зінко. – Вінниця : Корзун Д.Ю., 2011. – С. 108-110.

214. Удод О.П. Парафіяльні школи Поділля наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття / О. П. Удод // Тези доповідей VII Подільської історико-краєзнавчої педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 49.

215. Удод О.П. Початкова освіта на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / О. П. Удод // Тези доповідей VII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 49.

216. Українська педагогіка в персоналіях : [навчальний посібник] : у 2-х кн. / За ред. О.В.Сухомлинської. – кн.1 – Київ «Либідь», 2005. – 621 с.

217. Умінський С.А. Становлення і розвиток навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (др. пол. XIX – 30-ті рр. XX ст.) : дис... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Сергій Антонійович Умінський. – Житомир, 2014. – 269 с.

218. Федоров А.А. Духовное образование в русской православной церкви в XIX в. / А. А. Федоров // Педагогика. 2000. – №5. – С. 75-83.

219. Філінюк А.Г. Боротьба поляків за впливи у Поділлі в 1793-1830 роках / А. Г. Філінюк // Поляки на Хмельниччині. – Хмельницький, 1999. – С. 142-151.

220. Філінюк А.Г. Зміни в національно-культурній сфері Поділля на межі XVII-XIX століть та їх особливості / А. Г. Філінюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т. 1. – Кам'янець-Подільський, 1999. – С. 71.

221. Філінюк А.Г. Розвиток освіти та освітніх закладів на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття / А. Г. Філінюк, А. М. Боднар // Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі» 22 жовтня 2010 року. – Том 16. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 30-42.

222. Хіхляч Б.М. Василіанські школи на Поділлі : становлення, діяльність ліквідація (XVIII – перша третина XIX ст.) / Б. М. Хіхляч // Освіта, наука і культура на Поділлі : Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 10 : Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі» – С. 239-248.

223. Хіхляч Б.М. Вплив унії на церковне життя Поділля у XVIII ст. / Б. М. Хіхляч // Наукові записки Вінницького державного педагогічного

університету імені М.Коцюбинського. Серія : Історія. – Вип. 15. – Вінниця, 2002. – С. 195-199.

224. Хмелівська С.І. Розвиток іншомовної освіти у середніх навчальних закладах Київської учбової округи (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. кандидата пед. наук : 13.00.01 / Світлана Іванівна Хмелівська. – Житомир, 2015. – 248 с.

225. Циркулярное предложение по поводу изменения параграфов 145 и 235 Устава Гимназий // Журнал министерства народного просвещения. – Т. 63. – 1849.

226. Чалый М.К. Воспоминания 1844-1852 / М. К. Чалый // Из «Киевской старины». – К., 1895. – 141 с.

227. Черкащина О.В. Освіта та її музичний компонент як важливі чинники розвитку національної культури: Вінниця (перша третина XX ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/Portal/soc_gum/Vdakk/2010_2/16.pdf

228. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – Юго-Западный отдел / П. П. Чубинский. – СПб., 1872. – Т. VII. – Вып. 1. – 337 с.

229. Чубіна Т. Немирівська гімназія: меценатський проект Потоцьких / Т. Чубіна // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія : «Історія». – Вип. 14. – Вінниця, 2008. – 408 с.

230. Чуйко С.Р. Організація навчального процесу в ліцеях України (XIX – перша половина XX ст.) : автореф. на здобуття ступеня кандидата педагогічних наук : спец. 13.00.01 «Згальна педагогіка та історія педагогіки» / С. Р. Чуйко. – Тернопіль, 1999. – 21 с.

231. Шейко В. М. Історія української культури : [навчальний посібник] / Наук. ред. В. М. Шейко, Л. Г. Тишевська. – К. : 2006. – 2614 с.

232. Шкільнюк І. та ін. Культура Поділля в першій половині XIX ст. / І. Шкільнюк // Тези доповідей XVВінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – 1996. – С.26.

233. Штат гимназий и уездных для дворян и мещан училищ в Подольской губернии // Журнал Министерства народного просвещения. – Т. 7. – 1835. – С. XXIV.

234. Шумілова І.Ф. Розвиток земських шкіл Приазов'я другої половини XIX – початку XX століття : автореф. на здобуття ступення кандидата педагогічних наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / І. Ф. Шумілова. – Харків – 2004. – 16 с.

235. Шушара Т.В. Розвиток жіночої освіти в Таврійській губернії (XIX – початок XX століття) : автореф. на здобуття ступеня кандидата педагогічних наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Т. В. Шушара. – К., – 2006. – 16с.

236. Якимів Е. Діяльність католицьких орденів на Поділлі / Е. Якимів // Поділля в контексті української історії / Ред. кол. : Лойко О.Г., Григорчук П.С., Давидюк А.Т. та ін. – Вінниця : ВДПУ, 2001. – 321 с.

237. Ярмаченко М.Д. Педагогічний словник / [за ред.. дійсного члена АПН України Ярмаченка М.Д.] – К. : Педагогічна думка, 2001. – 514 с.

238. Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832. – Т.I – II. – Rzym-Lublin, 1991.

239. Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831-1863 // Zeszyty Historyczne. – Paryż, 1986. – S. 12-47.

240. Zasztowt L. Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – 445 s.

241. Komorowski J. Polskie życie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku. – Wrocław, 1985. – 210.- 210 s.

242. Kołbuk W. Kościoły wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772 – 1914 / W.Koibuk/ - Lublin, 1992. – 618 s.

243. Marczyński W. Statystyczno-topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rysunkami i mappami / W. Marczyński. – Wilno, 1820. – 111.
244. Poland and Ukraine: Past and present / Ed by P.J. Potichyj. Toronto, 1980. - 364 p.
245. Polski Słownik Biograficzny. – T. XVII. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1972. – 462 s.
246. Świdorska W. Polska Macierz Szkolna na Podolu // Pamiętnik Kijowski. – T.3. – Londyn, 1966. – S. 139-149.

Архівні джерела

247. Materye kazan o godnosci człowieka // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 12. – арк.23.
248. Publiczne Caloroczne Popisy Uczniów Gymnazyjum Podolskiego... (1815) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 29. – арк.14-22.
249. Ogłoszenie lekcyu w Imperatorskim uniwersytecie Wilenskim... // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп. 1. – спр. 28 – арк. 24-28.
250. Prospekt Krasickiego... // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 134. – арк. 28-29.
251. Prospekt Naruszewicza Historya narodu polskiego // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 134. – арк. 32-33.
252. Акт подтверждения и устав императорского университета (1831) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп. 1. – спр. 153. – 155л.
253. Акты библиотечных записей (1814) // Вінницький обласний державний архів. – Ф.844. – оп.1. – спр. 18. – 150 л.
254. Акты библиотечных записей (1819) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп. 1. – спр. 50. – 176 л.

255. Акты записи ежедневных расходов (1817) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 41. – 40
256. Акты о восстановлении здания Подольской гимназии (1814) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 23. – 172 л.
257. Акты об уплате денег за литературу (1815) / Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 29. – арк.9, 23, 95 (125 л.)
258. Акты об уплате денег за литературу (1815) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 30. – 7 л.
259. Акты посылки учеников в сельскохозяйственный институт на казенные средства (1815) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 31. – 39 л.
260. Акты приёма учеников и их прошения о приеме (1823) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 82. – 134 л.
261. Акты сдачи школьных экзаменов (1819) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 60. – арк. 180 (238 л.)
262. Акты сдачи школьных экзаменов (1820) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 56. – арк. 73 (121 л.)
263. Акты сдачи школьных экзаменов (1815) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 25. – 165 л.
264. Акты сдачи школьных экзаменов (1816) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 33. – 349 л.
265. Акты сдачи школьных экзаменов (1816) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 34. – 307 л.
266. Акты сдачи школьных экзаменов (1816) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 35. – 175 л.
267. Акты сдачи школьных экзаменов (1817) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 38. – 303 л.
268. Акты сдачи школьных экзаменов (1820) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 65. – 198 л.

269. Акты сдачи школьных экзаменов (1820) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 66. – 202 л.
270. Акты сдачи школьных экзаменов (1820) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 69. – 283 л.
271. Акты сдачи школьных экзаменов (1824) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 87. – арк. 7, 43 (270 л.)
272. Акты сдачи школьных экзаменов (1824) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 88. – арк. 129 (93 л.)
273. Акты сдачи школьных экзаменов (1825) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 118. – арк. 17, 67 (103 л.)
274. Акты сдачи школьных экзаменов (1825) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 115. – арк. 5, 6, 39, 141, 148 (194 л.)
275. Акты уплаты денег за газеты (1815) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 28. – 155 л.
276. Ведомости и сведения о состоянии учебных заведений подведомственных дирекции (1837-1840). Перечневая ведомость о числе учащихся в Каменецком приходском училище // Державний архів Хмельницької області. – Ф.67. – оп.1. – спр.9. – арк. 167. (48 л.)
277. Ведомость количестве учеников в 5 приходских училищах Подольской губернии // Центральний державний історичний архів України. – Ф. 442. – оп. 793. – спр. 1556 (1843 г.) – 222 л.
278. Ведомость количества гимназий, уездных, приходских и частных женских пансионов в Киевском учебном округе, количество преподавателей и служащих и учащихся учебных заведений. Сведения приводятся суммировано по губерниям и по округу // Центральний державний історичний архів України. – Ф. 707. – оп. 87. – Т. 1. – спр. 615 (1840 г.) – 22 л.
279. Ведомость о количестве учениц и учащихся в них в Киевской губернии // Центральний державний історичний архів України. – Ф. 533. – оп. 1. – спр. 1229 (1811 г.) – 21 л.

280. Годичные рапорта в университете об учениках Подольской гимназии (1815) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 27. – 130 л.

281. Годовые учетные ведомости по учебным предметам (1826-1827) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 138. – 267 л.

282. Годовые учетные ведомости по учебным предметам (1826-1827) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 140. – 251 л.

283. Годовые учетные ведомости по учебным предметам (1826-1827) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 141. – 266 л.

284. Годовые учетные ведомости по учебным предметам (1826-1827) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 142. – 304 л.

285. Дело о взыскании с учеников в гимназии платы за обучение (1847-1849). // Хмельницький державний обласний архів. – Ф.67. – оп.1. – спр. 61. – 91 л.

286. Дело о выдаче свидетельств на право поступления в институт благородных девиц (1848-1863) // Хмельницький державний обласний архів. – Д. 67. – оп.1. – спр.64. – арк. 4 (46 л.)

287. Дело о работе частных учителей (1825) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 105. – арк.31, 41, (88 л.)

288. Дело об ежедневных случаях в гимназии (1814) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп. 1. – спр.14. – 15 л.

289. Дело об открытии в Подольской губернии сельских приходских училищ (1844-1850) // Хмельницький державний обласний архів. – Ф. 67. – оп.1. – спр.51. – арк. 4. (17 л.)

290. Дело об открытии приходских училищ в Подольской губернии (1848-1857). // Хмельницький державний обласний архів. – Ф. 67. – оп.1. – спр.63. – арк. 3 (18 л.)

291. Дело об учениках, посылаемых в мединститут на содержание гимназии (1814) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп. 1. – спр.16. – арк. 2 (41 л.)

292. Журнал входящих и исходящих писем (1810 г.) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп. 1. – спр.11. – арк. 93-94 (254 л.)
293. Записка о предложениях касательно частных пансионов // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп. 1. – спр.9. – арк. 133 (41 л.)
294. Именной список училищных чиновников при учебных заведениях Подольской губернии // Хмельницький державний обласний архів. – Ф.67. – оп.1. – спр.4. – арк. 14.
295. Исправления должности директора училищ Подольской губернии // Хмельницький державний обласний архів. – Ф. 67. – оп. 1. – спр. 693. – арк.11, 12 (16 л.)
296. Классный журнал I и II классов школы (Камянец-Подольская латинская школа) 1815-1816 // Державний архів Хмельницької області. – Ф .736. – оп. 1. – спр. 3. – 49 л.
297. Книга выдачи книг и карт из гимназической библиотеке (1818) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 49. –31 л.
298. Книга ежедневных записей рапортов префекта, посылаемых в гимназию (1815) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 24. – 67 л.
299. Книга записей посещаемости учеников гимназии (1820) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 64. – 180 л.
300. Книга записи годовых рапортов о науках, преподаваемых в Подольской гимназии (1824) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 84. – арк. 5, 18, 25, 38. 43, 48 (96 л.)
301. Книга записи годовых рапортов о науках, преподаваемых в Подольской гимназии (1824) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп. 1. – спр. 84. – 96 л.
302. Книга записи ежедневных рапортов директора о школьном порядке и наказаних учеников (1824) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 85. – 107 л.

303. Книга записи учеников гимназии и школ (1825) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 113. – 48 л.
304. Книга парафіяльної Винницької школи (1825) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 112. – 40 л.
305. Книга рапортов об учащихся Немировской школы (1823-1824) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 176. – арк. 1 (34 л.)
306. Книга собраний учителей (1826) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 122. – 4 л.
307. Книги предназначены в руководство // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 64. – оп.1. – спр.1. – арк. 12. (55 л.)
308. Конспект лекцій з біології (польською мовою) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 119. – арк.17-23.
309. Краткое показание знаний по классам закона Божьего Греко-Российскаго вероисповедания и Российскаго языка в Камянецком уездном училище с 1.09.1827 года // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 133. – акр. 33. (340 л.)
310. Личные дела учеников (1827) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 125. – 134 л.
311. Навчально-методичне забезпечення Вінницької гімназії // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 20. – арк. 36 (176 л.)
312. О количестве учебных заведений. Из статистических відомостей Киевского, Подольского и Волынского гражданских губернаторов // Центральный державний історичний архів України. – Ф.442. – оп. 1. – спр. 1197-1199 (1832 г.)
313. О положении учебных заведений в Юго-Западном крае. Из обозрения Киевскаго, Подольского, Волынского генерал-губернаторств // Центральный державний історичний архів України. – Ф. 442. – оп. 1. – спр. 7354 (1848 г.)

314. Об устройстве Каменец-Подольской губернской гимназии // Державний архів Хмельницької області. – Ф. 67. – оп. 1. – спр. 4.

315. Опись дел школьного архива, книг и актов школьного правления (1818) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 44. – 10 л.

316. Опись дел школьного архива, книг и актов школьного правления (1818) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп. 1. – спр. 46. – 14 л.

317. Опись книг библиотеки гимназии (1819) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп. 1. – спр. 51. – 59 л.

318. Опись книг библиотеки гимназии (1819). // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп. 1. – спр. 52. – арк. 86 (92 л.)

319. Переписка с дирекцией Подольских школ // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 115. – арк. 2, 39, 55, 118.

320. Переписка с комитетом научных наблюдений (1817) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп. 1. – спр. 40. – арк. 26 (51 л.)

321. Переписка с Подольским губернатором, попечителем Киевского учебного округа о введении в училищах преподавания отдельных предметов на французком языке (1833-1863). Духовно-музыкальные сочинения для хора // Хмельницький державний обласний архів. – Д. 67. – оп. 1. – спр. 5. – арк. 27. (179 л.)

322. Переписка с подольським губернатором, попечителем Киевского учебного округа о домашних учителях // Хмельницький державний обласний архів. – Ф. 67. – оп. 1. – спр. 28. – арк. 58, 68 (79 л.)

323. Переписка с полицией о постое войск (1819) // Вінницький обласний державний архів. – Д. 844. – оп.1. – спр. 53. – 130 л.

324. Переписка с попечителем Киевского учебного округа об усилении надзора за учениками. Об исключении из учебных заведений

учасников польського востання (1841-1863) // Хмельницький державний обласний архів. – Ф. 67. – оп. 1. – спр. 46. – 88 л.

325. Переписка с попечителем Киевского учебного округа, Камянец-Подольского епископа о задачах сестер милосердия, ведомости о воспитательных заведениях м.Грудке и Теплите Каменецкого уезда (1837-1843) // Хмельницький державний обласний архів. – Ф. 67. – оп. 1. – спр. 12. – арк. 92. (157 л.)

326. Переписка с правлением Виленского университета о выдаче свидетельств, прием учеников в училища (1827) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 171. – 89 л.

327. Переписка с правящими учреждениями (1810 г.) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп. 1. – спр.9. – арк. 80 (162 л.)

328. Планы Винницкой гимназии (1814) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 20. – арк. 6 (176 л.)

329. Планы Винницкой гимназии (1814) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 20. – 176 л.

330. Планы гимназии по наукам (1826) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 119. – арк. 5, 14-23 (25 л.)

331. Планы преподавания школьных дисциплин (1819) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 59. – арк. 54 (166 л.)

332. Планы преподавания школьных дисциплин (1819) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 59. – арк. 54 (166 л.)

333. Положение об учебных округах Министерства народного просвещения, предписания попечителя Киевскаго учебного округа об утверждении штатных расписаний учебных учреждений (1836) // Хмельницький державний обласний архів. – Ф. 67. – оп. 1. – спр. 693. – арк. 6 (16 л.)

334. Правила и формы генеральных отчетов (1831) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 150. – 155л.

335. Предписание правления Санкт-Петербургской духовной академии по Киевскому округу о составлении учебных планов на 1817 учебный год, о снабжении учениками. Расписание учебных занятий. Списки учителей уездных и приходских училищ // Хмельницький державний обласний архів. – Ф. 64. – оп. 1. – спр. 1. – 55 л.

336. Приглашения на открытие гимназии в июле 1815 г., записи выступлений // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 32 а. – 108 л.

337. Примерное расписание учебных часов для семинарии // Хмельницький державний обласний архів. – Ф. 64. – оп.1. – спр.1. – арк. 18. (55 л.)

338. Приписи і розпорядження попечителя Київського учбового округу про введення в учбових закладах єдиних табелів розподілу предметів, підручників і зошитів із зазначенням їх вартості (1836-1837). // Хмельницький державний обласний архів. – Ф. 67. – оп. 1. – спр. 698. – арк. 12-17. (28 л.)

339. Приписи попечителя Київського учбового округу, листування з ним і доглядачем Немирівського дворянського училища про відкриття в Немирові жіночого пансіонату, конспект і учбовий план пансіону на 1837-1838 н.р. (1835-1837) // Хмельницький державний обласний архів. – Ф. 67. – оп. 1. – спр. 699. – 55 л.

340. Приписи правління Київського учбового округу, листування з ним. Про переміщення жіночого пансіонату з м.Бар в м.Меджибожі, план роботи пансіонату // Хмельницький державний обласний архів. – Ф. 67. – оп. 1. – спр. 704. – арк. 55 (57 л.)

341. Про відкриття в губернії парафіяльних училищ. // Хмельницький державний обласний архів. – Ф. 67. – оп. 1. – спр. 701. – 32 л.

342. Програма публичного испытання учеников Меджибожского дворянского уездного училища и приходского училища за ученый год

1836/1837 // Хмельницький державний обласний архів. – Ф. 67. – оп. 1. – спр. 26. арк. 16. (104 л.)

343. Протоколы заседаний педагогического сонета Подольской губернии (1832) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 174. – арк. 53, 54, 55.

344. Протоколы заседаний правления школьной полиции (1826) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 117. – 32 л.

345. Протоколы совещаний школьного правления (1831) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 158. – 30 л.

346. Расписание учебных часов для приходского Приворотского училища // Хмельницький державний обласний архів. – Ф. 64. – оп. 1. – спр. 1. – арк. 19. (55 л.)

347. Рассуждение о воспоминании детей // Центральний державний історичний архів України. – Ф. 2054. – оп. 1. – спр. 953 (1811 г.)- 8 л.

348. Сведения об учениках школы (1825) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 103. – 89 л.

349. Сведения об учениках школы (1825) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 104. – 75 л.

350. Свидетельства об окончании гимназии (1822) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 73. – арк. 21 (60 л.)

351. Свидетельства об окончании гимназии (1822) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 71. – 69 л.

352. Свидетельства об окончании гимназии (1822) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 72. – 40 л.

353. Свидетельства об окончании гимназии (1822) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 74. – 67 л.

354. Свидетельства об окончании училищ (1815) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 26. – 37 л.

355. Списки учеников школы (1.09.1820 – 14.05.1823) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 808. – оп.1. – спр. 1. – 46 л.

356. Списки учеников школы (1814) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 22. – 274 л.

357. Список минералов для Подольской гимназии (1831) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 175. – арк. 24 (25 л.)

358. Справа про відкриття в Подільській губернії єврейських училищ // Державний архів Хмельницької області. – Ф.67. – оп.1. – спр.52. (Справа про відкриття в Подільській губернії єврейських училищ). – 322 л.

359. Справа про збір відомостей про приватні учбові заклади та пансіони 10.08.1838 – 15.09.1839 // Центральний державний історичний архів України. – Ф. 442. – оп. 788а. – спр. 223 а (1838/39 г.)

360. Указы Сената за 1837-1841 гг. // Державний архів Хмельницької області. – Ф.67. – оп.1. – спр.26. арк. 9. (104 л.)

361. Штат управления учебными округами Министерства народного просвещения // Державний архів Хмельницької області. – Ф.67. – оп.1. – спр.693. – арк.3 (16 л.)

ДОДАТКИ

Додаток А

Історико-археологічна карта Поділля

Джерело: Сіцинський Є. Нариси з історії Поділля / Є. Сіцинський. – Ч. 1. – Вінниця, 1927. – 74 с.

Додаток Б

**Чисельність польського населення на території Поділля в першій
половині XIX століття**

Повіти	Чоловіків	Жінок	Усього
Проскурівський	19,352	19,717	39,069
Кам'янецький	15,284	15,748	31,032
Ушицький	10,297	10,628	20,925
Могилівський	9,789	10,122	19,911
Летичівський	7,984	8,226	16,21
Ямпільський	7,456	7,769	15,225
Вінницький	7,796	7,064	14,86
Літинський	6,598	6,675	13,273
Брацлавський	4,809	5,196	10,005
Балтський	3,785	3,457	7,242
Ольгопільський	3,588	3,614	7,202
Гайсинський	2,746	2,964	5,71
Усього	99,484	101,18	200,664

Джерело: Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – Юго-Западный отдел / П. П. Чубинский. – СПб., 1872. – Т. VII. – Вып. 1. – 337 с.

Додаток В

**Статистичні дані розселення єврейського населення по території
Подільської губернії в першій половині XIX століття**

Повіти	Чоловіків	Жінок	Усього
Кам'янецький	15,519	16,807	32,326
Балтський	18,429	18,499	36,928
Брацлавський	12,866	13,416	26,282
Могилівський	12,570	13,204	25,774
Проскурівський	8,552	9,955	18,507
Ольгопільський	8,693	9,045	17,738
Ушицький	8,583	9,025	17,608
Літинський	7,952	8,503	16,455
Ямпільський	6,987	7,267	14,254
Вінницький	7,433	6,494	13,927
Летичівський	6,816	7,020	13,836
Гайсинський	6,490	6,612	13,102
Усього	120,89	125,847	246,737

Джерело: Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – Юго-Западный отдел / П. П. Чубинский. – СПб., 1872. – Т. VII. – Вып. 1. – 337 с.

Додаток Г

**Сільськогосподарська діяльність євреїв на території Подільської
губернії в першій половині XIX століття**

Повіти	Маєтки	Орендарі	Земельна власність
Балтський	36	38	47,239
Проскурівський	36	39	25,300
Літинський	31	35	23,359
Кам'янецький	40	49	21,267
Вінницький	23	25	16,122
Ушицький	19	19	11,955
Ямпільський	16	16	11,943
Брацлавський	15	15	8,585
Летичівський	16	21	7,415
Гайсинський	15	20	7,408
Усього	264	289	180,116

Джерело: Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – Юго-Западный отдел / П. П. Чубинский. – СПб., 1872. – Т. VII. – Вып. 1. – 337 с.

Додаток Д

**Промислова діяльність євреїв Подільської губернії в першій половині
XIX століття**

Вид промисловості	Власники	Орендарі	Усього
<u>Мануфактури з переробки тваринної продукції</u>			
Суконна фабрика	10	3	13
Шкіряний завод	35	2	37
Свічна фабрика	31	1	32
Салотоплений завод	2	-	2
Миловарена фабрика	6	-	6
Воскобійна фабрика	1	-	1
Фолюш	1	-	1
<u>Мануфактури з переробки рослинної продукції</u>			
Тютюнові фабрики	13	-	13
Анісові заводи	7	-	7
<u>Мануфактури з переробки гірської продукції</u>			
Чавунний завод	1	-	1
Завод мідних виробів	1	-	1
Цегляний завод	23	5	28
Черепична фабрика	2	1	3
Вапняний завод	2	12	14

Джерело: Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – Юго-Западный отдел / П. П. Чубинский. – СПб., 1872. – Т. VII. – Вып. 1. – 337 с.

Додаток Е

Педагоги Поділля першої половини ХІХ ст.

Бартошевич Домінік

(1801 – 1851)

Педагог, історик, походив зі шляхетського роду. Вищу освіту здобув у Віленському університеті, а свою педагогічну діяльність розпочав у польських школах Меджибожа та Житомира, викладаючи там польську мову, латину та історію. У 1827 р., продовжив викладацьку діяльність у Вінницькій гімназії, де навчав гімназистів риториці, логіці, польській мові й вимові. У процесі педагогічної діяльності велику увагу приділяв методичному забезпеченню навчального процесу, відтак у своїй роботі багато працював з пізнавальною літературою, завідуючи гімназійною бібліотекою. У своїй педагогічній спадщині він залишив рукописи курсів загальної та польської історії, теорії вимови й граматики, уклав польсько-російський та російсько-польський словник, який вважали один з найкращих на той час.

Блотницький Гіполіт

(1792 – 1886)

Літератор, педагог та громадський діяч, шляхтич. Займався переважно приватною педагогічною діяльністю, був гувернером у шляхетських польських сім'ях, зокрема, працював гувернером Ю. Словацького, а також синів А. Чарторийського Вітольда та Владислава, а також сина Владислава Чарторийського – Августа.

Юзеф Єжовський

(1793 – 1855)

Філолог та педагог, освіту здобув у базиліанській школі в Умані, а згодом у Віленському університеті. Під час навчання через матеріальну скруту підробляв приватними уроками та гувернерством, з 1821 – 1822 рр. читав лекції у Віленському університеті з методики виховання і вищої дидактики, згодом працював учителем у бенедектинській школі в Троках. Протягом кількох років займався виданням творів Горація для шкіл. У

1828 р., видав книгу «Одіссея» Гомера, пісня шоста...», присвячену пам'яті Г. Е. Гродека, подібну до видання Горація, і так само призначену для вивчення в школах. Особливо цінним було його видання «Словник Гомера». Книга здобула визнання та була перевидана в 1831 р., згодом він опублікував працю «Про розвиток філологічних досліджень щодо творів Платона». Займався також приватною педагогічною діяльністю.

Закжевський Ян

(? – 1847)

Педагог та літератор, освіту здобув, як і його сучасники шляхетного походження, у Віленському університеті. Згодом викладав польську мову, латину, вимову й риторику в Подільській гімназії. Підготував до друку літературні молодіжні збірки, зокрема «Польську хрестоматію в різних видах поезії з найкращих поетів для використання молоді зібрана й укладена» (1831 р.) та «Польську хрестоматію для шкіл Королівства Польського для I, II і III класів» (1834 р., та 1845 р.)

Зєнович Стефан

(1782 – 1856)

Викладав математику та фізику в Подільській гімназії, за свою педагогічну діяльність отримав похвальний лист від тодішнього візитатора навчальних закладів Подільської губернії Т. Чацького. Свої наукові ідеї частково втілював у праці «Лист до гр. Генрика Жевуського, що містить думки автора про свою сферу природничих наук».

Зимовський Єгор Якович

(1811- приблизно 1880)

Закінчив Харківський імператорський університет, юридичний факультет. З 1841-1853 рр. виконував обов'язки директора Немирівської гімназії. У роботі з учнями він поєднував суворість та співчуття, був вимогливим, але не задиркуватим, догани та зауваження він висловлював у формі порад та настанов, намагався формувати в молодих учнях відчуття особистості, ставлячи їх самих суддями своїх вчинків. В період керівництва

Немирівською гімназією був нагороджений орденом св. Анни III та II ступенів.

Джерело: Стрибульський С. Историческая записка о Немировской гимназии 1838-1888 / С. Стрибульський. – Немиров, 1888.

Ковалевський Юліан

(1790 – ?)

Освітній діяч, шляхтич. Викладав фізику й математику в школі в Бялистоку, потім у Кам'янці-Подільському. Почав укладання статистичного опису Подільської губернії, згодом займав керівну посаду директора школи в Меджибожі, результатом його педагогічної діяльності там стала праця «Предмети, що викладаються учням Меджибізької школи», за свої успіхи на педагогічній ниві у 1826 р. він був призначений директором Подільської (Вінницької) гімназії, на цій посаді користувався загальною повагою та симпатією колег і молоді. Педагогічну діяльність поєднував з вивченням мінералогії. Після закриття Вінницької гімназії продовжив викладання предметів у школах Архангельська, Великого Новгорода та Петербурга.

Козловський Алоїзи

(1806 – 1854)

Педагог, був автором низки підручників з арифметики – «Розумово-прикладна арифметика», ч.1., «Чотири початкові арифметичні дії», з філології – «Польська початкова граматика для добрих і сумлінних дітей» і «Граматика польська...».

Козловський Ігнаци Платон Прокоп

(1786 – 1860)

Піаніст, композитор, педагог. Вінничанин, учень видатного представника фортепіанного мистецтва Дж. Філда. Займався навчанням дітей музичної науки, видав підручник гри на фортепіано, що мав назву «Практична і теоретична школа фортепіано, проваджена поступово від найпростішого до найскладнішого» (1833 р.), який був написаний польською та французькою мовами. У ньому він узагальнив педагогічні принципи

піаністичної школи Філда, а серед численних музичних прикладів помістив і власні композиції. Пропагував принципи прогресивної педагогіки Дж. Філда. З 1832 р. викладав у приватних пансіонатах Жирардот і Юдицької у Вінниці. Мав намір відкрити у місті «музичний інститут для дванадцяти бідних дівчат», проте його намір наštтовхнулись на опір місцевого керівництва на чолі з тодішнім директором Подільської гімназії.

Кульжинський Іван Григорович
(1803 – 1884)

Закінчив Чергінівську духовну семінарію. Свою педагогічну діяльність розпочав у 1823 р. на посаді учителя в Чернігівському духовному повітовому училищі, де викладав Розгорнутий Катехізис, грецьку мову, російську та словянську граматики. Згодом працював в Ніжинській гімназії, з другої половини 1829 р. – в Харківській гімназії, а також в Інституті благородних дівчат, приватних пансіонах та в університеті. З 1839-1841 рр. працював в Немирівській гімназії.

Мацейовський Міхал Ян
(1770 – 1832)

Релігійний та освітній діяч. Свою педагогічну діяльність розпочав з посади учителя I та II класів піярського колегіуму в Щучині Мазовецькому, потім працював учителем вимови та математики в Дрогичині. Свої педагогічні здібності удосконалював в Берліні, куди був направлений для ознайомлення з новими педагогічними течіями. Там він переконався у важливості вивчення мов і класичної культури. Згодом Міхал виступав як представник неогуманізму, обґрунтовуючи доцільність введення німецької та грецької мов, а також методики навчання в тих закладах, які він очолював. Перебуваючи на посаді ректора Бялистоцької гімназії, уміло організовував триступеневу структуру навчання з початковим, нижчим і вищими рівнями. За його ініціативи при очолюваній ним Вінницькій гімназії було організовано зразкову початкову школу за системою Ланкастера. Його писемна педагогічна спадщина складається з низки методичних публікацій, зокрема

«Промова про важливу постанову навчальної школи, яка називається гімназією...» (1816 р.), «Виклад предметів і способу їхнього викладання в Подільській гімназії...» (1816 р.) та «Програма публічних показів у Подільській гімназії...», що витримала 5 перевидань [71, с. 413 – 415].

Міладовський Ян

(1788 – 1867)

Освітній діяч, походив із шляхетського роду, педагогічну діяльність почав на посаді учителя математики й логіки в Подільській гімназії. Згодом почав безкоштовно навчати гімназистів музики та створив гімназійний оркестр, працював з учнівським колективом, виховував у дітях комунікативність та намагався долати бар'єри в спілкуванні між учнями, він є організатором маївок, які влаштовували щороку в Подільській гімназії, а також балів у домівках околичної шляхти. Згодом він отримав посаду наглядча повітового училища в Кам'янці-Подільському, згодом обіймав посаду директора училищ Подільської губернії й паралельно завідував Кам'янець-Подільським училищем, а пізніше – Проскурівським та Немирівським повітовими училищами.

Стичинський Ян

(1792 – 1845)

Педагог, літературний критик, викладав польську мову та поезію в Подільській гімназії, де, «переймаючись суто наукою, прищеплював учням охоту й запал до польської мови, літератури, заохочував їх, щоб під час вакацій записували місцеві приповідки й перекази, збирали старі польські книги...», з 1832 р., працював учителем польської мови, латини, логіки й риторики в Кам'янець-Подільському повітовому училищі.

Ульдинський Юзеф

(1792 – 1863)

Педагог. Освітнянську діяльність розпочав з посади вчителя історії й права в Подільській гімназії. Був одним з найпрогресивніших педагогів: знайомився зі всіма новими історичними публікаціями, на уроках

систематично розглядав тему вітчизни і свободи у світовій старожитній історії, прославляв героїчні вчинки, протиставляв жорстокість шляхетності. Однак така методика викладання не подобалась імперській владі, і в 1826 р., він був усунутий з посади вчителя.

Джерело: Колесник В.В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Бібліографічний словник / В. В. Колесник. – Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с. іл.

Додаток Є

Контингент учнів у Подільській гімназії в період з 1814 – 1830 рр.

Навчальний рік	класи	Кількість учнів по класах	Загальна кількість учнів
1814 – 1815	I	111	426
	II	105	
	III	65	
	IV	90	
	V	36	
	VI	19	
1815 – 1816	I	119	418
	II	103	
	III	80	
	IV	63	
	V	33	
	VI	20	
1816 – 1817	I	115	545
	II	109	
	III	99	
	IV	90	
	V	61	
	VI	49	
	VII	22	
1817 – 1818	I	100	510
	II	111	
	III	88	
	IV	81	
	V	62	
	VI	44	

	VII	24	
1818 – 1819	I	93	498
	II	98	
	III	72	
	IV	84	
	V	69	
	VI	46	
	VII	24/16	
1819 – 1820	I	76	486
	II	133	
	III	64	
	IV	76	
	V	65	
	VI	49	
	VII	23	
1820 – 1821	I	96	642
	II	140	
	III	98	
	IV	87	
	V	98	
	VI	94	
	VII	29	
1825 – 1826	I	75	570
	II	119	
	III	100	
	IV	73	
	V	114	
	VI	89	
	VII	-	

1826 – 1827	I	95	286
	II	93	
	III	98	
	IV	-	
	V	-	
	VI	-	
	VII	-	
1827 – 1828	I	84	253
	II	66	
	III	103	
	IV	-	
	V	-	
	VI	-	
	VII	-	
1828 – 1829	I	74	228
	II	79	
	III	75	
	IV	-	
	V	-	
	VI	-	
	VII	-	
1829 – 1830	I	92	225
	II	73	
	III	60	
	IV	-	
	V	-	
	VI	-	
	VII	-	

Додаток Ж

**Перелік посад у навчальному окрузі з зазначенням суми посадового
окладу**

№	Посада	На одного	Усього
1	Інспектору казенних училищ	-	3,000
2	Керівнику канцелярії Попечителя	-	2,250
3	Столоначальнику	-	1,200
4	Двом його помічникам	800	1,600
Канцелярським службовцям			
5	1-му вищого окладу	-	600
6	1-му середнього окладу	-	350
7	2-м нижчого окладу	250	500
На пайок та форму			
8	3-м канцелярським службовцям середнього та нижчого окладу	100	300
9	На інспекцію навчальних закладів	-	4,000
10	На приміщення для канцелярії з опаленням	-	1,800
11	На канцелярські витрати та утримання сторожа	-	1,600
	Усього		16,900

Джерело: Акты посылки учеников в сельскохозяйственный институт на казенные средства (1815) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 31. – 39 л.

Додаток 3

**Генеральний звіт про прибуток, витрати та залишки грошових сум по
МНО (1826 р.)**

Дохід	Сума	
	Рублі	Коп.
Залишалось у Департаменті та інших місцях і навчальних закладах Міністерства народної освіти: Асигнації – 418,000 Сріблом – 112,400 Банківськими асигнаціями – 1,900,000 Московською опікунською радою – 840,000		
Асигн.	418,000	-
Срібл.	112,400	-
Банк.	2740,000	-
Надійшло: Суми, що належать: - Департаменту Народної освіти – Ассигн.	401,320	
Срібл.	55,000	
Срібл.	400	
Імператорській Академії наук Асигнац.	414,000	
Імператорській громадській бібліотеці Асигнац.		
Головному педагогічному інституту Асигнац.	55,200	
Канцелярії Міністра	200,000	
Комітету Іноземної цензури	8,000	
Румянцівському музею	10,000	

Канцелярії Наглядачів	20,000 24,000	
Університетам: С.Петербурському Московському Харківському Казанському Віленському Асигн. Срібл. Дерптському Асигн. Срібл.	510,000 720,000 418,000 255,000 112,000 260,000 200,000 250,000	
Використано: Асигнаціями Сріблом Асигнаціями банку	565,530 18,000	
Імператорській Академії наук Асигнац. Імператорській громадській бібліотеці Асигнац. Головному педагогічному інституту Асигнац. Канцелярії Міністра Комітету Іноземної цензури Румянцівському музею Канцелярії Наглядачів	345,000 52,600 168,000 7,000 9,800 18,400 24,400	
Університетам: С.Петербурському	428,000	

Московському	616,000	
Харківському	392,000	
Казанському	184,000	
Віленському		
Асигн.	106,000	
Срібл.	272,000	
Дерптському		
Асигн.	192,000	
Срібл.	240,000	

* жирним шрифтом виділено округ, до якого належали школи Поділля в першій половині XIX ст..

Джерело: Правила и формы генеральных отчетов (1831) // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 150. – 155л.

Додаток К

Штат гімназій і повітових для дворян училищ у Подільській губернії

Статті витрат	Сріблом		Загальна сума
	на одного	усього	
Подільська губерньська гімназія			
Директорові	-	800	
Помічників директора		120	
Інспекторові	-	500	
Двом Законовчителям: греко- російського та римо- католицького віросповідання	300	600	
Семи старшим учителям: 2 – російської мови і словесності, 2 – латини, 2 – математики і фізики, 1 – історії та статистики	400	2800	
Трьом молодшим учителям:	300	900	

1 – німецької мови, 2 – французької мови, 3 – географії і в допомогу іншим учителям			
Учителю малювання і чистописання	-	250	
Двом наглядачам за учнями	200	400	
Секретареві директора	-	150	
Канцелярському службовцю нижчого окладу з одягом і харчуванням	-	75	
На бібліотеку та навчальні посібники	-	240	
На нагороди учням	-	40	
На канцелярські витрати	-	70	
На виїзди директора в	-	200	

губернії			
На утримання будинку, обслуги та інші витрати	-	650	
Усього			7795

Джерело: Опись книг бібліотеки гімназії (1819). // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп. 1. – спр. 52. – арк. 86 (92 л.)

Додаток Л

Розклад навчальних годин для повітового училища

Зранку	понеділок	вівторок	середа	четвер	п'ятниця	субота
Латина	-	8, 9	-	8, 9	-	8, 9
Грецька мова	8, 9	-	8, 9	-	8, 9	-
Катехізис	-	-	-	-	-	10, 11
Священна історія в старших класах, а в молодших – слов'янська граматики	-	-	-	10, 11	-	-
Географія (у старших класах) Арифметика (у молодших класах)	10, 11	-	10, 11	-	10, 11	-
Повторення арифметики (у старших класах) Повторення російської граматики (у молодших класах)	-	10, 11	-	-	-	-
Після обіду						
Переклад з російської мови на латину	3, 4	-	-	-	-	-
Переклад з російської на грецьку мову	-	3, 4	-	-	-	-
Співи	-	-	-	-	3, 4	-
Співи (у молодших)		-	-	3, 4	-	-

класах) Переклад з російської на латину (у старших)						
Статут церковний (у молодших класах) Переклад з російської на грецьку мови (у старших класах)	-	-	3, 4	-	-	-

Джерело: Предписание правления Санкт-Петербургской духовной академии по Киевскому округу о составлении учебных планов на 1817 учебный год, о снабжении учениками. Расписание учебных занятий. Списки учителей уездных и приходских училищ // Хмельницький державний обласний архів. – Ф. 64. – оп. 1. – спр. 1. – 55 л.

Додаток М

Розподіл уроків у гімназії відповідно до класів та спрямувань

Навчальні предмети	Загальні класи			Спеціальні класи								Кількість уроків			
	I	II	III	Для підготовки для служби в установах				Для підготовки до навчання в університеті				Загальні	Особливі для підготовки на службу в установи	Особливі для підготовки до навчання в університеті	Усього
				IV	V	I	II	V		VI	II				
Загальні															
Закон Божий	2	2	2	2	1	1	1	2	1	1	1	11	-	-	11
Російська та Слов'янська мови	4	4	4	5	3	3	3	3	3	3	3	24	2	-	26
Математика	4	4	4	5	3	3	3	3	3	3	3	24	2	-	26
Фізика і математична географія	-	-	-	-	2	2	2	-	2	2	2	6	-	-	6
Всесвітня історія та історія Росії	-	-	-	4	3	3	3	4	3	3	3	13	-	-	13
Географія	3	3	5	-	-	-	-	-	-	-	-	11	-	-	11
Німецька мова	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	21	-	-	21
Французька мова	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	21	-	-	21
Чистописання і Креслення і Малювання	41	41	21	-	-	-	-	-	-	-	-	1 за бажанням			1 за бажанням
1 за бажанням				1 за бажанням											
Спеціальні															
Російське законодавство	-	-	-	-	4	4	4	-	-	-	-	-	12	-	12
Латина	-	-	-	-	-	-	-	4	4	4	4	-	-	16	16
Грецька мова	-	-	-	-	-	-	-	2	2	2	2	-	-	8	8
								За бажанням							
Усього	24	24	24	22	22	22	22	22	22	22	22	144 (з уроком малювання 145)	16	16 (з уроком грецької мови 24)	176 (з уроком грецької мови та малюванням 145)

															ня – 185)
				23	з	уроком	25	з	грецькою	160 (за винятком грецької мови та					
				малювання	для		мовою		та	малювання)					
				охочих			малюванням	для							
							охочих								

Джерело: Таблица распределения уроков и предметов по классам в гимназиях и министерские предписания по уставу 1828 года // Журнал Министерства Народного Просвещения. – № 124. – 1864.

Додаток Н

Методичне забезпечення навчального процесу в повітових училищах та гімназіях

Клас	Предмет	Підручники	Допоміжні навчально-методичні матеріали
1	Філологічні предмети (російська, польська, німецька, французька, латина)	Хрестоматія, словники та статті Белюстіна, «Скорочена Російська Граматика» Востокова, Букварі німецької та французької мов (купували за власний кошт у книгорозповсюджувачів)	зошити: для вправ з російської та латинської граматики (по одному для кожної), арифметика – 1, для
	Математика	керівництво до арифметики Буссе ч.1	чистописання та малювання по 2,
	Географія	Загальна географія З'ябловського	загальний зошит для зауважень та
	Історія	Коротка Священна Історія церкви, Старий та Новий заповіт	вправ з усіх предметів під час уроків – 1, а також обов'язково аркуш для промокання чорнила.
2	Філологічні предмети (російська, польська,	«Німецька граматика» та «Хрестоматія» Гакке,	зошит для вправ з німецької та

	німецька, французька, латина)	«Французька граматика» Ламонда, «Синтаксис» та «Хрестоматія» Летельє [338, арк. 13].	французької мов – 1. Зошити для вправ та переписування уроків повинні були бути в «четвертку», тобто в чотири лінії; для вокабулів (словників) у «восьмушку», а для чистописання та малювання просто чистий аркуш [338, арк. 12].
3	Філологічні предмети (російська, польська, німецька, французька, латина)	«Хрестоматія» Команського; перекладали Євтропіуса (Eutropius). Перекладали текст з російської мови на латину за рекомендаціями Блюстіна. Святе письмо, Старий та Новий завіт [338, арк. 14]. Розширена російська граматика Востокова,	зошити для вправ з алгебри та геометрії, а також зошит з історії та вокабули (словники) [338, арк. 14].

		латинська граматики Бредера,	
	Арифметика	Г. Чехом, підручник для першого класу з найменуваннями чисел та прикладами практичних задач. працями Погорельського.	
	Географія	Книги, видані Головним управлінням училищ, у яких чітко регламентувались кордони європейських держав та Азії. Загальної географії та загальної історії (ч.1).	
	Історія	за підручником Кайданова	
	Закон Божий	Розширений Катехізис	
4	Латина	читали Корнелія Непота (Cornelius Nepos), Юлія Цезаря (Julius Caesar) та Федра (Phaedrus), перекладали тексти, користуючись працями Блюстіна. «Російська Хрестоматія» Пелінського, частина 1, та його ж «Граматики	

		слов'янська» і оригінальні тексти Cornelius Nepos, Iulius Caesar, Phaedrus.	
	географія	вивчали лише Російську імперію	
	Історія	завершували вивчення Давньої історії [338, арк. 15].	
	алгебра	геометрія та алгебра Белавеня, Географія Російської імперії та курс загальної історії [338, арк. 15].	
5	словесність	Цицерона (Sallustius), Енеїду Вергілія (Virgilii Aeneis).	зошити для вивчення церковної історії та творів з російської мови, логіки та риторики і математичної географії.
	логіка	Логіка Кізеветіпера (назва виписана з архівного джерела поганої якості, тому можливі огріхи в	глобуси (великий Землі та Неба; малий Землі та Неба), куля,

		написанні),	представлена на площині, що слугувала для зручного розв'язання задач, математичної географії з належними до неї описами. Таблиці: літочислення Європейських країн, хронологічна схематична ілюстрація Всесвітньої історії, таблиці для складів: Світського друку, церковного друку, рукописи. Букварі Світського та Церковного друку. Ландкарти на двох великих
--	--	-------------	---

		<p>листах: Європи, Азії, Африки, Америки, обидві півкулі Землі, історична карта давньої Східної імперії та Західної імперії. Атласи (малий Російської імперії розфарбований та не розфарбований). Фігури, що належать до природничої історії [293, арк.21].</p>
--	--	---

Додаток О

Підручники й навчальні посібники, якими користувались учні Немирівської гімназії в першій половині XIX ст.

I. Закон Божий православного віросповідання

1. У 1 та 2 класах священна історія за книгами, які були видані для народних училищ.

2. Митрополит Філарет «Катехізис (1822-1823)» (для 3-4 класів).

3. Скворцов І.М. Церковна історія. – 6-е вид. – К., 1854. (для 5-6 класів).

4. У 7 класі обов'язки християнина Кочетова.

Закон Божий католицького віросповідання.

1. У 1 та 2 класах біблійна історія та короткий катехізис.

2. Шміда К. «Розгорнутий катехізис» та «Розгорнута біблійна історія».

3. У 6 та 7 класах історія церкви Бельського (усі ці підручники видавали в м.Вільно польською мовою).

II. Російська та слов'янська мови й російська словесність.

1. Граматика Востокова.

2. Слов'янська граматика Пенінського з його ж хрестоматією.

3. Риторика Кошанського.

4. Піїтика Геогрієвського.

5. Логіка Рождественського.

6. Історія російської мови Максимова.

III. Латина

1. Граматика та переклади Белюстіна та Кошанського.

IV. Математика.

1. Арифметика Буссе.

2. Геометрія Беявіна.

3. Тригонометрія Бурдона.

4. Додатки до алгебри Біота.

V. Історія та географія.

1. Загальна історія Смарагдова.
2. Російська історія Устрялова.
3. Загальна історія Арсенєва.
4. Російська географія Соколовського.
5. Математична географія та космографія Ободовського.

VI. Німецька мова

1. Граматика Гаке.

Джерело: Стрибульський С. Историческая записка о Немировской гимназии 1838-1888 / С. Стрибульский. – Немиров, 1888.

Додаток П

Перелік періодичних видань, наявних у гімназіях Подільської губернії, які використовували в навчальному процесі (1815-1816 н.р.)

Газети:

- С.-Петербурзькі Відомості російською та німецькою мовою (1814-1815 рр.);
- Сенатські відомості, російською та німецькою мовою;
- Сенатські оголошення;
- Російський інвалід або військові відомості, російською та німецькою мовою;
- Московські відомості;

Журнали:

- Син Вітчизни;
- Провісник Просвіти та Благочестя;
- Історичний журнал;
- Журнал департаменту народної просвіти;
- Вісник Європи;
- Сибірський Вісник;
- Вітчизняні Записки;
- Журнал народної освіти.
- Господарська ботаніка;
- Журнал вишуканих мистецтв;
- Північна Арфа (музичний журнал).

Джерело: Акты об уплате денег за литературу (1815) / Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп.1. – спр. 29. – арк.9, 23, 95 (125 л.)

Додаток Р

Перелік додаткових підручників для гімназій Поділля, які були обов'язковими для використання в першій половині XIX ст.

1. Історія Російської держави від давніх часів. Твори: Кн. М.М. Щербатова в 7 томах.
  2. Критичні зауваження на історію кн. Щербатова. Твори генерал-майора Болтіна (1792 р.).
  3. Географічний словник Російської держави в 7 частинах. – Москва, 1801 – 1809.
  4. Критичні розповіді про давні російські монети, видані імператорською Академією наук. – С.-Пб., 1807 р.
  5. Систематичний огляд літератури Росії п'ятиріччя 1801 – 1806 рр.
  6. Детальна карта Російської імперії та найближчих володінь. Твори та гравюри на 117 листах у футлярі.
  7. Технологічний журнал, що видавала імператорська Академія наук.
  8. А. Максимович. Загальний навчальний атлас, для використання в гімназіях Російської імперії.
  9. Теорія загальних прав (проф. Лодіє).
  10. Книга християнина.
  11. Вірші християнина.
  12. Твори професора імператорського Віленського університету Ейхвальда по 18 крб. сріблом за примірник.
  13. Твори «Засоби за вдосконаленням бджільництва».
- У повітових училищах:
1. Історія Російської держави від давніх часів. Твори: Кн. М.М.Щербатова в 7 томах.
  2. Критичні зауваження на історію кн. Щербатова. Твори генерал-майора Болтіна (1792 р.).
  3. Докладна карта Російської імперії та найближчих володінь. Твори та гравюри на 117 листах в футлярі.
  4. Технологічний журнал, що видавала імператорська Академія наук.

Джерело: Опись книг бібліотеки гімназии (1819). // Вінницький обласний державний архів. – Ф. 844. – оп. 1. – спр. 52. – арк. 86 (92 л.)

Додаток С

Аналіз критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів шкіл Поділля в першій половині XIX ст.

«Відмінно», тобто «5», отримували ті учні, які досить ґрунтовно та в систематичному порядку відповідали на всі питання екзаменаторів, усі заперечення спростовували, висловлювались чітко та зрозуміло, вільно володіли матеріалом.

Оцінку «добре» («4») мали ті учні, які знали предмет ґрунтовно, на важливі запитання відповідали задовільно, але не послідовно, робили висновки з головних понять, проте не всі заперечення спростовували, висловлювалися не визначено, іноді з затримкою і не цілком вільно володіли матеріалом.

«3» або «достатньо» оцінювались ті учні, які знали пройдений матеріал, на всі питання відповідали, але нечітко та непослідовно, заперечень не розв'язували, висловлювались не зовсім чітко.

«2» («посередньо») отримували ті учні, які пройдений матеріал розуміли вибірково, відповідали на поставлені питання посередньо, не в належному порядку і з допомогою учителя; висловлювалися невизначено.

«1» («слабкі знання») ставили тим, які багато з пройденого предмета не розуміли, відповідали плутано, розповідали лише те, що було вивчене напам'ять, але з багатьма помилками та нечітко.

Джерело: О правилах для испытания в уездных училищах и гимназиях // Журнал Министерства народного просвещения. – Т. 13. – 1837. – С. XXX.

Додаток Т

Форма 1. Екзаменаційний лист для гімназії

Номер питання	Предмети, з яких проводиться іспит та зміст основних і додаткових питань	Оцінки екзаменаторів						Законоучитель	Учителя малювання	Загальна сума всіх балів	Середній бал
		Директора	Інспектора	Учителів							
				Російської мови	Історії	Математики	Географії				
	З Закону Божого, Священної та Церковної історії Необхідність Християнського учіння про благочестя та поняття про Християнство.... Про поняття «Таїнства»..... Про ставлення до батьків за 5-ю Заповіддю (запропоноване усно Предводителем дворянства).	16	14	18	13	19	20	15	-	115	16

<p>півострови, клімат та якість землі в Азії</p> <p>Міста за системою води річки Варти, за ріками Кавказу та Каспійського моря</p> <p>Визначення горизонту, розподіл на видимі та істинні тропіки. Полярні кола.</p>	11	10	8	9	9	11	-	-	58	10
З Чистописання	14	15	12	13	11	14	-	14	93	13
З Креслення	7	6	8	7	7	8	-	7	50	7
<p>Середній бал за сумою усіх балів з усіх предметів, що виносились на іспит</p>										92

Джерело: Конспект преподавания в приходських училищах Киевской, Волынской и Подольской губерніях // Журнал министерства народного просвещения. – Т. 49. – 1846.

Додаток У

Зразок екзаменаційного протоколу в гімназії першої половини ХІХ ст.

Рік, місяць та число, _____ (гімназія), або _____ (повітове училище), у присутності _____ Повітового Предводителя Дворянства, відбувалось на основі затвердженого Міністерством народної освіти від 13 грудня 1895 року Положення, _____ (випробуваний), за його вимогою (або за відношенням з відповідної установи) іспити з предметів зазначених у додатках до затверджених 28 листопада 1844 року Додаткових правил до Статуту про громадянську службу та в середньому висновок відзначених екзаменатором з кожного предмету балів, як зазначається в екзаменаційному листі, виявилось: _____ (предмети та бали); усього ж з усіх предметів отримано _____ (балів), а тому всі присутні на екзамені визнали його задовільним (якщо недостатня кількість балів, то незадовільним) для присвоєння йому _____ за зазначеними правилами до переведення в перший класний ранг, та (в першому випадку) визначили: видати йому в тій же гімназії (або повітовому училищі) свідоцтво; а в разі незадовільних результатів іспитів, зазначали так:

Визнати: оголосити йому про це зачитуванням протоколу та повідомити про результати іспиту за місцем служби.

Джерело: Конспект преподавания в приходских училищах Киевской, Волынской и Подольской губерниях // Журнал министерства народного просвещения. – Т. 49. – 1846.

Додаток Ф

Форма 2. Екзаменаційний лист для повітового училища

(м.Вінниця, 1846 р.)

№ питання	Предмети, що були представлені на іспиті, їхній зміст та додаткові питання	Оцінки за іспит					Загальна сума всіх балів	Середній бал
		Штатний наглядач	Учителі			Законовчитель		
			Російської мови	Математики	Історії та географії			
	За Розгорнутим Катехізисом Про Богошанування Про третє прохання молитви Господньої, Про Миропомазання	7	9	8	7	8	39	8
	З Арифметики Правило роздроблення іменованих чисел Додавання та віднімання десяткових дробів Про потрійне просте правило З цього ж правила задана Почесним Наглядачем задача (розв'язана <u>незадовільно</u>)	9	9	8	7	-	33	8
	За читання друкованих книг та рукописів	8	9	9	8	-	34	8

	За диктант	9	7	8	7	-	31	8
	За знання канцелярської справи та діловодства	-	-	-	-	-	-	9
	Середній бал	-	-	-	-	-	-	41

Джерело: Конспект преподавания в приходських училищах Киевской, Волынской и Подольской губерніях // Журнал министерства народного просвещения. – Т. 49. – 1846.

Додаток Х

Тематика творів з предмету «Російська словесність» на 1845 – 1846 н.р. у

Немирівській гімназії [201, с. LXIII-LXV]

Для учнів VI класу.

1. Про дар слова.
  2. Доля мого товариша (повість).
  3. Природа осені.
  4. Безмежність людського знання.
  5. Багатий та бідний.
  6. Розповідь про привидів.
  7. Прибуття Наполеона в царство мертвих (діалог).
  8. Характер підлабузника.
  9. Думки про потойбічне життя.
  10. Фантастична подорож до Європи.
  11. Промова загиблим на Бородинському полі.
  12. Яку користь приносить анекдот.
  13. Роздуми про неосяжність Всесвіту.
  14. Важливість історичного пізнання.
  15. Критичний аналіз поеми Пушкіна „Руслан і Людмила.”
  16. Сила звички.
  17. Про самоорганізованих геніїв.
  18. Буря на морі.
  19. Про новітні винаходи.
  20. Африканські степи.
  21. Про виховання домашнє та громадське.
  22. Порівняльний характер француза та німця.
  23. Оратори давніх та новітніх народів.
- Учням 7 класу.
1. Художники у хвилини натхнення.
  2. Поезія життя.
  3. Слава генія.
  4. Опис східної природи.
  5. Перевага поезії перед іншими мистецтвами.
  6. Про лицарство та його вплив на людство.
  7. Які види давньої поезії в наш час мають місце і чому?
  8. Яку користь приносить історії історичний роман?
  9. Вплив літератури на суспільне життя.
  10. Про трагедію.
  11. Яку користь приносить сатира повсякденному життю?
  12. Сільське життя (ідилія).
  13. Чому дидактичну поезію відносять до витонченої риторики.
  14. Містичні часи Росії.
  15. Давня словесність слов’ян.

16. Про часи козацтва й малоросійські пісні.
17. Про Ломоносова.
18. Про Карамзіна.
20. Характер поезії Пушкіна й Жуковського.
21. Користь історії словесності.
22. Про прекрасне природи та його вплив на душу людини.
23. Про народні повір'я й забобони.
26. Про народність байок Крилова.
27. Сучасний напрямок словесності.
28. Доля деяких художників-геніїв.

Для тих, хто бажав писати у віршованій формі: Зів'яле листя. Надії юності. Італія. Могила. Бандуристи. Елегія. Море й життя. Пісня солов'я. Помираючий поет. Спогади. Туга за Батьківщиною. Падаючі зірки. Полювання. Озеро. Самотність. Бог. В'язень. Тягар. Чаклун (повість). Вогняний змії (казка). На смерть Пушкіна. На смерть Крилова. Українська ніч.

II. ТЕМИ З ІСТОРІЇ ДЛЯ УЧНІВ VI і VII КЛАСІВ [201, с.LXV-LXVI]

1. Устрій Афінської республіки.
2. Устрій Спартанської республіки.
3. Про розвиток науки в Греції.
4. Про розвиток мистецтв у Греції.
5. Про розвиток науки в Римі.
6. Про розвиток мистецтв у Римі.
7. Про державний устрій Римського світу.
8. Про державний устрій Німеччини.

Джерело: Стрибульський С. Историческая записка о Немировской гимназии 1838-1888 / С. Стрибульський. – Немиров, 1888. - С. LXIII-LXV.

Додаток Ш

Методичні рекомендації для самостійного вивчення студентам в межах дисципліни «Історія педагогіки», тема: «Розвиток освіти на Правобережній Україні в ХІХ ст.»

ТЕМА 1. СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ТА ПЕДАГОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

***Мета:** дослідити та проаналізувати соціально-історичні передумови розвитку освіти на Поділлі в першій половині ХІХ ст., з'ясувати об'єктивні та суб'єктивні чинники, що впливали на цей процес, визначити педагогічну основу розвитку освітньої справи регіону в досліджуваний період; сформувати в студентів навички дослідної та аналітичної діяльності.*

Завдання для самоперевірки

Завдання 1 рівня (дати розгорнуту відповідь на питання)

1. Соціально-історичні передумови розвитку освіти на Поділлі в першій половині ХІХ століття.
2. Педагогічні засади розвитку освіти на Поділлі в першій половині ХІХ століття.
3. Вплив західноєвропейської педагогічної спадщини на розвиток освіти на Поділлі в першій половині ХІХ ст.

Завдання 2 рівня (виконати реферативне дослідження з однієї із запропонованих тем)

1. Педагогічні ідеї Г. Сковороди та їхнє впровадження в систему освіти на Поділлі в першій половині ХІХ століття.
2. Вплив економічного фактора на становлення та розвиток освіти на Поділлі в першій половині ХІХ століття.

Література

1. Гуркина Н.К. История образования в России (X – XX века) : [Учебное пособие] / Н. И. Гуркина. – СПбГАУП. СПб., 2001. – 64 с.

2. Грушевський М. Ілюстрована історія України. / М. Грушевський. – Донецьк : ТОВ ПКФ «БАО», 2003. – С. 478 (736 с.).
3. Джури́нский А.Н. История педагогики и образования : [уч. для студентов вузов обучающихся по спец. «педагогика и психология», «социальная педагогика», «педагогика»] / А. Н. Джури́нский. – М. : «Гуманитарно-издательский центр ВЛАДОС», 2010. – 400 с.
4. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Т. 2 (від половини XVII ст.) [Текст] / Д. І. Дорошенко. – Львів; Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1991. – 349 с.
5. Історія педагогіки : [Навчальний посібник] / за ред. М.С. Грищенка. – К., «Вища школа», 1973. – 440 с.
6. Крип'якевич І.П. Історія України [Текст] / І. П. Крип'якевич; відп. ред. : Ф.П.Шевченко, Б.З. Якимович. – Львів : Світ, 1990. – 520 с.
7. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. У 2 т. Т.2. Від середини XVІІ ст. до 1923р. [Текст] / Н. Д. Полонська-Василенко. – 4-е видання стереотипне. – К. : Либідь, 1992. – 640 с.
8. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. – СПб., 1902. – 785 с.
9. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X-поч.XX ст.): Нариси. – К., 1991.
10. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.

ТЕМА 2. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

***Мета:** дослідити та проаналізувати систему освіти, етапи становлення, організацію та динаміку створення мережі навчальних закладів на Поділлі в першій половині XIX ст., сформувати в студентів навички дослідної та аналітичної діяльності.*

Завдання для самоперевірки

Завдання 1 рівня (дати розгорнуту відповідь на питання)

1. Етапи розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.
2. Організація освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.
3. Система фінансування шкіл на Поділлі в першій половині XIX ст.

Завдання 2 рівня (виконати реферативне дослідження з однієї із запропонованих тем).

1. Порівняльний аналіз університетських Статутів 1803 та 1804 рр.
2. Порівняльний аналіз університетських Статутів 1828 та 1835 рр.

Література

1. Гуркина Н.К. История образования в России (X – XX века) : [Учебное пособие] / Н. И. Гуркина. – СПбГАУП. СПб., 2001. – 64 с.
2. Джурицкий А.Н. История педагогики и образования : уч. для студентов вузов обучающихся по спец. «педагогика и психология», «социальная педагогика», «педагогика». – М. : «Гуманитарно-издательский центр ВЛАДОС», 2010. – 400 с.
3. Історія педагогіки : Навчальний посібник / за ред. М.С. Грищенка. – К., «Вища школа», 1973. – 440 с.
4. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. – СПб., 1902. – 785 с.
5. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X-поч.XX ст.): Нариси. – К., 1991.
6. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.

ТЕМА 3. МЕРЕЖА НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Мета: дослідити та проаналізувати мережу розповсюдження навчальних закладів в регіоні, її організацію та динаміку створення мережі навчальних закладів на Поділлі в першій половині XIX ст., сформувати в студентів навички дослідної та аналітичної діяльності.

Завдання для самоперевірки

Завдання 1 рівня (дати розгорнуту відповідь на питання)

1. Етапи поширення мережі навчальних закладів на Поділлі в першій половині XIX ст.
2. Становлення жіночої освіти на Поділлі в першій половині XIX ст.
3. Поширення мережі навчальних закладів національних груп, що проживали на території Поділля в першій половині XIX ст..

Завдання 2 рівня (виконати реферативне дослідження з однієї із запропонованих тем)

1. Розвиток єврейської освіти на території Поділля в першій половині XIX ст.: проблеми становлення та шляхи їх вирішення.

Література

1. Історія педагогіки : Навчальний посібник / за ред. М.С. Грищенка. – К., «Вища школа», 1973. – 440 с.
2. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. – СПб., 1902. – 785 с.
3. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X-поч.XX ст.): Нариси. – К., 1991.
4. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.

ТЕМА 4. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ЗМІСТ ОСВІТИ В ШКОЛАХ ПОДІЛЛЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

***Мета:** дослідити та проаналізувати організацію навчання, основні його форми, методи, принципи та зміст педагогічного процесу; сформувати в студентів навички дослідної та аналітичної діяльності.*

Завдання для самоперевірки

Завдання 1 рівня (дати розгорнуту відповідь на питання)

1. Зміст освіти в навчальних закладах Поділля в першій половині XIX ст.

3. Організаційні засади, форми й методи навчання в школах Подільської губернії в першій половині XIX ст.

4. Види та форми контролю за навчальною діяльністю учнів у школах Поділля в першій половині XIX ст.

Завдання 2 рівня (виконати реферативне дослідження з однієї із запропонованих тем)

1. Навчально-методична складова педагогічного процесу: переваги та недоліки.

2. Критерії оцінювання знань учнів у школах Поділля першої половини XIX ст.

Завдання 3 рівня. На основі вивченого матеріалу визначите тенденції формування змісту освіти в навчальних закладах Поділля в першій половині XIX ст.

Література

1. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X-поч.XX ст.): Нариси. – К., 1991.

2. Сесак І.В. Освітні заклади Поділля у другій третині XIX ст. / І.В.Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т.14. – С. 40-52 (528 с.)

3. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.

4. Дровозюк Л.М. З історії загальноосвітньої школи на Поділлі у XVI-п.п. XIX ст. / Л. М. Дровозюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія. – Вип. 5. – 2001. – С.128-131.

5. Опушко Н.Р. Організація початкової освіти на території Поділля в першій половині XIX століття / Н.Р.Опушко // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : педагогічні та психологічні науки / [Гол. ред. В.В.Райко]. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2014. - №4(73). – С.260-273. (544с.)

6. Опушко Н.Р. Зміст навчальних дисциплін в приходських та повітових училищах на території Поділля першої половини XIX ст. / Н. Р. Опушко // Матеріали восьмої Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції “Актуальні проблеми педагогічної науки” (м. Миколаїв, 13-14 березня 2015 р.) / ГО “Інститут освітньої та молодіжної політики”; Науково-навчальний центр прикладної інформатики НАН України. – Миколаїв : ГО “ІОМП”, 2015. – С.71-75. (140 с.).

ТЕМА 5. СИСТЕМА ВИХОВАННЯ ТА ОСОБИСТІСТЬ УЧИТЕЛЯ В ШКОЛАХ ПОДІЛЛЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

***Мета:** сформувати уявлення про систему виховання в школах Поділля першої половини XIX ст., визначити особливості професійної діяльності учителя в досліджуваній період; сформувати в студентів навички дослідної та аналітичної діяльності.*

Завдання для самоперевірки

Завдання 1 рівня (дати розгорнуту відповідь на питання)

1. Форми та методи виховання в школах Поділля першої половини XIX ст.
2. Основні напрями виховання в навчальних закладах Подільської губернії в першій половині XIX ст.
3. Особистісні та професійні якості учителя в першій половині XIX ст.

Завдання 2 рівня (виконати реферативне дослідження з однієї із запропонованих тем)

1. Система покарань учнів у навчальних закладах Поділля в першій половині XIX ст.
2. Педагогічна майстерність учителя в школах Поділля першої половини XIX ст.: особливості та проблеми її вдосконалення.

Література

1. Опушко Н.Р. Види контролю знань учнів у навчальних закладах Поділля першої половини XIX століття / Н.Р. Опушко // Наукові записки

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 43 / Редкол.: В.І.Шахов (голова) та ін. – Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2015.

2. Вороліс М.Г. Особливості навчання і виховання учнів у середніх закладах Поділля в ХІХ столітті / М. Г. Вороліс // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. 15. – Вінниця, 2009. – С.244-247.

Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.

ТЕМА 6. ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

***Мета:** визначити провідних представників педагогічної думки Поділля першої половини ХІХ ст., виокремити основні положення їхньої педагогічної спадщини, спільно зі студентами створити альманах педагогічних постатей Поділля ХІХ ст.; сформувати в студентів навички дослідної та аналітичної діяльності.*

Завдання 1 рівня (дати розгорнуту відповідь на питання)

1. Особливості педагогічної думки на Поділлі в першій половині ХІХ ст.

Завдання 2 рівня (виконати реферативне дослідження з однієї із запропонованих тем)

1. Внесок представників польської еліти в розвиток освіти на Поділлі в першій половині ХІХ ст.

2. А. Чарториський та Т. Чацький – меценати та освітяни Поділля першої половини ХІХ ст.

Література

1. Даниляк П.Г. Т.Чацький та його роль у розвитку освіти на Правобережній Україні / П. Г. Даниляк // Український історичний журнал. – 2009. - №2. – С.51 – 56.

2. Колесник В.В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Бібліографічний словник / В. В. Колесник. – Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с. іл.

3. Чалый М.К. Воспоминания 1844-1852 / М. К. Чалый // Из «Киевской старины». – К., 1895. 141 с.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Виберіть із запропонованих вам представників педагогічної думки тих осіб, які мають відношення до Поділля в першій половині XIX ст.:

- А. Адам Чарториський;
- Б. Іван Орлай;
- В. Ян Міладовський;
- Г. Олександр Духнович;
- Д. Домінік Бартошевич.

2. Які предмети викладались у повітовому училищі в першій половині XIX ст.:

- А. Російська грамати́ка, Катехі́зис, Священна історія, арифметика, співи, географія.
- Б. тільки читання, письмо, лічба.
- В. лише світські дисципліни (філологія, математика)
- Г. жоден із запропонованих варіантів не є правильним.

3. Які навчальні предмети належали до гімназійного циклу в першій половині XIX ст.:

- А. Закон Божий, арифметика, латина, французька, німецька мова.
- Б. читання, письмо, лічба.
- В. лише світські дисципліни (філологія, математика);
- Г. жоден із запропонованих варіантів не є правильним.

4. Попечитель навчального округу виконував функції:

- А.** отримував звіти та пропозиції стосовно покращення навчального процесу;
- Б.** проводив конкурс на заміщення посади директорів та інспекторів гімназій;
- В.** займався науково-педагогічною діяльністю;
- Г.** його посада носила суто представницькі функції.

5. Рада університету навчального округу виконувала функції:

---

6. Навчальний округ – це ...

7. Типи навчальних закладів на Поділлі в першій половині XIX ст.:

- А.** університети;
- Б.** приходські училища;
- В.** гімназії;
- Г.** повітові училища.

8. Розвиток освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. зумовлювала така особливість:

- А.** географічне розташування;
- Б.** двовекторність політики центральної влади;
- В.** автономний розвиток освіти в регіоні;
- Г.** жодних особливостей, які б виокремлювали Поділля з-поміж інших територій.

9. Головною причиною використання в навчальному процесі ланкастерської системи виховання в приходських училищах було:

- А.** ефективність цієї системи в навчанні;
- Б.** відсутність педагогічних фахівців;
- В.** державна політика, яка виступала лише за використання такої навчальної системи;
- Г.** можливість розвантаження учителів приходських училищ.

10. Статут університетів, який надавав найбільшу автономію для навчальних закладів, був укладений:

- А.** 1803 р.
- Б.** 1084 р.
- В.** 1828 р.
- Г.** 1835 р.

11. Особливістю педагогічної думки на Поділлі в першій половині XIX ст. було:

---

12. Навчальні заклади Поділля в першій половині XIX ст. фінансували:

- А.** винятково за кошти, які вділяла держава;
- Б.** за рахунок приватних осіб;
- В.** за рахунок конфіскованого майна єзуїтських монастирів;
- Г.** були на утриманні громади.

13. Фондуш – це...

14. Установіть відповідність між хронологічними датами та навчальними округами, до яких належали освітні заклади Поділля в першій половині XIX ст.:

А. Віленський навчальний округ	1. 1831
Б. Київський навчальний округ	2. 1804
В. Харківський навчальний округ	3. 1832

15. Розставте поданих історичних постатей відповідно до функцій, які вони виконували:

А. А.Чарторийський	1. директор училищ Подільської губернії
Б. А. Тулов	2. попечитель Віленського навчального округу
В. Алоїзи Козловський	3. освітянський меценат
Г. Т. Чацький	4. викладач Вінницької гімназії
Д. Ян Міладовський	5. викладач Кам'янецької гімназії

16. Особливістю виховної системи в навчальних закладах Поділля першої половини XIX ст. було....

17. Основними принципами виховання в школах Поділля першої половини XIX ст. були:

---

18. До професійних обов'язків учителів навчальних закладів Поділля в першій половині XIX ст. входило:

---

19. Заповніть таблицю «Особливості положень Статутів 1803 та 1804 рр.»

Статут 1803 року	Статут 1804 року

20. Вкажіть періоди розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. та їхні особливості:

Період	Особливості